

PRZEGŁĄD HUMANISTYCZNY

KWARTALNIK • ROK LXII / 2018 • NR 4 (463)

O MITACH ZAŁOŻYCIELSKICH 1918 ROKU
W EUROPIE ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ PISZĄ:

B. KALNAČS: *The Great War, Independence,
and Latvian Literature*

R.F. BRENNER: *The Jews and the Messianic Ethos
of the Second Polish Republic. Stanisław Rembek's
Interwar Literary Writings*

V. ŠEINA: *Pernicious City: Mythologization of Kaunas
in the Lithuanian Literature of the Interwar Period*

O. BARTOSIEWICZ: *Constructions
and Deconstructions of Cultural Identities in Greater
Romania. B. Fundoianu and the Self-Colonizing
Metaphor*

J. DOBRY: *Formation of a New Literary Identity Within
a New State. Hungarian Literature in Czechoslovakia*

J. WIERZEJSKA: *Toward the Idea of Polishness:
Implications of 1918 for the former Eastern Galicia,
1918–1939*

Warszawa 2018

PRZEGŁĄD HUMANISTYCZNY

PISMO UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

RADA REDAKCYJNA

Jan Kieniewicz, Ryszard Kulesza, Luigi Marinelli (Rzym),
Andrzej Markowski, Alojzy Z. Nowak,
Józef Porayski-Pomsta, Kinga Siatkowska-Callebat (Paryż),
Paweł Stępień, Dorota Walczak-Delanois (Bruksela), Jerzy Wasilewski,
Andrzej Waśkiewicz, Elżbieta Wichrowska, Nina Witoszek (Oslo)

PRZEGŁAD HUMANISTYCZNY

PISMO UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

KWARTALNIK • ROK LXII / 2018 • NR 4 (463)

Warszawa 2018

REDAKCJA

Tomasz Wójcik (redaktor naczelny)

Grażyna Szelągowska (zastępca redaktora naczelnego)

Lena Magnone (sekretarz redakcji)

Marta Bucholc, Roman Chymkowski, Karol Hryniwicz, Lech M. Nijakowski, Grzegorz Pac,
Radosław Pawelec, Marcin Poręba, Jagoda Wierzejska, Magdalena Zawisławska

Redakcja naukowa: Alina Molisak, Jagoda Wierzejska

LISTA RECENZENTÓW ZA ROK 2018

Aleksandra Kunce (Uniwersytet Śląski)

Maria Popczyk (Uniwersytet Śląski)

Monika Rudaś-Grodzka (Polska Akademia Nauk)

Lech Sokół (Polska Akademia Nauk)

Konrad Zieliński (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Adres redakcji:

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

www.przegladhumanistyczny.pl

e-mail: przegladhumanistyczny@uw.edu.pl

Redaktor prowadzący: Dorota Dziedzic

Redaktor: Elwira Wyszyńska

ISSN 0033-2194, e-ISSN 2657-599X

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2018

Czasopismo recenzowane

Edycja papierowa jest wersją pierwotną pisma

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

uwu@uw.edu.pl

Dział Handlowy: tel. (48 22) 55-31-333

e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Numer ukazuje się dzięki środkom BST Zakładu Literatury XX i XXI wieku Instytutu Literatury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego oraz przy wsparciu finansowym Mission du Centenaire 1914–1918 i UMR Eur'Orbem (Cultures et sociétés d'Europe orientale, balkanique et médiane).

Ce numéro est publié grâce aux fonds statutaires de recherche du Département de la littérature du XXe et XXIe siècles de l'Institut de la littérature polonaise de l'Université de Varsovie, avec le soutien financier de la Mission du Centenaire 1914–1918 et de l'UMR Eur'Orbem (Cultures et sociétés d'Europe orientale, balkanique et médiane).

Cultures et sociétés d'Europe orientale, balkanique et médiane

SPIS TREŚCI

Alina Molisak, Jagoda Wierzejska and Xavier Galmiche, Paweł Rodak – Around 1918: Central and Eastern European Polyphony/ Cacophony	7
Benedikts Kalnačs – The Great War, Independence, and Latvian Literature	9
Rachel Feldhay Brenner – The Jews and the Messianic Ethos of the Second Polish Republic. Stanisław Rembek's Interwar Literary Writings	23
Viktorija Šeina – Pernicious City: Mythologization of Kaunas in the Lithuanian Literature of the Interwar Period	31
Olga Bartosiewicz – Constructions and Deconstructions of Cultural Identities in Greater Romania. B. Fundoianu and the Self-Colonizing Metaphor	49
Judit Dobry – Formation of a New Literary Identity Within a New State. Hungarian Literature in Czechoslovakia	63
Jagoda Wierzejska – Toward the Idea of Polishness: Implications of 1918 for the Former Eastern Galicia, 1918–1939	71

Z WARSZTATU HUMANISTÓW

Sławomir Buryła – Przemiany mitu żołnierza Niepodległej	95
Włodzimierz Borodziej, Maciej Górný – „Wojna ducha” na Wschodzie. Propaganda i nauka w służbie ruchów narodowych	111

RECENZJE I PRZEGŁĄDY

Małgorzata Tarnowska – Myśliwski odchłopiany	135
--	-----

CONTENTS

Alina Molisak, Jagoda Wierzejska and Xavier Galmiche, Paweł Rodak – Around 1918: Central and Eastern European Polyphony/ Cacophony	7
Benedikts Kalnačs – The Great War, Independence, and Latvian Literature	9
Rachel Feldhay Brenner – The Jews and the Messianic Ethos of the Second Polish Republic. Stanisław Rembek's Interwar Literary Writings	23
Viktorija Šeina – Pernicious City: Mythologization of Kaunas in the Lithuanian Literature of the Interwar Period	31
Olga Bartosiewicz – Constructions and Deconstructions of Cultural Identities in Greater Romania. B. Fundoianu and the Self-Colonizing Metaphor	49
Judit Dobry – Formation of a New Literary Identity Within a New State. Hungarian Literature in Czechoslovakia	63
Jagoda Wierzejska – Toward the Idea of Polishness: Implications of 1918 for the Former Eastern Galicia, 1918–1939	71

HUMANIST PERSPECTIVE

Sławomir Buryła – Evolution of the Myth of the Soldier of an Independent Poland	95
Włodzimierz Borodziej, Maciej Górný – “The War of the Spirits” in the East. Propaganda and Science in the Service of National Movements	111

REVIEWS AND SURVEYS

Małgorzata Tarnowska – Depeasantized Myśliwski	135
--	-----

AROUND 1918: CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN POLYPHONY/CACOPHONY

The issue titled *Around 1918: Central and Eastern European Polyphony/Cacophony* is devoted to founding myths (in the sense given to the term by Pierre Bourdieu) concerning the year 1918. The myths of our interest were generated by national communities that either gained state independence or unsuccessfully struggled for it, or did not struggle for it but had to define their place in the changed socio-political system in the macro-region after World War I. We understand founding myths as narratives constituting a base of modern identity of national communities that were formed after the collapse of the great empires, especially tsarist Russia and Austria-Hungary. The pivotal issues of our concern are:

- (1) critical reflection on narratives of dominant character, as well as of nation-building and state-building power;
- (2) reconstructing analysis of counter-narratives, i.e. voices of groups which have been marginalized, omitted, excluded, so that the dominant narratives could fulfill the constitutive role for a certain community;
- (3) polyphonic or cacophonic entanglement of dominant narratives and counter-narratives pertaining to 1918 in Central and Eastern Europe.

The authors of articles gathered in the issue focus on narratives built by cultural texts in the semiotic sense: primarily literary, para-, and non-literary texts, as well as manifestations of the iconographic sphere. The field of their interest comprises both functioning of narratives concerning the year 1918 up to World War II and manifestations of their long existence, lasting until today. The current issue presents articles written by historians of Latvian (Benedikts Kalnačs), Lithuanian (Viktoria Šeina), Hungarian (Judit Dobry), Romanian (Olga Bartosiewicz), Jewish (Rachel Feldhay Brenner) and Polish (Jagoda Wierzejska, Sławomir Buryła) literature and culture, as well as the additional article submitted by Włodzimierz Borodziej and Maciej Górný, the experts in history of World War I.

The issue *Around 1918: Central and Eastern European Polyphony/Cacophony* will be followed by the next issue of the quarterly *Przegląd Humanistyczny* [Humanistic Review] 2019 no. 1, which will develop the topic of founding myths concerning the year 1918 in other areas of East-Central Europe.

Both of the issues constitute an integral part of a larger research project entitled *Is the war over? Writings on and of the year 1918 in Central European Literature.*

They form a contribution of the Institute of Polish Literature (University of Warsaw) into the project. The latter was elaborated by Xavier Galmiche and Paweł Rodak and initiated at the UMR Eur'Orbem (Cultures et sociétés d'Europe orientale, balkanique et médiane) and the Centre de civilisation polonaise (Sorbonne Université). It is based on an international network of researchers (France, Germany, Hungary, Poland, Slovakia, the Czech Republic, and Romania) committed to questioning modalities of exits from World War I in the countries of Central Europe, particularly of the states founded or re-founded in the immediate postwar period, and the phenomenon of prolonging conflicts and upheavals long after the official cessation of hostilities. This project aims to extend considerations of pure historiography by an analysis of expressions provoked by difficult exits from the war in Central Europe.

1918: The war is over? has resulted in a series of conferences and seminars taking place in several countries throughout 2018. It is also bringing contributions to the special issues of journals to be published between 2018 and 2020, in particular: *Austriaca* (France), *Slovo a smysl* (Czech Republic) and *Przegląd Humanistyczny* (Poland), as well as an anthology of texts translated into German entitled *The war is over; the murder begins. Literary reflections of postimperial violence in Central-East-Europe in 1918*, edited by Alfrun Kliems, Christine Götz, and Xavier Galmiche. Moreover, a collective monograph concerning the topic is being prepared for the Central and Eastern Europe series of the Sorbonne University Press.

Alina Molisak
Jagoda Wierzejska
and
Xavier Galmiche
Paweł Rodak

Benedikts Kalnačs
(Liepāja University)

THE GREAT WAR, INDEPENDENCE, AND LATVIAN LITERATURE

INTRODUCTION: THE GREAT WAR AND THE BALTIC COUNTRIES

This article focuses on the ways in which the events of the Great War and the subsequent proclamation of the independent Republic of Latvia on November 18, 1918 are represented in Latvian literature. The declaration of independence that followed in the immediate aftermath of the war cannot be understood and interpreted properly without taking into account the developments that preceded it.

The Great War marked a major watershed in the history of civilization. The race for power of European empires, mostly carried out outside of Europe up till then, for the first time in history had a direct effect of such scale on the European population. When considered from a contemporary perspective, the Great War reveals an unprecedented crisis of human ability to act reasonably.

The areas of East-Central Europe that fully or partially belonged to the Russian Empire were deeply affected by the atrocities carried out by the conflicting sides (predominantly the Russian and German military formations). At the same time, these events stimulated the rise of the idea of self-determination among the local population constantly subjected to political pressures, threats from foreign military powers, and various conflicting ideologies. Changing perspectives marked a decisive transformation in public opinion from the idea of political autonomy within the Russian Empire towards aspirations to create independent nation states. As a result of the war and the fall of the Russian, German, and Austro-Hungarian Empires, the state sovereignty of Poland and Lithuania was restored, and new states were established, among them Finland, Estonia, and Latvia, along with some other independent territories such as Ukraine, Belarus, Georgia, etc. that at this point could only secure a short-lived existence.

Even if the same pattern of events stimulated the rise of all independence movements, each of the mentioned nations proclaimed its political sovereignty under different conditions. The Latvian case shows considerable parallels to the situation in Estonia, but even there we observe processes that differ from each other significantly.

The most important historical parallel between the ethnic territories of Latvia and Estonia was determined by the centuries-long presence of the Baltic German

upper class. It had gradually established its dominance in society from the middle ages and kept it intact in the larger part of the respective lands even when the Baltic littoral politically became part of Sweden (in the 17th century) and was later incorporated into the Russian Empire (from the 18th century on). This situation resulted, on the one hand, in close cooperation between the imperial administration and local political leaders. However, by the end of the 19th century, the tensions between Baltic Germans and Russians were also growing, being provoked by the processes of Russification among other causes. In addition, the rising Latvian and Estonian intellectual elites were looking for closer cooperation with the imperial administration hoping to weaken the position of the local German upper class. A relatively late result of this complicated constellation was the growing anti-German sentiment stimulated by the Russian propaganda in the wake of the Great War. The local elites also used these tensions for their own purposes. One of the most important moves occurred thanks to the well-coordinated protests of Estonians in March 1917 against the traditional borders of the Russian provinces that forced the newly established Russian Provisional Government in Petrograd “to dismantle the archaic governing institutions of the Baltic German nobility and to merge the northern half of Livland with the province of Estland, creating a single administrative unit which corresponded to the ethnographic distribution of Estonians.”¹

The major difference in the situation of the two ethnic territories was provided by the fact that while the events of the war had an early and direct impact on the Latvian territories, Estonia was not directly torn apart during the conflict. It remained under Russian political control up to February 1918, and in the brief timespan between the retreat of the Russian forces and the advance of the German troops declared political independence on February 24. Contrary to the Latvian Riflemen, who at later stages of the war had split political sympathies resulting from the disastrous devastation due to often unsound decisions by the commanders of the Russian army, the Estonian forces remained undivided. This allowed well-coordinated military operations against the advance of the German troops in spring of 1919, with decisive battles carried out near Cēsis (Wenden) in the ethnic Latvian areas. This successful resistance to a considerable extent determined the fate of the whole Baltic littoral in the period when the Great War had already turned into wars of independence.

At the same time, on the level of everyday life Estonians indisputably felt the lasting impact of major military confrontation. The rising costs of military production, which at the end was one of the main causes of the collapse of the Russian Empire, resulted in a lack of products for consumption and a worsening of everyday conditions of the local population in Estonia. The situation of being situated between the great powers involved in the battles also had a psychological impact. This can be easily seen in the experience of Estonians living abroad who, for example, when studying at German universities were considered political subjects of the Russian Empire and at times felt a double burden of abuse. The literary scholar Katre Talviste refers to the diary of an Estonian girl Ellen Koppel, who in 1914 and 1915 was in Potsdam, Germany, studying gardening:

¹ Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 95–6.

The diarist doesn't show a particularly well-developed sense of Estonian national identity, but she opposes herself increasingly to both Germans and Russians, and is repelled by the inhumanity and aggressive mentality the war brings out in people around her, no matter at whom the aggression is directed. As a Russian subject living in Germany, she also faces increasing suspicion and control from the authorities, and has to tackle the dilemma of returning home or remaining in Germany.²

In her further discussion of the Estonian literature during the war and post-war period, Talviste points out the tragic sense of loss and insecurity that penetrates modern Estonian letters. Interestingly enough, one of the major influences on Estonian (and Latvian) literature is provided by German expressionism. This demonstrates the shared suffering of different nations: "[T]he builders of that modern Estonian culture had also experienced, with the rest of Europe, the great shock the war caused – the loss of faith in civilization, in humanity, in the ideas that had originally inspired them."³

The experience of a large-scale disaster in Latvia was strengthened by the specific aspects of the historical situation. Almost from the onset of the Great War, ethnically Latvian areas were subjected to military operations. The advance of the German troops in the summer of 1915 caused a massive rush of refugees, forcing people from the western province of Courland to leave their homes and to seek shelter elsewhere. According to the historian Ādolfs Šilde, the number of refugees from Courland amounted to more than 400,000 people. In addition, as the capital of the province of Livland, Riga, was also threatened by the German military, the facilities of local factories were evacuated to mainland Russia, and, during the war (Riga was eventually overrun by the Germans in September, 1917), more than 300,000 inhabitants left the city.⁴ The front line along the river Daugava was established already in the summer of 1915, and, during a period of about two years, all surrounding infrastructure was almost completely demolished, the houses and landscapes being changed beyond recognition. Ginta Gerharde-Upeniee enumerates that part of Latvia's cultural heritage that was lost forever in the Great War, "the manors, castles, churches, interiors, art collections, libraries and painting collections. Also destroyed was an intellectual space along with an intellectual history."⁵ In the latter half of 1917 and 1918, military activities continued in the northern part of Latvia, with the German invasion eventually leading to the occupation of the whole country.

Under such circumstances, it is hardly surprising that the impact of Bolshevik ideology was for a certain period relatively strong among the Latvian population. According to Andres Kasekamp, "[s]everal factors account for the popularity of Bolshevism among Latvians: the high degree of industrialization; the intensity of the revolution of 1905 and its bitter legacy; the intertwining of class and ethnic conflict, and the dislocation by the war of hundreds of thousands of Latvians."⁶

² Katre Talviste, "World War I in Estonian Literature," in *Der erste Weltkrieg in der Literatur und Kunst: Eine europäische Perspektive*, eds. Jeanne E. Glesener, Oliver Kohns (Paderborn: Wilhelm Fink, 2017), 91–106, here 95.

³ Ibidem, 106.

⁴ Ādolfs Šilde, *Latvijas vēsture 1914–1940: valsts tapšana un suverēnā valsts* (Stockholm: Daugava, 1976), 42. lpp. All translations from Latvian are by the author of the article.

⁵ Ginta Gerharde-Upeniee, "1914. The Genealogy and Resonance of a Conflict," in *1914*, ed. Ginta Gerharde-Upeniee (Riga: The National Museum of Latvia, 2014), 15–9, here 16.

⁶ Kasekamp, *A History of the Baltic States*, 97.

Alongside this path of radicalization, however, national organizations continued to play an important role and expressed different opinions. Still, it is important to keep in mind that the Soviet rule, established after the occupation of the independent Baltic countries in 1940, constructed an ideological interpretation of the importance of communists at the end of the Great War, when they temporarily seized a large amount of the territories of the Baltic littoral and determined the reception of these events for half a century.

The state independence of Latvia was declared on November 18, 1918, in Riga, a city at that time still under the control of the German military. The Bolshevik takeover followed almost immediately in January 1919, and the borders of the new state were secured only in a complicated course of events that included the advance of the national military forces in the summer of 1919 and the battles for independence taking place in Riga in November 1919. The final move leading toward state sovereignty was linked to the battles in the easternmost province of Latvia, Latgale, taking place in 1920.

An important role in these events was played by the units of the Latvian Riflemen considered both as a national symbol and a real fighting force in the Great War. Being created in July 1915, on the pattern already established by other nationalities, Armenians and Poles, that were allowed to form separate units within the Russian military even earlier,⁷ the Latvian Riflemen retained a significant role throughout the war and the battles for independence even if their political sympathies split in the aftermath of the Bolshevik uprising in the Russian Empire in October 1917. During 1915 and 1916, when military battles took place in the very heart of ethnic Latvian territories, the riflemen's task was to defend their own land. An extremely close link to the local population was thus preserved throughout this period that established close emotional ties.⁸ The riflemen suffered major losses in military operations badly coordinated by the Russian commanders. An especially disastrous attack was undertaken in January 1917 (traditionally called the Christmas battles while the Russian orthodox calendar was still in force) in a failed attempt to break the German siege. This event had a lasting impact on the changing political affiliations of the riflemen to whom the Bolshevik promises of an immediate peace quite understandably appeared appealing.

Among the Latvian Riflemen there were writers and artists who, despite being involved on the battlefield relatively seldom, left important first-hand testimonies of their experience. Many of them, especially writers, slightly later were also involved in the political build-up of the independent state.

An important aspect of war representation in Latvian art was linked to the fact that there was no substantial tradition accumulated by war paintings of earlier generations. The painters were keen to rely on smaller art forms such as drawings, representing direct experience and existential suffering. For example, the art historian Edvarda Šmite refers to the portrayal of soldiers' wives based on close-up observations and tellingly focusing on the imprints of war on the human psyche.⁹

⁷ Ēriks Jēkabsons, "The Latvian Rifle Units of 1915–1918," in *1914*, ed. Ginta Gerharde-Upeniece, 33.

⁸ Edvarda Šmite, "Medaļas otra puse: kara ikdienas skati. Strēlnieku lēgenda vēl taps," in *Civilizāciju karš? Pirmais pasaules karš ideoloģijās, mākslās un atmiņās. Latvijas versijas*, eds. Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone (Rīga: Zinātne, 2015), 127–47. lpp., here 127.

⁹ Ibidem, 129.

However, psychologically detailed representations were only a step along the way that led toward the patterns of classical modernism. According to the art historian Dace Lamberga, Jāzeps Grosvalds (1891–1920), one of the most important painters of the period, created “a pan-human monument, both specific and at the same time generalized, to the riflemen who lost their lives,” while Jēkabs Kazaks (1895–1920), another major personality of the time, “continued on an ambitious scale to reveal the fate of the nation.”¹⁰ Even though many of the most important representations were created during or in the immediate aftermath of the Great War and independence battles, the tradition continued well into the period of independent state and beyond. Thus, the film historian Inga Pērkone detects a number of plots linked to the legends and stories of the Latvian Riflemen that continued even during the Soviet era though these carried an ideologically opposite message,¹¹ and there are similar examples from the other Baltic countries stretching into the twenty-first century.¹² These representations belong to the founding myths of national independence.

The role of writers was extremely important as ideologues of the nation due to the publications of their texts as well as their participation in political structures. Of special importance for the Latvian case was the creation of the Provisional National Council, active in the northernmost part of the country, Valka, in the fall of 1917 and in 1918, when the rest of ethnic Latvian territories were controlled by German political and military rulers. Among the most prominent of the writers who participated in the activities of the council was Jānis Akuraters (1876–1937), who later became the first minister of culture of the independent Republic of Latvia. The reception and documentation of the war at the time is mirrored not only by the literary oeuvre and personal notes of those authors who were direct witnesses of the events, but also by those who stayed in forced exile. Thus, the Latvian national poet Rainis (1865–1929) wrote a number of poems and plays in response to the tragic fate of his country.

Literature and art of the second decade of the twentieth century already created a pattern of representation that focuses on the unreality of war and its impact on the human psyche that took especially devastating forms through the use of new tools of mass destruction. This was closely linked to the reality of the position war when military attacks employing traditional methods appeared to be unsuccessful.¹³

In the twenty-first century, the Latvian writer and critic Guntis Berelis (b. 1961) created an almost apocalyptic vision of a battlefield with dead bodies of the soldiers due to a gas attack, placing this scene at the end of his novel *Vārdiem nebija vietas* [Words had no place, 2015] that covers the period of the Great War. This pattern of representation corresponds to the imprint of war on those who had first-hand experience of these tragic events.

¹⁰ Dace Lamberga, “The First World War and the Birth of Latvian Classical Modernism,” in 1914, ed. Ginta Gerharde-Upeniece, 95–6, here 95.

¹¹ Inga Pērkone, “Pirmais pasaules karš Latvijas filmās”, in *Civilizāciju karš*, eds. Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 174–91. lpp.

¹² Talviste, “World War I in Estonian Literature,” 93.

¹³ Ēriks Jēkabsons, “The First World War and Its Major Consequences for Central and Eastern Europe,” in 1914, ed. Ginta Gerharde-Upeniece, 27–31, here 28.

18 (2014) BY PAULS BANKOVSKIS: A HISTORICAL RETROSPECTIVE

The above novel by Guntis Berelis is one of the contributions to the immensely successful series of novels *We. Latvia, the 20th century*, published between 2014 and 2018 as a retrospective on the formative events in the history of Latvia. One of the most fascinating novels in the series is *18* by Pauls Bankovskis that directly focuses on the representation of the year 1918 and its reception in Latvian cultural memory.¹⁴

The novel explicitly combines two different periods, as it deals with the events shortly before and after 1918 in the form of a diary belonging to one of the protagonists, which a contemporary narrator reflects on. The interrelatedness of the events is established not only in diachronic perspective with the two principal narratives separated by a gap of almost one hundred years; they are also synchronized by the topographical affinities of the experience of the two protagonists, which tends to cover similar locations within the borders of contemporary Latvia. Through the experience of space, an intriguing interplay between remembering and forgetting is established. On the one hand, events linked to the war and independence battles are seen to have had their effects on people, the flow of time and partially on the landscape; on the other hand, through the act of remembering not only are lost threads of individual lives being recovered, but this process evolves in the same locations, thus bringing together different layers of experience. As pointed out by Aleida Assmann, “what time has made invisible through removal and destruction is still mysteriously retained by place.”¹⁵ It is exactly this perspective which is provided by Pauls Bankovskis, who ascribes a particular and symbolic value to the landscape in his novel:

Although populated, cultivated, ruined, and transformed, the basic scenery of Latvia is considerably more ancient than we – any generation of us – are and, in all likelihood, it must have influenced us much more thoroughly than the other way around. [...] Since one part of the events I describe were remote and out of reach, it was important for me to balance this lack of knowledge by something solid, something available to my senses, something I know and have been acquainted with. For that reason, all the landscapes described in the novel are – as much as possible – real and can be found on a map – what they reflect is based on my observations or on oral or written accounts of others.¹⁶

This is a characteristic feature that can be applied to other novels in the series as well. In the texts that cover different periods of the twentieth century, we encounter a detailed description of places familiar to the narrators that bear traces of their personal experience. Bankovskis refers to his walking along the same route as was undertaken by the protagonist of his novel during the Great War. The result was not only a greater familiarity with the environment encountered by the fictional hero, but also an awareness of the stability of locations as opposed

¹⁴ Pauls Bankovskis, *18* (Rīga: Dienas Grāmata, 2015).

¹⁵ Aleida Assman, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 294.

¹⁶ Bankovskis, *18*, 173–4. Each novel in the series is supplemented by an afterword written by the author, which is also rendered in English. This quote is from the English translation by Aija Uzulēna.

to the changing habits in the perception of time that was considerably slowed down during Bankovskis's trip. The insecurity of the experience of time becomes one of the major issues in the representation of 1918, as the author explicitly comments on the impossibility of capturing the sentiments of the bygone events in a persuasive way. What remains are subjective interpretations and visions that create a frame for the representation of individual feelings. Therefore, the author attempts to foster a dialogue between his own perception and that of the generation that directly experienced the formation of the independent state.

1918 IN LATVIAN LITERATURE: A DIVERSITY OF INTERPRETATIONS

In his book, Pauls Bankovskis explicitly refers to some of the earlier sources, inspirational for his work. Among those are documentary notes and fictional texts by Sergejs Staprāns, Mariss Vētra, Aleksandrs Grīns, and Anna Brigadere, created in the aftermath of the Great War. Let us take a closer look at the representation of war events in these texts, paying special attention to their commonalities and differences.

One of the features certainly shared by all authors is the depiction of individual insecurity created by the war. There are different strategies to overcome these feelings that for the sake of convenience we may divide between predominantly picaresque, heroic, and anecdotal descriptions. Interestingly enough, even if the historical period covered by these representations is broader, most of the authors use the act of proclamation of the independent state as one of the focal points of their narratives.

The most specific case is provided by Sergejs Staprāns (1896–1951) in his memoirs, *Caur Krievijas tumsu pie Latvijas saules* [Through the darkness of Russia to the sun of Latvia], published in 1928. Staprāns can certainly be called an adventurer, but he also played a crucial role throughout the period of uprisings in Russia, when he was a member of an anti-communist fraction of the Latvian Riflemen, as well as during the independence battles in 1919. These later activities were linked to a secret crossing of the border of occupied Latvia. Pauls Bankovskis explicitly states that the personality of Staprāns provided one of the most important emotional stimuli for the creation of the historical part of the narrative, and he also uses the topic of secret border crossings as one of the elements in his plot. Without being directly involved in the proclamation of independence, Staprāns perceives this as one of the defining events for his activities. Throughout the book, he is critical of the chaos created by the Bolshevik uprising that has a devastating effect on the troops, and soon turns out to be the source of the increasing violence. The book is subdivided into several chapters that emphasize the importance of global moves in the process of self-determination of the Latvian nation. It begins with the events before the 1917 Bolshevik uprising, when the story is still told along general lines, before turning to the period of November 1917 to January 1919, which is characterized by a colorful experience of different locations where the protagonist happens to be. The last three parts of the narrative deal with the independence battles of 1919, which only gradually acquire a more structured

nature. The general impression is one of a hardly predictable chain of events that reveals the impossibility of grasping the broader meaning of these events, while at the same time constantly being under the impression of participating in a phenomenon taking place on a world scale. To a greater or lesser extent, this combined perspective on minute observations and broad historical contexts is an implied message of all the texts under consideration.

Aleksandrs Grīns (1895–1941) is one of the few recognized creators of historical narratives in Latvian literature. The experience of the Latvian Riflemen, of which Grīns had direct knowledge, is one of the most important topics in his oeuvre, and his novel *Dvēselu putenis* [Storm of souls] (1933–1934) is generally recognized as one of the paradigmatic representations of the events leading up to the fulfillment of the national aspirations in 1918. The novel is being turned into a movie, scheduled to be released winter 2019/2020. However, Grīns's early stories that already tackle the theme of the riflemen create a phantasmagoric atmosphere that links the living and the dead. In one of these stories, "Augšāmcelšanās" [Resurrection] (1919), explicitly referred to by Bankovskis, the protagonist happens to be at the entrance of the theater building (the Riga Russian Theater turned into the Latvian National Theater in 1919) on the evening of November 18, 1918, at the very moment when the proclamation of the independent Republic of Latvia is taking place indoors. In his vision, among the bulky giants shouldering the weight of the theater balcony there suddenly appears someone without a shadow who approaches the protagonist, creating a strange mix of bewilderment and shuddering, and increasing the sense of the inability of grasping the mysterious content of events. Bankovskis (in the afterword to his novel) comments:

Our assumptions about events of that fall tend to differ radically from the atmosphere created by Grīns. [...] Every year on November 18, we unfold the flags of Latvia; official jubilee ceremonies are held as well as, probably, less somber, while a good deal warmer festivities take place in the circles of friends and families. Therefore, it is a small wonder that, today, the far removed November 18, 1918 may seem to have been a day of large and expansively celebrated fete of the birth of state Latvia. And it seldom occurs to anyone that there would not have been all that many people to celebrate it. Frequently, we ascribe expansiveness to the facts quite in retrospect and perceive some suggestive details only when actual events have been long since over.¹⁷

This description also fits the memories of the tenor Mariss Vētra (1901–1965), told in his book of memoirs *Rīga toreiz* [Riga at that time] (1955), another source of inspiration for the contemporary novelist. Vētra, as a young student, happens to experience the state proclamation, being pressed into the corner of one of the theater boxes from where he is able to follow the events on stage as well as to observe the expressions of those who are gathered in the audience. He is disappointed by the indifference of many of those present on the occasion. Once the ceremony is over, there are no greater celebrations until Vētra and his friend, who remain on the street nearby, start to salute politicians coming out of the building. This amounts to a minor festivity that is still far from the impression of a big occasion that will be awarded such importance by the posterity. These direct observations differ greatly from later interpretations of the ceremony of state

¹⁷ Ibidem, 171. Afterword translated by Aija Uzulēna.

proclamation. In historical perspective, however, this event indisputably marks a turning point in identity formation.

This impression is also conveyed by the previously mentioned story by Aleksandrs Grīns. The ghostly figure of the rifleman who appears on the theater threshold on this fateful night stresses his own will and that of his fellow fighters in rising from their graves and helping their homeland in case the living will hesitate to fulfil this task. The symbolic meaning is thus never completely lost from the eyes of the narrators. Mariss Vētra also recognizes the importance of this event as an entrance into the life of an independent Republic of Latvia that he devotes the most space to in his memoirs.

The impression of historical crossroads of the Latvian nation is also conveyed by diaries and wartime notes of other prominent Latvian writers. Among the most celebrated texts are *Dzelzs dūre* [Iron fist] (1921) by Anna Brigadere, *Mazās piezīmes* [Small notes] (1920) by Kārlis Skalbe, and *Izpostītā Latvija* [Ruined Latvia] (1918) by Edvarts Virza. All three authors have chosen different strategies in their interpretation of events that primarily refer to the period between 1917 and 1919. In these cases, the importance of direct observations and the depiction of scenes of everyday life remain a constitutive element of the narrative.

Anna Brigadere (1861–1933) portrays life in Riga from May 1917 on. She describes the famine that has a growing impact on the city after its takeover by the German military in September, 1917. The takeover is also followed by the robbery of private property, this being a constant companion of the change of political might, experienced by local people with pesky frequency from both conflicting sides. Brigadere tells about her experience in the first-person narrative that allows for a direct approach to her readers.

Edvarts Virza (1883–1940) uses more pathos in his style and directs his accusations straightforwardly against the Germans. Sigita Kušnere in this context emphasizes the role of anti-German war propaganda spread in the Russian Empire.¹⁸ In the case of Virza, an additional motivation might be provided by his affection for French culture, of which he became one of the most important translators.

Kārlis Skalbe (1879–1945) is especially famous for a deeply personal style in conveying his thoughts and impressions. He continued with his “small notes” after the publication of the first edition in 1920, and left a series of documents stretching into another devastating experience, World War II, at the end of which he was forced to seek shelter in Sweden crossing the stormy sea in a fisherman’s boat, a fate he shared with hundreds of his compatriots who did not want to emigrate to Germany.

The focus of the national narrative is generally directed against the violence and human suffering that is spread by the warfare. Only relatively seldom and as a by-product do direct accusations of other nationalities enter the texts. For example, Brigadere at times highlights the relative prosperity accumulated by the Jewish population as the result of successful trade during the war. Most of these observations remain on the level of everyday experience that affects particular people.

¹⁸ Sigita Kušnere, “Kara pārvērstā pasaule Edvarta Virzas dzejā un tēlojumos,” in *Civilizāciju karš*, eds. Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 69–84. lpp., here 79.

The sense of the disastrous psychological impact of the war remains a constant topic in post-war literature. A characteristic example in this context is provided by the novellas written by Kārlis Zariņš (1889–1978). Zariņš already suffered his first personal shock during the uprising of 1905 when he was arrested and tortured due to a minor involvement in the events. The disaster of the Great War contributed to the rise of modernist style in his literary output that was influenced by expressionist trends.¹⁹

All the texts mentioned taken together testify to the rise of national consciousness that marks a direct response to the sufferings of the compatriots and is constructed amidst the feelings of irreparable loss of lives and cultural values. However, the developments in Latvia are inseparable from broader contexts of the Great War and revolutionary changes in the Russian Empire,²⁰ the events that had a lasting impact on the lives of a great number of nationalities that inhibited the affected territories.

1918 IN OTHER LANGUAGE SOURCES: A MARGINALIZED PERSPECTIVE

To a considerable extent, the disaster of the Great War affected all national groups in Latvia. Even if they did not necessarily recognize this publicly, their fate was inextricably linked to the history of the country and its cultural heritage. The art historian Imants Lancmanis has devoted his lifetime work to the preservation of the manor culture in Latvia and reflected on the devastating scale of its destruction during the warfare. Unfortunately, the war marked a continuation and fulfillment of the disastrous effects of the 1905 uprising when the anger of peasants was directed toward the local Baltic German landlords. As Lancmanis points out, historically manors were at the core of the lifestyle “in rural Latvia, where the landscape and conditions of life had been shaped by a manorial system developed over the centuries. The manors were at the heart of the rural economy, providing the basis for cultural values to develop. Almost every manor had a small museum, archive and library.”²¹

During the evolving military conflict of the two empires, the Baltic German population was increasingly looked upon as hostile by Latvian society. This attitude marked the process of national stereotyping. In their structural position, however, the Baltic Germans were caught between the advancing German imperial military, the growing unrest of the Latvians, and the repressive measures of the Russian administration.

Ideological motivation was behind a number of proclamations that frequently supported the German military cause and actions that were undertaken. In this context, a characteristic example is also provided by art exhibitions held in Germany. The art historian Zane Grigoroviča mentions the presence of paintings

¹⁹ Benita Smilktiņa, *Novele. Stili virzieni, personības latviešu novelē (līdz 1945. gadam)* (Rīga: Zinātne, 1999), 142. lpp.

²⁰ Ieva Kalniņa, “Karš un modernisms Kārla Zariņa īsprozā,” in *Civilizāciju karš*, eds. Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 111–26. lpp., here 115.

²¹ Imants Lancmanis, “The Damage to Latvia’s Cultural Heritage during the First World War,” in *1914*, ed. Ginta Gerharde-Upeniece, 79–91, here 79.

by Janis Rozentāls (1866–1916), one of the major Latvian artists of the early twentieth century, at the exhibitions in Stuttgart in November 1917, and Berlin, June 1918, where they had to testify to the Baltic littoral as a territory influenced by German cultural traditions. Paradoxically enough, on other occasions the same paintings had been chosen as examples that foster the national pride of the Latvian population.²² In 2018, Rozentāls's oeuvre became an important part of a milestone exhibition of symbolist art of the Baltic countries, held at the Musée d'Orsay in Paris.

Despite the ideological connotations of a number of publications, the most important and lively testimonies of the feelings of the Baltic German population are provided by memories that preserve their individual wartime experience.

Among the most interesting examples of this kind are memories left by the Baltic German author Gertrud von den Brincken (1892–1982). In her autobiographical novel, *Land unter* [The sunken land] (1977) she recalls with remarkable clarity the executions carried out during the period of Soviet terror in the first half of 1919. These repressions affected all nationalities, even if von den Brincken more closely comments on those that directly interfere in the lives of people of her own circle. She also explicitly refers to the independence celebrations on November 18, 1919, exactly a year after the Republic of Latvia had been proclaimed. The feelings of peace that start to acquire more stable contours following the wartime turbulence exist alongside the psychological and social insecurity with regard to the role Baltic Germans might be ascribed in the newly born nation-state. These doubts turned out to be well-grounded as the agrarian policies of independent Latvia were not favorable to the landowners, and the expropriation of land was not met with the approval of the aristocratic families.

As the Latvian researcher Māra Grudule points out, the Baltic German community was an important part of society in Latvia with an intimate relation to the country. Taking into account historically and socially marked borders, the Baltic Germans still shared true love for their motherland with other local people, and an affectionate relation toward their place of origin.²³

CONCLUSION: A TWENTY-FIRST CENTURY VISION

The representation of the year 1918 in Latvian literature and culture is inseparably linked to the events and consequences of the Great War. But it also resonates in contemporary society and reflects a number of popular sentiments.

An important part of Pauls Bankovskis's novel *18* is devoted to an evaluation of the historical events from a twenty-first century perspective. The author also looks for different links that unite the “then” and “now” through the representation of particular aspects and colorful details of daily life.

²² Zane Grigoroviča, “Latvijas mākslas funkcijas kara apstāklos,” in *Civilizāciju karš*, eds. Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 148–73. lpp., here 166–7.

²³ Māra Grudule, “Vācbaltiešu literatūra (1890–1939),” in *Vācu literatūra un Latvija, 1890–1945*, ed. Benedikts Kalnačs (Riga: Zinātne, 2005), 411–555. lpp.

In one of the episodes of the novel, a passionate quarrel between friends breaks out about the place of Russians in contemporary society in Latvia. The narrator does not agree with the opinion about the threat posed by the so-called Russian-speaking community. Historically, we may recall the sad aftermath of the expulsion of most of the Baltic Germans who were forced to leave the country as a result of the Soviet-Nazi pact of 1939. This agreement not only determined the fate of a number of independent states in East-Central Europe, but due to the forced repatriation of the Baltic German community it left a void in the place where the fathers and forefathers of Baltic Germans had lived and worked. The lost traces of belonging and the wound of leaving Latvia in 1939 has never been fully healed. The impact of this departure is still present in the configuration of society in Latvia that historically consisted of different national groups, all of whom contributed to the image and the growth of the country. Mutual understanding and close cooperation remain necessary preconditions of future development. Therefore, the representation of the year 1918 in Latvia and discussions about it need to become even more inclusive in order to remain relevant for all groups in society amidst the centenary celebrations of the independent state.

BIBLIOGRAPHY

- Assman, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Bankovskis, Pauls. *18. Rīga: Dienas Grāmata*, 2015.
- Gerharde-Upeniece, Ginta. "1914. The Genealogy and Resonance of a Conflict." In *1914*, edited by Ginta Gerharde-Upeniece, 15–19. Riga: The National Museum of Latvia, 2014.
- Grigoroviča, Zane. "Latvijas mākslas funkcijas kara apstākļos." In *Civilizāciju karš. Pirmais pasaules karš ideoloģijās, mākslās un atmiņās. Latvijas versijas*, edited by Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 148–73. Rīga: Zinātne, 2015.
- Grudule, Māra. "Vācbaltiešu literatūra (1890–1939)." In *Vācu literatūra un Latvija, 1890–1945*, edited by Benedikts Kalnačs, 411–555. Rīga: Zinātne, 2005.
- Jēkabsons, Ēriks. "The First World War and Its Major Consequences for Central and Eastern Europe." In *1914*, edited by Ginta Gerharde-Upeniece, 27–31. Riga: The National Museum of Latvia, 2014.
- Jēkabsons, Ēriks. "The Latvian Rifle Units of 1915–1918." In *1914*, edited by Ginta Gerharde-Upeniece, 33. Riga: The National Museum of Latvia, 2014.
- Kalniņa, Ieva. "Karš un modernisms Kārla Zariņa īsprozā." In *Civilizāciju karš. Pirmais pasaules karš ideoloģijās, mākslās un atmiņās. Latvijas versijas*, edited by Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 111–26. Rīga: Zinātne 2015.
- Kasekamp, Andres. *A History of the Baltic States*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Kušnere, Sigita. "Kara pārvērtstā pasaule Edvarta Virzas dzejā un tēlojumos." In *Civilizāciju karš. Pirmais pasaules karš ideoloģijās, mākslās un atmiņās. Latvijas versijas*, edited by Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 69–84. Rīga: Zinātne, 2015.
- Lamberga, Dace. "The First World War and the Birth of Latvian Classical Modernism." In *1914*, edited by Ginta Gerharde-Upeniece, 95–96. Riga: The National Museum of Latvia 2014.
- Lancmanis, Imants. "The Damage to Latvia's Cultural Heritage during the First World War." In *1914*, edited by Ginta Gerharde-Upeniece, 79–91. Riga: The National Museum of Latvia, 2014.

- Pērkone, Inga. "Pirmais pasaules karš Latvijas filmās." In *Civilizāciju karš. Pirmais pasaules karš ideoloģijās, mākslās un atmiņās. Latvijas versijas*, edited by Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 174–91. Rīga: Zinātne, 2015.
- Smilktiņa, Benita. *Novele. Stili virzieni, personības latviešu novelē (līdz 1945. gadam)*. Rīga: Zinātne, 1999.
- Šilde, Ādolfs. *Latvijas vēsture 1914–1940: valsts tapšana un suverēnā valsts*. Stockholm: Daugava, 1976.
- Šmitē, Edvarda. "Medaļas otra puse: kara ikdienas skati. Strēlnieku legenda vēl taps." In *Civilizāciju karš. Pirmais pasaules karš ideoloģijās, mākslās un atmiņās. Latvijas versijas*, edited by Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, 127–47. Rīga: Zinātne, 2015.
- Talviste, Katre. "World War I in Estonian Literature." In *Der erste Weltkrieg in der Literatur und Kunst: Eine europäische Perspektive*, edited by Jeanne E. Glesener, Oliver Kohns, 91–106. Paderborn: Wilhelm Fink, 2017.

THE GREAT WAR, INDEPENDENCE, AND LATVIAN LITERATURE

Summary

The article focuses on the representation of the year 1918 in Latvian literature. On November 18, the independent Republic of Latvia was proclaimed, and in the years to come international recognition of the state's sovereignty followed. In retrospect, this event stimulated a number of salutary descriptions and interpretations and certainly provides a milestone in the history of the Latvian nation. It is, however, also important to discuss the proclamation of independence in the context of the Great War that brought a lot of suffering to the inhabitants of Latvia. Therefore, a critical evaluation of the events preceding the year 1918 is certainly worthy of discussion. The article first sketches the historical and geopolitical contexts of the period immediately before and during the Great War as well as the changed situation in its aftermath. This introduction is followed by a discussion of the novel *18* (2014) by the contemporary Latvian author Pauls Bankovskis (b. 1973) that provides a critical retrospective of the events leading to the proclamation of the nation state from a twenty-first century perspective. Bankovskis employs an intertextual approach, engaging with a number of earlier publications dealing with the same topic. Among the authors included are Anna Brigadere, Aleksandrs Grīns, Sergejs Staprāns, Mariss Vētra, and others. The paper contextualizes the contribution of these writers within the larger historical picture of the Great War and the formation of the nation states and speculates on the contemporary relevance of the representation of direct experience, and the use of written sources related to these events.

Adj. Izabela Šlusarek

Rachel Feldhay Brenner
(University of Wisconsin-Madison)

THE JEWS AND THE MESSIANIC ETHOS
OF THE SECOND POLISH REPUBLIC.
STANISŁAW REMBEK'S INTERWAR LITERARY WRITINGS

Despite the unequivocally foreboding political developments, the faith in the exceptionality of the Polish nation and the invincibility of the miraculously reconstituted sovereign Poland persisted until the very outbreak of World War II. From October 1938 to January 1939, the literary supplement of the daily *Polska Zbrojna* [Armed Poland] published responses of notable writers to a survey on the topic "Literatura a żołnierz" [Literature and the Soldier].

Stanisław Rembek (1901–1985), a well-known popular writer, and a veteran of the 1920 Polish-Bolshevik War argued:

Polish society is military in the best sense of the word. Every Pole feels, first and foremost, that he is a soldier. [...] As represented by our Leader, our army plays a determining role in all aspects of our political, social, economic, and intellectual life. [...] Yet nobody can claim that the army has been politicized. Our officers are modest, well behaved, tactful, and knowledgeable. [...] Our soldiers are enthusiastic to serve and are ready for every sacrifice. Our reservists are dedicated to their units and would cheerfully answer every call. Should such a need arise, the whole nation will become a reliable, powerful, and forbidding instrument in the Leader's hands. Yet we are not aggressive toward our neighbors, and we do not cultivate any ideological, ethnic, or racist hatred. [...] In this sense, we can serve as an example to other nations, as we have many times in history.

Alluding to the nineteenth-century great romantic poets such as Adam Mickiewicz and Julian Słowacki, Rembek asserted:

We owe our exemplary character primarily to literature which instilled in us the virtue of chivalry and created a special type of a soldier – a fighter for a sacred matter – thus placing the military profession on a magnificent pedestal. Our values are personal and national honor, readiness for battle and sacrifices in the name of ideals, the ability to give up the individual self for the sake of collective action. [...] "Duty" is the most beautiful term in our rich language.¹

Rembek's ideological position was by no means unique; in fact, he was expressing the interwar Poland's triumphalist *Weltanschauung*. The national ethos of unconditional patriotism, uncommon chivalry, and superior moral standing that typified the ideological self-image of the country in the interwar period intensified even further with the increasing probability of a European war in the late 1930s.

¹ *Polska Zbrojna* no. 45, November 13, 1938.

The Poles were sure that their superior military force would easily fend off any potential attack. Thus, at the time of survey in 1938, Rembek's response represented the widespread conviction among the Poles of their exceptional moral and military virtues. Poland's superior moral standing in the Christian world was informed by the vision of Romantic poets and thinkers, and predicated upon the chivalry and idealism of Polish military power. Rembek considered the European stance of appeasement detrimental to world politics and emphasized that Poland had made many political gains in the international arena, while preventing any "cultivation of ideological, ethnic, and racist hatred,"² such as demonstrated as early as 1933, with the persecutions of Jews in Germany and the Soviet Union. By referring to Jewish persecutions in other countries, Rembek alluded to Poland's tolerance toward its Jewish minority. To perpetuate the myth of Poland's moral superiority, he chose to ignore the powerful fascist parties and their virulent anti-Semitic platform. Contrary to undeniable evidence, Rembek insisted that Poland's external politics of balancing power and peace went hand-in-hand with its internal politics of tolerance. Prophetic literature shaped the military and religious identity of the nation as a community of citizen-soldiers. Indeed, Rembek's vision of Poland echoed Mickiewicz's concept of the "democratic messianism of the nation," which imparted an obligation to shape Poland's political life "in accordance with the idea of Christian morality."³

Rembek's formative self-identification as a patriotic Pole was shaped by the romantic tradition of the 1831 and the 1863 insurrections that conceptualized the suffering of the Polish nation in terms of Christ's Passion, and attributed a messianic destiny to the Polish people. His military service in the rank of lieutenant in the 1920 Polish-Bolshevik War fortified his faith in Poland's military and moral superiority.

As his literary biography shows, Rembek was preoccupied with the theme of war, and his interwar novels gained him the reputation of the best battlefield novelist since Sienkiewicz and Żeromski. Maria Dąbrowska, who in 1938 nominated Rembek's *W polu* [In the field] for the Literary Prize of the publication *Wiadomości Literackie* [Literary News], observed in her nomination letter that Rembek's novel "in many ways seems better than Remarque's *All Quiet on the Western Front*," and praised him for "having avoided the reportage 'style' and the pretense of formal simplicity."⁴

Rembek attributed his predilection for military subjects to his family's long military tradition. He claimed a military lineage, which, according to him, originated with his great-great-grandfather who took part in the French Revolution, continued with his great-grandfather who fought in the 1831 Polish insurrection, and was followed by his grandfather who fought in the insurrection of 1863.⁵ Rembek emulated the military model of his ancestors. He quit high school to enlist in the Polish army. After his demobilization at the beginning of 1921, Rembek studied history and journalism at the University of Warsaw, where he took courses with the eminent Jewish historian Marcelli Handelsman, whose scholarly work focused

² Ibidem.

³ Maria Janion, Maria Żmigrodzka, *Romantyzm i historia* (Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978), 52.

⁴ Janina Siedlecka, *Wypominki* (Łódź: ABC, 1996), 200.

⁵ Stanisław Rembek in interview with Zbigniew Irzyk, *Kierunki*, May 11, 1978.

on Christological and messianic motifs in Polish national self-perception in history.⁶ As Handelsman saw it, the Polish national narrative was modeled on Christ's story, whereby the country's long history of suffering and patriotic struggle, which culminated in the rebirth of the state, was seen as reenactment of the Passion and Resurrection. Such a mythic perception of history determined the sacred obligation of the nation to spread the Christian message of moral redemption.⁷ This self-perception as a nation bearing a sacred message pervaded the collective consciousness of the Poles.

In view of Rembek's family roots, his ideological convictions, and his educational pursuits, it is important to study the particular place that Jews occupied in Rembek's prewar complete faith in Polish messianic chosenness. The following discussion will show that, unlike the present-day prevalent perception of Jews as a detrimental element which undermined the ethos of the messianic destiny of the Polish nation and should be get rid of, Rembek affirmed the indispensability of Jews to the national identity of the Catholic Pole [Polak katolik]. While it is true that in his diary of the interwar period, Rembek displayed considerable anti-Semitic prejudices, in his interwar fiction, he portrayed the Jews as patriotic officers fighting for Poland. Their selfless love for the motherland qualified them as comrades-in-arms. Seemingly, such characterizations of the Jews highlighted Poland's democratic open-mindedness toward its Jewish citizens. But a closer look at Rembek's fictional representations of Jews shows that the Jewish origins of these soldiers prevented their full integration into the Polish society; as Jews they were excluded from the nation's Christian-messianic destiny. Thus, from the theological perspective, Jewish presence was necessary for the fulfillment of Poland's special position among the nations: the Jew, who, despite his desire to become a Catholic, was barred from Grace, sanctioned the Polish claim to a messianic calling as an affirming witness.

*DZIENNIKI: ROK 1920 I OKOLICE [DIARIES: 1920 AND THEREABOUTS]*⁸

Rembek's interwar *Dzienniki* cover the period of his military service in the 1920 campaign, his Warsaw studies, constant search for work, and his efforts to write and publish. Following his demobilization, the entries become increasingly

⁶ Marcelli Hendelsman (1882–1945), *Rozwój narodowości nowoczesnej*, ed. Tadeusz Lepkowski (Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973). During World War I, Handelsman was connected with Piłsudski's Legions, and fought in the 1920 Bolshevik War. Rembek does not mention this fact, nor does he mention anywhere that during the war Handelsman was in hiding in Milanówek (where Rembek lived with his family) from July 1942 to June 1944, where he collaborated with the Polish underground. He was denounced to the Gestapo and deported to the concentration camp Gross-Rosen and eventually to Dora-Nordhausen, where he died in March 1945.

⁷ Handelsman's conceived nation as a family of individuals united by territory, the sense of shared destiny, the same language, common culture, and the common ethnic origins. In Polish nationalism Handelsman detected the emphasis on the uniqueness of the Polish nation, whose struggle for independence was also a "redemptive revolution for the world" which marked its calling as "Christ-like redeemer of humanity" (Handelsman, *Rozwój*, 26, 37).

⁸ (Warszawa: Agawa, 1997).

sporadic, frequently registering bouts of depression, illnesses, and various medical treatments. The diary concludes with the publication of *Nagan* [Revolver] in 1928, followed by a brief description of his stay in Algiers and a few entries from 1937.

The first comment about Jews in *Dzienniki: rok 1920...* sheds light on Rembek's formative ambivalence toward Jews. On November 29, 1918, Rembek notes, "Kozielewski [his teacher of Polish] spent the whole period talking about the Jews. He hates them very much and considers them the worst enemies of Poland. He convinced me to some extent, but not completely. I believe that no person, let alone a whole nation, can be entirely bad." Significantly, Kozielewski's anti-Jewish indoctrination took place only a few weeks after the declaration of the statehood of Poland on November 11. In view of the past one hundred and twenty three years of Poland's subjugation to the empires, which tore the country apart by inflicting endless suffering and disastrous devastation, Kozielewski's instigation of hatred for the Jewish minority as Poland's worst enemy made no sense. Perhaps even more disturbing was the formative impact of the teacher's anti-Semitic propaganda on his student. Even though Rembek knew that the aspersions the teacher cast on the Jews were motivated by hatred and that his slanderous generalizations about Jews would not have withstood any rational examination, he admitted to have found Kozielewski's view of the Jews plausible.

During his military service, however, Rembek forged a relationship with a Jew who was by no means an enemy. Bombardier Sztejnbach, a comrade-in-arms, came from his town, Piotrków, and had the same teachers in the school they both attended. When Sztejnbach died unexpectedly of typhoid fever, Rembek remembered him with sorrow, recalling their interesting conversations with affection and describing his funeral in detail. Later on, he commemorated Sztejnbach in *Nagan* by naming one of his Jewish characters after him. Nevertheless, the friendship with Sztejnbach did not change Rembek's mind about other Jews. Thus, he had no qualms about bullying another Jewish soldier Wasserman for being shy and fearful, or derogatively describing an officer as "a Jew from Galicia, an exceptional coward, and a bluffer, who had no idea about artillery." And so it is not surprising that he "gladly accepted" his dismissal.

Later on in civilian life, Rembek was sometimes friendly toward Jews. In his diary entry of May 24, 1922, he mentioned that he did not like working for the newspaper *Kurier gniezieński* because it sided too much with Endecja,⁹ then proudly noted to have spoken twice in defense of a woman colleague who wrote an article which "presented a favorable view of the Jews."

Finally, in the single undated entry of 1923, Rembek presents a list of his friends in Warsaw, which included a Jew, Maksymilian Tejchner. Rembek's characterization of Tejchner highlights his divided mind about Jews:

Tejchner, a Jew from Sosnowiec, has just passed his MD exams. He is a hard-working, highly cultured man, but so absorbed in gynecology that he sees everything through his professional perspective. His principles are completely materialistic, and therefore Bolshevik. He is a seducer of a demonic appearance. Apart from that, he possesses the flaws of his race: he is dirty, cowardly and greedy.

⁹ Narodowa Demokracja, a nationalist, fascist and extremely anti-Semitic movement.

The incongruities of this portrait – Tejchner was a dirty doctor, a greedy Bolshevik, a cultured medical specialist, and a sex demon practicing gynecology – evince Rembek’s thoughtless integration of the stereotypical view of the Jew. Yet his anti-Semitic prejudices notwithstanding, Rembek considered Tejchner a friend. The ambivalent attitude of *Dzienniki* toward Jews disappears in the interwar fiction. Here, the special destiny of the Poles and their chosenness must be affirmed with the consciousness of the presence of equally patriotic, but Graceless Jews, who are conscious of their lost destiny as the Chosen People.

INTERWAR FICTION: THE POLISH MESSIANIC DESTINY AND THE AFFIRMING JEWISH WITNESS

The presence of Jews in Rembek’s fiction is indispensable to the theological fundamentals of his nationalist ideology. A devout Catholic Rembek adhered to the vision of Poland’s Christ-like destiny propounded by the nineteenth-century romantic poets with its obligation to “spread the idea of Christian morality among the nations.” As Rembek’s prewar response, the survey “Literature and the Soldier” shows, in his ideological schema, that the messianic promise of the Polish people was ineluctably intertwined with the national mission of chivalric military struggle for independence.

The Jews in Rembek’s interwar literature are active participants in the military life of Poland while serving as witnesses who corroborate Poland’s special religious destiny. As ardent patriots, these Jewish soldiers fight for the independence of Poland on a par with their Polish comrades; as Jews, however, they are unable to internalize the messianic destiny of the Christian Poles. The perennially frustrated yearnings of these Jews to integrate into the Polish life of faith affirm the superior position of the Christian Poles.

In his interwar fiction, the novella *Dojrzale kłosy* [Ripe spikes] and the novel *Nagan*, polonized Jewish characters – both named Szwarc, both officer cadets – fight fearlessly in defense of independent Poland against the Bolshevik invader. Their patriotic valor demonstrates their indubitable love for the Polish motherland; it also signifies unfulfilled aspiration to find faith in Christian Providence. Having abandoned their Jewish origins – though, as the narrator makes clear, they still look and behave like stereotypical Jews – both Szwarces are aware of their inability to embrace the Christian religion. Excluded from Christ’s grace, they find themselves in an existential limbo. The theological no-man’s-land of the Jewish soldiers is of fundamental importance to Rembek’s national-religious *Weltanschauung*. Both the desire of these Jewish characters to access Christian faith and their consciousness of their exclusion testify to the messianic promise of the Poles, who in Rembek’s view are all Christian soldiers.

The officer cadet Szwarc in *Dojrzale kłosy* was proud to serve in a fighting unit which “protected him from objections to his Jewish origins.”¹⁰ Wishing to

¹⁰ Stanisław Rembek, *Dojrzale kłosy*, in idem, *Cygaro Churchilla* [Churchill’s cigar], ed. Maryla Łatuszyńska (Warsaw: Agawa, 2004), 105.

prove his loyalty and courage, he undertakes to lead a dangerous military operation, which he quickly realizes is doomed to failure. Indeed, the mission fails and Szwarc and his soldiers face inevitable death. What preoccupies Szwarc at this critical moment is his inability to find faith in divine providence: “Having rejected his native faith, he never stopped believing in God [...] and searched for the Truth to the point of exhaustion.”¹¹ While he believes in the existence of God, he is unable to put trust in divine mercy and the grace of salvation.

When the situation on the battlefield gets desperate, a mysterious figure wearing the badge of a paramedic appears. But the man does not attend to the maimed bodies; rather, in an awe-inspiring manner, he sets out to save souls by demanding the dying soldiers to confess their sins and affirm their faith in God. Finally, he engages in a theological exchange with Szwarc. In response to Szwarc’s demand for evidence of a merciful God, the priest postulates that God has already showed his love and mercy when he revealed himself to humanity in the man Jesus. Eventually, just before his death, Szwarc relinquishes his doubts and experiences in a redeeming epiphany: “Everything became clear and there was nothing more to discuss and he believed in everything this stranger was telling him.” Having been granted the love of Jesus, he enters a state of grace and is baptized at the very moment of death:

Suddenly he saw the priest above him. He was moving his hand above him speaking something solemnly. The cadet officer felt drops of water on his face though the sky was brightening [...]. “Are you Elijah?” he said with last breath.¹²

Szwarc’s acknowledgment of Elijah, to whom both Jesus and John the Baptist are compared in the New Testament, attests to his baptism. He remains on the battlefield, dead but with his eyes wide open to finally see the Truth.

Like his namesake in *Dojrzale kłosy* Szwarc in *Nagan*, “even though from Jewish origins, had a hot and generous Polish heart.”¹³ Yet despite his loyalty and readiness for patriotic self-sacrifice, he was considered less chivalrous and more cowardly than a Polish-born soldier. Szwarc was quite aware of this biased opinion. “Had I been a Catholic Pole,” he complains to his Polish friend, “I could have deserted from the army, instead of fighting so many years for Poland. I could have been the worst coward and crook and nobody would have blamed me for anything.”¹⁴ When his friend suggests conversion, Szwarc does not protest the unfairness of such a solution. Instead, he confesses a theological predicament:

I would have liked to convert. Not in order to attain a higher social standing – it would have rather held me back socially – but only because I like your faith. I have studied it. But I cannot believe it. I lack something. Perhaps something your priests call sacrificial grace [...]. It is different to see the beauty of a faith from putting one’s trust in it. In the meantime, I don’t believe in anything. I am still searching.¹⁵

¹¹ Ibidem, 110.

¹² Ibidem, 130.

¹³ Stanisław Rembek, *Nagan* (Warsaw: Czytelnik, 1990), 176.

¹⁴ Ibidem, 178.

¹⁵ Ibidem, 179.

The Jew's perception of his origins as a fate which precludes grace affirms the Christian Pole's inherent state of grace, which enables faith in salvation that is unattainable to the Jews. In Rembek's theological view, the Jew may admire the beauty of Christian virtues and appreciate Christian dogma, but he cannot accept the Christian message, nor can he surrender to its attraction and make it internally his own. Szwarc's frustrated aspiration to espouse Catholicism serves to affirm the superiority of the Polish nation. From a theological perspective, the recognition that the Jew, who was the descendant of the first Chosen People, has no access to Divine Grace, which now belongs to the Polish people, is quintessential to the Polish messianic mission. Unlike the typical rationalization of anti-Semitism as a response to the Jewish refusal to receive Christ the Redeemer, in Rembek's fiction the Jew desires Christian redemption from which he is ineluctably excluded (at least in his lifetime, as is shown in the case of the first Szwarc). This is an important distinction, because it implies Rembek's consideration of the Jew, especially a Jewish soldier-patriot, as an indispensable witness validating the Poles' special Christian destiny.

It behooves me to conclude this discussion of Rembek's interwar vision of the Jew as an indispensable witness, who attests to Polish unquestionable courage, heroism, chivalry, and a special messianic destiny with a reference to his post-war 1947 novel, *Wyrok Franciszka Kłosa* [The sentence of Franciszek Kłos]. The post-war novel illuminates the seriousness of Rembek's interwar conviction of the presence of the Jews as witnesses of Polish messianic destiny. The novel focuses on the general moral disintegration of the Poles under the occupation, and especially with regard to Jews. The deliberate engagement of the Poles in hunting Jews, denouncing them to the Gestapo, and murdering them in cold blood exerted the tremendous cost of the loss of Polish chosenness. The collaboration with the German enemy in the implementation of the Final Solution stripped the Polish people of their special position among the nations. Their willing participation in the murder of the Jewish witness decreed their unequivocal and irredeemable fall from Grace.

BIBLIOGRAPHY

- Hendelsman, Marcelli. *Rozwój narodowości nowoczesnej*. Edited by Tadeusz Lepkowski. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973.
- Janion, Maria, and Maria Żmigrodzka. *Romantyzm i historia*. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978.
- Siedlecka, Joanna. *Wypominki*. Łódź: ABC, 1996.
- Rembek, Stanisław. *Dojrzale kłosy*. In idem, *Cygara Churchilla*. Edited by Maryla Łatuszyńska. Warsaw: Agawa, 2004.
- Rembek, Stanisław. *Dzienniki: rok 1920 i okolice*. Warsaw: Agawa, 1997.
- Rembek, Stanisław. Interview with Zbigniew Irzyk. *Kierunki*, May 11, 1978.
- Rembek, Stanisław. "Literatura a żołnierz." *Polska Zbrojna* no. 45, November 13, 1938.
- Rembek, Stanisław. *Nagan*. Warsaw: Czytelnik, 1990.

THE JEWS AND THE MESSIANIC ETHOS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC.
STANISŁAW REMBEK'S INTERWAR LITERARY WRITINGS

Summary

Rembek's conviction of Polish "chosenness" is expressed in the characterizations of the Jewish protagonists in his fiction. While Rembek's diaristic writing reveals his anti-Semitic prejudices, in his novella *Dojrzałe kłosy* [Ripe spikes], and novel *Nagan* [Revolver] he portrays the Jews as patriotic officers fighting for Poland. These characterizations of the Jews highlighted Poland's democratic open-mindedness toward its Jewish citizens. Nonetheless, as Jews they were excluded from the nation's Christian destiny. Time and again, the Jewish officers in Rembek's fiction articulate their despondency over their failure to accept Christ despite their irresistible attraction to the Christian faith. The failure points to their inability to achieve grace. Their sense of religious inadequacy elucidates a theological perspective which posits that a Jewish presence was indispensable to Poland's redemptive destiny; the Jew as an affirming witness sanctioned the Polish claim to a messianic calling. To achieve legitimacy, the Polish national messianic mission needed to be acknowledged by Jews. The perspective in Rembek's fiction illuminates an important facet in the complexity of the Polish-Jewish relationships in reborn Poland.

Adj. Izabela Ślusarek

Viktorija Šeina

(Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Vilnius)

PERNICIOUS CITY: MYTHOLOGIZATION OF KAUNAS IN THE LITHUANIAN LITERATURE OF THE INTERWAR PERIOD

1. INTRODUCTION

The depiction of Kaunas in the Lithuanian literature of the interwar period serves as a quantitative and qualitative threshold in the urbanization process of Lithuanian literature. The first instances of Lithuanian literature which included reflections on the experience of a modern city appeared at the beginning of the 20th century.¹ However, they were sporadic in nature and did not represent any major influence of urbanization on Lithuanian culture. This was because Lithuania did not boast many big cities at that time, and not many ethnic Lithuanians resided in Vilnius, Kaunas and Klaipėda. In the 1920s, the urbanization of Lithuanian literature was intensified by numerous individual and often episodic experiences of West European cities resulting from more frequent travels and studies of Lithuanian writers at foreign universities during the independence period.² The whole body of urban Lithuanian literature is reminiscent of a picturesque mosaic of impressions inspired by individual cities of Western Europe and the Russian Empire, which is totally clearly devoid of any common features that could form a clear set of implications characteristic of any specific city. At the end of the 1920s – the beginning of the 1930s, the situation changed drastically when numerous novels, short stories and poems about Kaunas appeared.

These literary representations of Kaunas were a product of certain particular historical circumstances. In January 1919, the temporary government of the independent Republic of Lithuania, which had been established a year earlier, was moved to Kaunas in order to escape the attacks of the Red Army on Vilnius. This was how Kaunas *de facto* became the temporary capital of Lithuania. The initial hope was that this situation would not last for long. However, the conflict with

¹ These were proletarian short stories by Jonas Biliūnas and poems by Julius Janonis, some short stories by Ignas Šeinius and Jurgis Savickis, and a poem by Kleopas Jurgelionis.

² Short stories by Jurgis Savickis, poem *Miestas* [The City] by Balys Sruoga (1922), the poem *Vokiškas pavasaris* [German spring] by Kazys Binkis (1921), the poems *Berlyne* [In Berlin] and *Tysiava Paryžiuje* [Tysiava in Paris] by Juozas Tysiava (both dating back to 1926), a series of poems *Dainos apie svyruojančius gluosnius* [Songs about weeping willows] by Kazys Boruta (1927), etc.

neighboring Poland over the ethnically mixed Region of Vilnius continued for two years. Consequently, the historical capital of the Grand Duchy of Lithuania remained separated from Lithuania and was part of the Republic of Poland until 1939. Thus, Kaunas was the temporary capital of Lithuania throughout the interwar period.

Over the twenty years of independence until the Soviet occupation, Kaunas underwent extremely swift territorial and demographic growth. According to historical calculations, the area of the city expanded nearly sevenfold (to 3,940 ha), and the population showed an eightfold increase (and reached almost 155,000).³ At the beginning of the 1920s, when government institutions of established Lithuania, including various establishments of higher education and major industrial companies, began operating in Kaunas, the greatest ever migration of Lithuanians from rural areas to the city started. It was the first time in the history of major cities of Lithuania that Lithuanians made up the majority ethnic group in the city.⁴ For the first time in the history of Lithuanian cities, Lithuanians became the dominant ethnic community, forming a social stratum of urban residents; a national urban culture emerged, and it was a unique phenomenon which combined the norms of city life of the tsarist Russia, a fervent but mostly superficial transference of the elements of the Western city culture, and characteristics of rural mentality.

During the interwar period, both Kaunas society and the city itself underwent radical changes. Over a surprisingly short period of time, the provincial fortress town turned into a city boasting exquisite modern architecture and a vibrant cultural life. In the light of these drastic changes, Lithuanian society was forced to urgently learn to tame the new urban environment, rethink their relations with the rapidly changing reality of their city and try out their new urban identity. All this effort resulted in the formation of “the temporary capital literature” – a body of miscellaneous fiction texts about Kaunas that varied greatly in artistic quality, style and genre. It was the first time in the history of Lithuanian literature that a process of creating a literary myth about a specific city started to take shape and manifested itself in the formation of a clearly defined field of symbolic meanings of the city, specific topics of Kaunas, character types and invariant plot.

2. METHODOLOGICAL APPROACH

For the purpose of the research, out of all possible approaches to literary urban studies, I chose the semiotic approach to the city as a semantic structure attributed to it by the perceiver. Historically, representatives of the French school

³ Evaldas Bakonis, “Laikinoji sostinė” [Temporary capital], *Lietuvos istorija: iliustruota enciklopedija* [Lithuanian History: Illustrated Encyclopaedia] (Kaunas: Šviesa, 2012), 259.

⁴ In 1897, Lithuanians accounted for as little as 6.6% of Kaunas's city dwellers, whereas in 1923 Lithuanians already amounted to 59% of city dwellers. (*Miestiečiai: vilniečių ir kauniečių tapatumo, savivokos ir požiūrių sociologinė analizė* [Urban dwellers: Sociological analysis of identity, self-awareness and approaches of Vilnius and Kaunas dwellers], ed. Eugenija Kruckauskienė (Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997), 11).

of semiotics were the first to postulate urban semiotics (back in the 1960s–1970s), but as a literary research methodology, urban semiotics was developed ten years later by Vladimir Toporov of the Tartu-Moscow semiotic school. He developed the concept of the *Petersburg text*, which mainly forms the basis for this research.⁵ This concept is mostly used for the purpose of research in Russian literature (with the aim to analyze both the Petersburg text and literary reflections of other cities⁶). In addition, it is also used for the purpose of other literary research, for example, studies of the Vilnius text in Russian, Polish, Yiddish and Lithuanian literature.⁷

Toporov invokes binary oppositions to identify the Petersburg semantic paradigm that exists in Russian literature, which he refers to as the *Petersburg text* of Russian literature. Not all sources are equally important in terms of reconstructing such a paradigm. The Petersburg text is a separate object of study from analyses of the Petersburg themes or motifs in literature. According to the scholar, the city text is a super-textual construct, which requires more than a mere depiction of individual empiric components of mundane city life in literature. According to Toporov, the authors of the Petersburg text managed to perceive and convey in their literary works that “super-empirical” reality related to the very essence of the city, but they did not need to overlook its empirical aspects and realia.

⁵ Владимир Н. Топоров, “Петербург и Петербургский текст русской литературы” [Petersburg and the Petersburg text in Russian literature], in idem, *Петербургский текст русской литературы: Избранные труды* [Petersburg texts in Russian literature: Selection] (Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2003), 7–18. There are a number of other articles by Toporov on mythopoetics that are equally important in terms of literary research into urban semiotics: Владимир Н. Топоров, *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное* [Myth. Ritual. Symbol. Image: Research into mythopoetics] (Москва: Прогресс, 1995); Владимир Н. Топоров, “Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте” [Mythopoetic aspects of virgin-city text and promiscuous girl-city text], in *Исследования по структуре текста* [Research into Text Structure] (Москва: Наука, 1987), 121–32; Владимир Н. Топоров, “Пространство и текст” [Space and text], in *Текст: семантика и структура* [Text: Semantics and structure] (Москва: Наука, 1983), 227–84.

⁶ Andrew Reynolds, “Returning the Ticket: Joseph Brodsky’s ‘August’ and the End of the Petersburg Text,” *Slavic Review* 64, no. 2 (Summer, 2005), 307–32; Sarah J. Young, John Levin, “Mapping Machines: Transformations of the Petersburg Text,” *Primerjalna književnost* 36, issue 2 (2013), 151–62; Ian K. Lilly, “Conviviality in the Prerevolutionary “Moscow Text” of Russian Culture,” *The Russian Review* 63, issue 3 (July 2004), 427–48, etc.

⁷ Владимир Н. Топоров, “Vilnius, Wilno, Вильна: город и миф” [Vilnius, Wilno, Vil'nya: City and Myth], in *Балто-славянские этноязыковые контакты* [Ethno-linguistic contacts between Baltic and Slavic people] (Москва: Наука, 1980), 3–71; Валентина Брио, *Поэзия и поэтика города: Wilno–Ульяй Vilnius* [City poetry and poetics: Wilno–Ul'ja Vilnius] (Москва: Новое литературное обозрение, 2008); Pavel Lavrinec, “Rusiškas Vilniaus tekstas” [Vilnius text of Russian culture], in *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas* [The new reading of Vilnius: great historic stories of Lithuania and multicultural city heritage] (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009), 257–78; Idem, “Мицкевич alias Ленин: к семантике персонажа вильнюсского текста” [Mickiewicz alias Lenin: About the semantics of characters in the Vilnius texts], *Respectus philologicus* 5 (10) (2004), 64–76; Tomas Venclova, “Vilniaus ir Talino teksta” [Vilnius and Tallinn texts], in idem, *Pertrūkis tikrovėje: straipsniai apie literatūrą ir kultūrą* [Split in reality: Articles on literature and culture] (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013), 399–415; Инга Видутире, “Вильна” Константина Бальмонта: русский голос в вильнюсском тексте литовской литературы [Wilna by Konstantin Balmont: Russian voice in the Vilnius texts of Lithuanian literature], *Literatūra* 53 (2) (2011), 17–25.

Toporov analyzes the literary image of Petersburg in the light of mythopoetics, which allows him to study literary works in terms of symbolic, archetypical and mythological manifestations of existence. He claims that prominent literary works themselves generate myths and symbols and thus pave the path for various archetypes leading from the dark of the subconsciousness to the light of the consciousness.⁸ Toporov defines mythologization as a process of creating the most semantically spacious and extremely suggestive shapes of reality which have the power of examples.⁹

Toporov explains the specific nature of the literary Petersburg myth through a semantic substrate of the Petersburg text – a body of underlying meanings that form the text as such, i.e. its semiotic potential consisting of natural, material, spiritual and historical dimensions. According to the researcher, this substrate is determined by the real features characteristic of a city, including some specific selection principles applicable to them. In addition to several other factors pertaining to urban nature that appear in the Petersburg text of Russian literature, Toporov singles out the positioning of the city on an edge or rather on a dividing line between the sea and the land as the most important one. Quite a number of natural-climatic motifs characteristic of the Petersburg text are related to the element of water (fog, rain, humidity, slush, etc.). The specific nature of the borderline between land and water determined the characteristic plot of the Petersburg texts presented in a number of variations by different authors, namely the flood and the main character trying to escape it or balancing on the verge of life and death.¹⁰

Not all aspects of the urban study methodology suggested by Toporov are appropriate for the purpose of research into the literary image of Kaunas in Lithuanian literature. Toporov firmly believed in the uniqueness of the city of Petersburg. According to him, compared to other cities, the northern capital of Russia is exceptional in that it is an especially powerful myth generator, and its mythologization in Russian literature of various periods stems from the symbolic power of the legend about the way it was founded.¹¹ This is exactly what allows deliberating about the Petersburg text as a super-textual construct bound by certain semantic dominants.

Even though Toporov does not deny the historical development of the Petersburg myth, he mostly studies the 19th-century Russian literary texts and at the same time aims to search for a semantic dominant in the urban text that would be universal, time-resistant and immanent in the city (its topography, landscape, legend about its founding). In the case of the Lithuanian temporary capital, historical boundaries are of critical importance, because twenty years of independence is a unique period in the history of Kaunas, an interruption in its continuous cultural development.

⁸ Топоров, *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического*, 4.

⁹ Ibidem, 5.

¹⁰ Топоров, “Петербург и Петербургский текст русской литературы”, 28.

¹¹ Toporov has never talked about applying the concept of the Petersburg text to other cities. Moreover, he even said that the Moscow text has never reached the final stage of formation in Russian literature. Nonetheless, over the recent decades Russian researchers published numerous articles and studies analyzing the Moscow, Venice and other urban texts in Russian literature.

The culture of interwar Kaunas was mainly created by the emerging Lithuanian urban society that itself originated from rural areas. Here it is important to mention that the new dwellers of Kaunas were rather negative about the previous urban heritage dating back to the governorate period and strived to create an entirely new city and to place new symbolic spatial accents by highlighting the Lithuanian elements of the city and the actual face of Kaunas through placing the cultural focus on the West.

Novels, dramas and poems of the interwar Kaunas contain no signs of any historical urban reflection. The impression is that in the collective consciousness of the new residents of Kaunas, the city functioned as a world that was born alongside with Lithuania's independence and the new status of the temporary capital city. All this allows depicting the temporary capital as a closed "epoch" in the history of Kaunas, which had very little to do with the urban history period of czarist Russia. It is only obvious that Kaunas has no uniform literary text of its own, at least not one of the type discussed in the context of Toporov's research. As of the end of the 18th century, when the first anonymous Lithuanian poem about Kaunas was written (it was published only in the second half of the 20th century¹²), until the 21st century, the vector of literary reflections on Kaunas changed radically many times and the emerging literary tradition was disrupted time and again by various important political, historical and demographic changes in the life of the city. For example, in the 19th century, the mythopoetic tradition of Kaunas¹³ emerged in Polish romantic literature, even though it was absolutely "forgotten" and abandoned by Lithuanian authors of the interwar period. The establishment of the temporary capital is a clear baseline that marks the start of an entirely new period of literary reflections on Kaunas: the emergence of the temporary capital text with its own characteristic semantic dominants, arch-plot, character types and other features.

Having in mind the specific nature of the literary image of interwar Kaunas, the methodological approaches of this article have been constructed in line with the urban study methodology of Tartu–Moscow and French semiotic schools. Even though representatives of both of the above schools use the concept of urban mythology, they attribute a slightly different meaning to it. It has already been mentioned that Toporov's research on the Petersburg text speaks about the features of myth generation that are immanently characteristic of Petersburg and resistant to historical changes as well as determined by the legend about the founding of the city, including its geographic position and topography. At the same time, Algirdas Julien Greimas in his work on topological semiotics speaks about modern or secondary mythologies that are generated by ideological systems, which are determined by various historical situations.¹⁴ According to the scholar,

¹² "Aš, Lučinskas, – benderdarbis" [I am Lučinskas, a cooper], in *Giesmė mužikėlio (Iš XVI–XIX a. anoniminės lietuvių poezijos)* [The song of the kern: From anonymous Lithuanian poetry of the 16th–19th Century] (Vilnius: Vaga, 1982), 37–38.

¹³ In the 19th-century fiction – poem *Konrad Wallenrod* by Adam Mickiewicz (1828) and poem *Witolrauda* [Witol's lament], 1846) by Józef Ignacy Kraszewski – the legend of Kaunas as a religious center of pagan Lithuania resulting from romantic historiography became the core of the Kaunas myth.

¹⁴ Algirdas Julien Greimas, "Pour une sémiotique topologique," in idem, *Sémiotique et sciences sociales* (Paris: Le Seuil, 1976), 136–37.

after the industrial revolution it is no longer possible to speak about a single unique city myth, because several co-existing value systems determine the whole array of different isotopies in reading a city. For the purpose of this article, the literary mythologization of Kaunas is based on the methodological assumption made by Greimas saying that the existence of specific mythologemes in a literary text stems from the actual worldview of the author which determines the tendency to perceive certain objective urban traits (not limited to landscape or architecture alone, but spanning wider and encompassing both society and culture) by creating positive or negative symbolic images of a city. In other words, mythology is perceived as a figurative ideological structure.

If mythology is understood as a reflection on the existing world order, we must admit that any changes in the surrounding world inevitably result in corrections to the mythical structure formed in the collective conscience over previous periods in history. The independent state of Lithuania established in 1918 had to be given a mythical sense as a newly born social and political community. In this case, the myth of a capital city (be it temporary or permanent) bears special importance. According to Georg Lukács, the imagery of a capital city in urban novels represents a sum of the deepest and most typical issues faced by a nation.¹⁵

Thus, by combining the semiotic methodologies developed by Toporov and Greimas, the aim of this article is to identify the trends in the mythopoetics of the interwar Kaunas by focusing on: (1) the semantic substrate that generates the mythical story of the temporary capital under respective historical circumstances; and (2) the worldview, including the collective consciousness, that is revealed by the whole array of symbols used for the purpose of creating the literary myth of the temporary capital.

3. TEMPORARY CAPITAL AS A TRIAL IN THE NOVEL *ALTORIŲ ŠEŠĖLY* BY VINCAS MYKOLAITIS-PUTINAS

The development of the contemporary West European novel is closely related to the city. The most significant novels of the first quarter of the 20th century are by large “megapolis chronicles”: Dublin in James Joyce’s *Ulysses*, the mythologized image of Prague in Franz Kafka’s *Process*, etc.¹⁶ The first Lithuanian psychological intellectual novel was *Altorių šešėly* [In the shadow of altars] (1932–1933) by Vincas Mykolaitis-Putinas (1893–1967). It also happens to be the most significant work among those constructing the literary myth of

¹⁵ Georg Lukács, *Ausgewählte Schriften*, Vol. 1: *Die Grablegung des alten Deutschland. Essays zur deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag, 1970), 22.

¹⁶ Вячеслав Иванов, “К семиотическому изучению культурной истории большого города” [On semiotic studies of cultural history of a big city], in idem, *Избранные труды по семиотике и истории культуры* [Selection of Works on Semiotics and Cultural History], vol. 4: *Семиотика культуры, искусства, науки* [Semiotics of culture, art and science] (Москва: Языки русской культуры, 2007), 177.

the temporary capital. This part of the article focuses on the symbolic images attributed to Kaunas of the 1920s as presented in Part III (titled “Liberation”) of the novel *Altorių šešėly*, including its panoramic views, specific atmosphere characteristic of the city and portraits of city dwellers.

3.1. LOW-RISE CITY

As mentioned before, the literary myth of the city is constructed by intentionally selecting those objective features of the city that allegedly most accurately reflect the essence of the city, that is, its *diferentia specifca*. By doing so, some urban notions are highlighted and specifically emphasized in a literary text, whereas the rest stay in the background or disappear altogether. This collection of urban elements representing a number of various dimensions (natural, material, cultural, historical) on the basis of which the literary myth of a city gets constructed is referred to by Toporov as the semantic substrate.

The literary image of the temporary capital created in Part III of the novel *Altorių šešėly* was mainly determined by the architectural peculiarities of Kaunas, which resulted from the fortification requirements dating back to 1887 and limiting the height of civilian buildings in Kaunas (the czarist administration started constructing military fortifications around the city and only allowed the construction of low-rise residential houses not exceeding two floors). Until the mid-1920s, Kaunas retained all the features of an out-of-the-way center of the Russian Empire, such as muddy streets full of potholes, low-rise and mostly wooden houses, miserable stores and horse-driven trams. The temporary capital of the 1920s lacked most of the features of a civilized city. In the context of continuing fights for Lithuania’s independence and remaining uncertainty regarding the fate of Vilnius, the new administration of Kaunas saw no hurry to invest in the economy, infrastructure or cityscape of the temporary capital. It was only after all military operations were over and the borders of the newly re-established state were finally demarcated that it was gradually realized that it might take quite a while to get Vilnius back, thus it was necessary to take care of and modernize the temporary capital of Lithuania as the main urban space representing the Republic of Lithuania.¹⁷ Even though over the twenty years of the temporary capital’s existence, quite a number of contemporary houses up to six storeys high were built in Kaunas, as a result of which Kaunas gained some features of a modern and contemporary city, in the conscience of the apprehender of the interwar period Kaunas remained a low-rise and rather horizontal city.¹⁸

This is exactly the kind of Kaunas that Liudas Vasaris, the main character of the novel *Altorių šešėly*, sees upon his return to the temporary capital of the

¹⁷ As of the mid-1920s the administration of the temporary capital started taking care of its economy: in 1924 the installation of a wastewater collection system started, in 1928 the installation of a water supply system started and in 1924 buses and taxis appeared on the streets of Kaunas.

¹⁸ By the 1930s, the temporary capital had changed beyond recognition: miserable low-rise wooden buildings disappeared in the background of modern architecture; new public spaces, squares and parks appeared in the city. The interwar period is justly considered to be one of the most significant periods in the architectural development of Kaunas, because it was then that the distinctive, rational and functional cityscape of the central part of the city was formed.

re-established independent Lithuania after ten long years of wandering abroad.¹⁹ All the main adjectives describing his first impression of the city bear a negative connotation: meagre, shabby, low-rise, full of potholes, dirty, dead, slow, flat, worn-out, grey and miserable. Yet another important highlight to the first impression of Kaunas, in addition to the slow pace of life and poverty that cannot go unnoticed, is its flat and horizontal panorama: the city is depicted as a hole in the ground, as a space that clearly lacks the vertical dimension (“*The lower station, a square full of potholes and a bow-backed cobble street full of skewed wooden slums with leaky roofs that seem to be buried in the ground.* [...] *The whole town is full of small low-rise houses that are barely rising above the ground,* with occasional three-storey buildings peaking here and there to enjoy all that space around them” [emphasis in italics made by V.Š.] (477)). The downwards orientation of the landscape tells on the observer’s emotions: “His good mood is gone and something grey, boring and sad starts creeping into his heart instead” (477).

Later in the novel, all this flatness of the temporary capital’s architecture, including poverty and dirt as its economic and aesthetic characteristics, is transferred from the empiric into the symbolic level of textual meaning. As the story of the novel unfolds, it becomes clear that the “flat” panorama of Kaunas is not only a realistic reflection of the city’s landscape, but also a reference to the trivial, provincial and philistine society of Kaunas, which forms an opposition to the creative nature and individualism of Vasaris, including his attempt to break free. The horizontal axis of the spatial structure of the novel – the urban crowd with its basic instincts, envy, gossip and malice – is contra-positioned to the vertical axis represented by the romantic-symbolic figure of an individual artist whose spiritual level seems to be unattainable for the crowd as if he lived in a high-rise ivory tower.

3.2. CLAUSTROPHOBIC SPACE

Yet another highlight in the image of the temporary capital in addition to its triviality and misery, which continues throughout the entire Part III of the novel like a red thread, is the crammed cityscape of Kaunas, and the suffocating atmosphere of the city. From the first pages of the “Liberation” section, it is continuously emphasized that in Kaunas nobody can go unnoticed or behave as one likes because here everybody is under constant surveillance and assessment, everybody is being gossiped about and controlled. Already during his first night in Kaunas, Vasaris realizes that he will not be able to disappear in the crowd and live the life he used to live abroad (491). With time he develops an ever stronger feeling of being watched and followed. Vasaris refers to the atmosphere in Kaunas as suffocating and compares it to the omnipresent poison of envy and hatred, which kills individuality and subdues determination to undergo radical change (637).

It is the alert community control rather than the misery of the city or the height of its buildings that determines the image of Kaunas as that of an out-of-the-way

¹⁹ Vincas Mykolaitis-Putinas, *Raštai* [Writings], vol. 4: *Altorių šešėly* [In the shadow of altars] (Vilnius: Vaga, 1992), 477. Further in the text reference is made to a particular page in the publication.

province instead of a European metropolis as portrayed by Putinas. The most important feature of a big city that is highlighted by all urban researchers is the freedom of an individual from community control. Despite Georg Simmel's antipathy to the overly rationalized, intellectualized and anonymous social relations characteristic of a metropolis, he still admits that these particular features enable the level of freedom that will never be found in a small town. The indifference, anonymity, intellectualization and cosmopolitanism determine the freedom of action and thought that is prevented by the small-mindedness and prejudice characteristic of a small town.²⁰

In terms of community control, the temporary capital is undoubtedly an example of a small town: small numbers of conservative intelligentsia, officials and businessmen lead to constant surveillance and assessment of every single member of the elite by the rest of the community. The crammed spiritual landscape of the temporary capital resulting from strong community control results in Vasaris feeling claustrophobic in the city, and the metaphorically suffocating image of the low-rise Kaunas is gradually transformed into that of a trap.

3.3. TRAP

By Part III of the novel, Vasaris finds himself at a crossroads in life. Over the long years that he spent abroad, Vasaris had already put up with the idea that he has no vocation to be a priest and that by staying a priest he will continuously inhibit his poetic talent, deceiving both himself and others. On his way to Kaunas, Vasaris seems to be almost determined and liberated from his inner dilemmas. Seemingly, all he has to do is take this last step and officially give up his priesthood. However, the moment Vasaris reaches Kaunas, he finds himself in a trap. The priest's spiritual state is symbolically conveyed through the description of his impression from his first night in Kaunas which stems from watching electric poles and wires along the road (477). In his mind, Vasaris sees a horrible vision where electric wires fall down on a passer-by, entangling him and killing him with their high voltage. This vision is a projection of his inner state. From the day Vasaris returned to Lithuania, he found himself tangled in a spider-web of inner spiritual contradictions that was impossible to disentangle himself from (477). His inner struggle between priest and poet, which he seemed to have subdued when in a foreign land, returns with striking force. Both the indecisive and reflective character of Vasaris and the suffocating atmosphere of the city, which hardly enables any radical decision-making, make it impossible for the priest to take the final step leading to liberation.

The philistine society of Kaunas is depicted as a provincial and conservative one, full of deeply rooted clericalism, political hypocrisy and opportunism. As soon as he arrives in the city, Vasaris gets the feeling that Kaunas puts him down to earth, ruins, hobbles and rumples him. In practically no time, the oracular first impression of Kaunas as a flat, dreary, dirty city, including the vision of

²⁰ Georg Simmel, "Großstädte und das Geistesleben," in idem, *Aufsätze und Abhandlungen 1901–1908*, vol. 1, ed. by Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt, Otthein Rammstedt (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001), 123–26.

the electric wires entangling a passer-by, becomes a reality in the priest's life. Vasaris returned to Lithuania full of firm determination to give up the priesthood. However, as a result of enormous pressure from the surrounding environment (both his parents and his duties at the Catholic gymnasium), he soon gives up on his previous intention. Kaunas society is depicted as morally hypocritical and well disposed towards a double-faced life. The prevailing perception of freedom in one's private life is as liberal as the external demonstration of strict adherence to stringent moral rules is bigoted (536–537). Thus, the spiritual conformism of Vasaris and his inclination to give up on his previous principles seem to be determined by his temper as much as by the overall environment of the temporary capital, which turned hypocrisy into the norm.

As Vasaris gets used to the life in the temporary capital, he starts changing (584). As if trying to adapt to the prevailing horizontal dimension of the city, he gradually withdraws from the high spiritual dimension, gives up on idealism and the principled ethical position and with time gives in to numerous moral compromises, sensuality and hedonism.

3.4. PROFANE CITY

Even though the legend of the founding of Kaunas is present in the chronicles of the Grand Duchy of Lithuania, even though the confluence of the rivers Nemunas and Neris was mythologized back in 19th-century Polish literature from where it was later transposed into folklore, the mythical component of the city resulting from the previous centuries remained (intentionally or unintentionally) unnoticed during the independence period and was in no way reflected upon. The temporary capital depicted in the novel by Putinas, as well as throughout the literature of the interwar period, contains no historical dimension or any mythical or legendary substrate. It is free from any literary or folkloric urban inter-text or anything of what Toporov refers to as the spiritual-cultural area of the urban text substrate.

The lack of the mythical dimension becomes ever more evident when comparing images of the historical and the temporary capitals of Lithuania, which keep competing in the cultural consciousness of the interwar society. This is clearly evident in Putinas's novel too. Thus, it is worth comparing the scene where Vasaris arrives in Kaunas with the trip of fellow seminary students to the historical capitals of Vilnius and Trakai described in Part I (Chapter IX) of the novel *Altorių šešėly*. Even before arriving in Vilnius, in his mind Vasaris clearly identifies the city with a symbolic space and his imagination draws a picture of a mythologized Vilnius formed by a cultural tradition (150). Since the first steps along the streets of Vilnius, the historical capital reveals itself to the fellow-travelers as a mythical space that fills them with a multitude of mystical experiences and surrounds them with a legendary spirit. During their trip to Vilnius, the fellow seminary students follow the sacral topography of the city and from the train station go directly to the Gates of Dawn. The miraculous site fills the travelers with mystical respect and awe, and reminds them of the urban folklore story where some passers-by who failed to pay due respect to the Mother of God faced God's wrath (153). At the same time, the relationship of the literary subject with Vilnius is both pious

(“they drove back feeling like pilgrims returning from a holy place, where they paid respects to the ruins of the past and established a tight connection with the tradition”; 157) and intimate (the capital is intuitively perceived and experienced as something of one’s own kin and as a space close to one’s heart; 155).

In Part III of the novel, Vasaris, who is already on his way to Kaunas, does not see any connection between the city and a preconceived image in his mind or any symbolic landmark. Unlike Vilnius, Kaunas does not invoke any patriotic feelings in him (but rather on the contrary, it lessens the enthusiasm to work for the sake of the free homeland, which was rather strong when Vasaris was still on his way to Lithuania), does not relate to any national historical tradition nor does it entail any mythical or sacral dimension. From the very first moments in Kaunas, Vasaris feels like a stranger and in the foreword to Part III of the novel he is often ostentatiously referred to as a stranger.

Certainly, such a contrast between the images of Vilnius and Kaunas in the novel *Altorių šešėly* has been in part determined by differences in the purpose of the character’s travels, including his cultural and life experience. The seminary student was going to Vilnius with the aim of getting to know the city that he was about to see for the first time in his life, whereas when Vasaris returned to Kaunas already as a Doctor of Philosophy, he had already spent ten long years in various cities of Russia and Western Europe. Despite all these circumstances, one can claim that in the novel the historical and the temporary capitals are depicted as two opposing extremities on the value chain. The spatial structure of the text further strengthens this opposition between the low-rise, flat city and the high-rise city which was founded on a hill (first and foremost Vilnius emerges in the mind of Vasaris in the form of Gediminas Hill, from the top of which he admires the city and the surrounding areas and experiences a mystical connection with his nation and its history; 155). When assessing the image of Vilnius in the novel, it is worth noting that even though the plot of Part I of the novel takes us back to the times before World War I, the novel itself was written in 1931, when the image of Vilnius in Lithuanian culture was that of a city that remained on the other side of the demarcation line and was sacralized more than ever before.

For ages, Vilnius was a highly sacralized *locus* of Lithuania, a place of miracles enabled by Virgin Mary of the Gates of Dawn as well as the Kalvarijos replicating the Via Dolorosa of Christ and the Hill of Three Crosses as the embodiment of Christian martyrdom. The interwar society of Lithuania perceived the political loss of the historical capital as a collective grievance, which strongly activated the perception of its symbolic importance for Lithuanian culture, including its public and national identity and integration into public, intellectual, artistic and other types of discourse of the interwar period. In the context of the contemporary Lithuanian culture, Vilnius was perceived as part of a pure myth because only very few citizens of independent Lithuania had ever lived or even been to the city. In the collective memory, it was embedded as a multitude of historical and sacral symbols and existed as an ephemeral city of dreams.

Although the historical capital played an important role in the formation of the national consciousness for many years, during the interwar period its symbolic importance grew ever more. It turned into a romanticized ideal, a slogan of independence and an object of patriotic cult. Even a separate genre of patriotic poetry appeared in literature, which was referred to as poems about Vilnius. With

time, some of them were transformed into songs, marches and hymns. From the day Vilnius was lost, its connection with the spiritual revival of the nation grew ever stronger in the consciousness of Lithuanian society: the loss of the capital was perceived not only as a political loss, but also as a homelessness of the whole nation – without Vilnius the nation will forever remain spiritually incomplete.

The image of Kaunas in the cultural consciousness of the interwar period emerged as a mythologized antipode of Vilnius. The status of a temporary capital bore the connotation of ersatz, uncertainty, and insufficiency. The image of an ignoramus temporary capital in the interwar literature that was only beginning to realize the contemporary city space as a new dimension of experience had to do with the disappointment of the intelligentsia of the 1920s and 1930s with the actual reality of the time. There Kaunas is reflected as a cradle of the Lithuanian bourgeois and a stage for it to flourish, as a representation of its social capitalist flaws and the core of the nation's spiritual crisis.²¹ In addition to the annoyance about the loss of Vilnius, there was also a disappointment with the first difficult years of life in independent Lithuania, including the growing social disparities and economic differences between the better-off urban inhabitants and the backward-looking rural population. This makes it clear why in the collective conscience of the interwar period the temporary capital was perceived as the source of all social and spiritual evil, as if the city in its nature was programmed to be soulless, mercantile and self-seeking.

3.5. BABYLON

In the novel *Altorių šešėly*, the temporary capital is metonymically represented by Mrs. Liucija Glaudžiuviénė and her modern and comfortable salon, the material abundance of which highlights its spiritual misery. Just like the image of Kaunas presented in the novel, Glaudžiuviénė lacks a spiritual vertical axis. Her image is overly sensual and eroticized with occasional highlights characteristic of a *femme fatale* which was so popular in the interwar period.

Even though deep down in his heart, Vasaris despises the comfort of the salons frequented by the intelligentsia of Kaunas, including the characteristic abuse of various pleasures, he appears to be incapable of resisting Glaudžiuviénė's erotic charms. The power that Liucija has over Vasaris is in multiple places compared to that of drugs, poison and even magic. Enchanted by Liucija's closeness and availability, her erotic clothes and seductive body, Vasaris enjoys the resulting spiritual wilt: his inner dilemmas are subdued by the hedonistic atmosphere of the Glaudžiuviénė salon, whereas his previous spiritual aspirations and his rebellious stance fade away (583).

When in a suitable environment, Glaudžiuviénė's inborn vitality bursts out in a hedonistic spree. The temporary capital, like the biblical Babylon, teems with an abundance of temptations. The hedonistic environment of Glaudžiuviénė's salon

²¹ Based on Vincas Mykolaitis-Putinas' *Krizė* [Crisis] (1937), Juozas Grušas' *Karjeristai* [Careerists] (1935), Jonas Marcinkevičius' *Jis turi mirti* [He must die] (1937), Antanas Venclova's *Draugystė* [Friendship] (1936), and Petras Vaičiūnas' dramas *Patriotai* [Patriots] (1926) and *Tikruoju keliu* [Following the true path] (1933), etc.

is extremely maleficent to Vasaris, whereas Glaudžiuviénė herself is depicted as morbidly dependent on urban entertainment. Liucija fails to find happiness in her married life and dives into the world of pleasures offered by the temporary capital. Her whole life seems like a never-ending party: it twirls around in the rhythm of the foxtrot and intoxicates like drugs (611).

The side of urban life that results in psychological dependence was a rather popular topic in interwar Lithuania. It was vastly exploited both in publicist and literary discourse. Undoubtedly, this was provoked by the actual social reality: after the turmoil of World War I and fights for independence subsided, the emerging Lithuanian urban society plunged into the pleasures of life that until then were inaccessible to them. In the interwar period, the temporary capital, just like all other big cities in Western Europe, witnessed the arrival of the era of mass entertainment and the culture of pleasures.

Part III of the novel *Altorių šešėly* was not the only literary piece that expressed concern over changes in the social life of Lithuania in the 1920s: the whole literary reflection characteristic of interwar Kaunas did so too. It was no accident that Putinas chose to talk about the spiritual crisis resulting from modern urban life through telling the story of life of a female urban dweller. The life of the lady from Kaunas was determined by the social changes of the 1920s. It seemed to reveal the essence of the varied life and became its quintessence and metonymy. In the eyes of contemporaries, the fate of women in the temporary capital that was becoming ever more modern became a source of numerous interesting plots and thus overshadowed a number of other interesting subjects in literary works about Kaunas.²²

3.6. TRIAL

The compositional axis of the novel *Altorių šešėly* by Putinas – the story of Vasaris's spiritual maturity, including his search for identity and his own story of individuation – could be perceived as an archetypical variation on the topic of a journey. In this particular case, the journey is perceived as a story about individual consciousness and a subject's movement in the direction of their own identity, including the integrity of their own Self,²³ and the destination is a place where inner harmony and neutralization of spiritual conflicts is only possible on condition that pivotal decisions are taken and personal integrity is not sacrificed in order to abide by the collective conventions.

²² The life of ladies from Kaunas was depicted in the novel *Krizė* [Crisis] by Putinas, *Karjeristai* [Careerists] by Juozas Grušas, *Ministeris* [Minister] by Antanas Vienuolis (1935), *Ministerijos Rožė* [The Rose of the Ministry] by Teofilis Tilvytis (1931), *Laisvės aleja* [Alley of Freedom] (1935) by Juozas Visginas (real name – Juozas Geniušas), poems “Dirbtinės gėlės” [Artificial flowers] and “Žaliasis kaimas” [Green village] (both dating back to 1938) by Antanas Miškinis, short stories by Vytautas Alantas, etc.

²³ Toporov finds numerous variations on the mythologeme of a journey in biographic novel, Bildungsroman and works representing other epic genres. The analogue of the journey of the main character of mythical stories in the works of the said genres coincides with the programme of the life journey of the subject. (Топоров, “Пространство и текст,” 271.)

In Part III of the novel, after long wanderings Vasaris finally returns to the temporary capital of Lithuania as a character whose final destination seems to be within arm's reach, but who at the same time finds himself at a pivotal crossroads. Having reached this climactic point, he is forced to go through a number of dangerous trials, such as the power of public opinion formed by Kaunas society, which is highly conservative, reactive and prone to moral conventionalism, and the sinister allure of Liucija Glaudžiuviénė who plays a fateful role in the life of Vasaris. Just like in the plot of the mythical journey, where the main character proves to be worth reaching his final destination by overcoming a fateful obstacle (e.g. by killing a dragon in a fairy tale), Vasaris must resist the collective power of society which is repressing individual freedom and break free from the erotic spell of Liucija in order to escape from the spiritually suffocating and morally frustrating environment of Kaunas and reach his final destination, which is personal integrity.

The mythological interpretation of the plot of the novel is suggested by the stylistic break of Chapter XVI where a mystical vision of a metropolitan demon unexpectedly appears amidst the otherwise realistic plot of the novel. The panorama of Kaunas by night is used as an introduction to the vision. After much delay, Vasaris finally breaks up with Liucija and crosses a bridge over the Nemunas river to reach the Aleksotas slope overlooking the Old Town of Kaunas, which lies in the valley at the confluence of two rivers and emerges before the eyes of the main character as a hollow covered in deep dark shadows (614). Just like in the description of the first impression of the city, the panorama of Kaunas by night lacks the vertical dimension, which is strongly emphasized in the description (614). Further in the text, the author establishes a clear connection between the horizontal dimension of the panorama and the ethical characteristics of Kaunas: the city situated on the confluence of two rivers emerges as the lair of the metropolitan civilization demon.

The metaphysical vision experienced by Vasaris transforms the quiet panorama of the city by night into a demonic vision where Liucija is depicted as a victim of urban civilization which loosens moral norms and drags an individual deep down into the raving of vital forces: "He had seen many big cities in his previous life, had gotten to know their life well and had felt their mood. Compared to those other cities, Kaunas seemed to be a small and shabby provincial town that could only be found in a country of meagre resources. Now he felt that the demon of urban civilization started sharpening its nails and reaching for Kaunas. The demon preys on innocent victims, plenty of wasted efforts, plenty of rejected sacrifice, plenty of broken hearts and shattered ideals. That night it occurred to Liudas Vasaris [...] that Liucija Glaudžiuviénė must be one such victim of urban civilization. It was then that he suddenly realized that the demon is turning his fiery eyes on him too and aiming for his heart with its burning nails. Vasaris understood that he must remain vigilant by going through the process of constant renewal and hard work in order to escape the fate of becoming a soulless lump and suffocating in the stifling, crammed and dusty vale of Kaunas" (614–5).

The anti-urban pathos of the passage clearly correlates with the tradition to demonize big cities, which was characteristic of the Western philosophical, sociological and literary discourse of the turn of the 20th century. To tell the truth, Emile Verhaeren, Rainer Maria Rilke, German naturalists and expressionists who

entrenched the demon-like images of the city in Western urban poetry, were mostly focusing on social threats posed by a big city and depicted crowds of workers who perish in the grip of a giant octopus-like megapolis, whereas Putinas sees metropolitan civilization as something that destroys spirituality, and that turns an individual into a hollow shell, a puppet that is manipulated by senses, lust and pleasures. In the eyes of Vasaris, spiritual vigilance, renewal and hard work function as an antidote to the destructive power of the city. It is vigilance that helps Vasaris avoid the deadly trap on his spiritual way to freedom, whereas Toporov considers vigilance to be one of the most important conditions enabling the mythical character to overcome obstacles that they meet on their way.²⁴

In summary, it can be said that in his novel *Altorių šešėly* Putinas creates the dimension of symbolic images of interwar Kaunas based on the landscape and architectural substrata of the city. The city of Kaunas with its specific low-rise architecture squeezed in the valley between two confluent rivers appears to be a spiritually suffocating space that lacks the sacral vertical dimension. The opposition *low vs high* gains a multitude of axiological meanings and structures the artistic dimension of the literary work. The philistines of the city with their base instincts, envy, gossip, hypocrisy and moral conventionalism are pushed to the lower stratum. The modern urban civilization, which loosens moral norms, eliminates the spiritual foundation and nestles cozily in the “stifling, crammed and dusty vale of Kaunas,” brings individuals even further down. To escape this deadly pitfall, the subject of the novel settles up in the higher dimension by distancing himself from the actual environment of the temporary capital and limiting himself to his inner spiritual world and creative endeavors.

4. CONCLUSIONS

In the interwar Lithuanian literature, we will find no signs of a historical reflection on the city of Kaunas. The emerging Lithuanian urban society itself originated from rural areas and was rather uninterested in the previous history and culture of Kaunas created by “strangers.” The impression is that in the collective consciousness of the new residents of Kaunas, the city functioned as a world that was born alongside with Lithuania’s independence and the new status of the temporary capital city.

Throughout the period, any historical reflections on Kaunas were overshadowed by topical societal changes that were happening during the interwar period. The resulting social criticism was determined by the expectations stemming from the historical and political situation. Many counted on Kaunas as it had to replace Vilnius and to fulfill the ideal of a national capital city. This is why all of its flaws – social contradictions characteristic of urban life, clashes between agrarian and modern consumerist culture, the devaluation of traditional values – were received with a lot of criticism both in public and literary discourse.

²⁴ Ibidem, 264.

As long as social criticism of the temporary capital in the field of literature stayed within the limits of publicist satire mocking topicalities of the day, the process of mythologization was non-existent. However, in the early 1930s the network of symbolic images of the city in the intensifying literary reflections on Kaunas grew tighter, the arch plot and character types of the temporary capital became more vivid and the contour of the temporary capital myth emerged. Gradually, public and cultural issues of the temporary capital and the whole of interwar Lithuania grew into a mythologized story about a pernicious city which becomes a fatal trial on the life path of an individual who is in search of his identity.

Many novels and poems of the 1920s–1930s about Kaunas share the same plot – a story of an archetypal journey that is full of various trials.²⁵ In the life path of literary subjects searching for their own identity, the temporary capital appears like a trap that can only be escaped by morally resilient and spiritually strong characters. All those who fail the fatal trial, i.e. surrender to the various temptations offered by the city, such as a life full of luxury, pleasures and gaiety, give in to the lust of power and fame, become hedonists, careerists, political demagogues, gamblers and criminals. No matter what fate awaits them – be it a successful career in public institutions or a prison cell – all of them are punished by spiritual death.

As the literary arch plot of the temporary capital unfolds, only those who boast the strongest spiritual ideals and system of values manage to preserve their inner identity. All those literary subjects who successfully overcome all dangers of the temporary capital forever remain outsiders watching the masquerade of life in Kaunas from a distance. Often by the end of a literary work such characters leave the city and return back to their village or move to live in a country estate, whereas others develop resistance to the “poison” of the city as a result of the numerous trials that harden them: the obstacles that they managed to overcome help them to find themselves and the surrounding world anew and to develop a new system of values.

BIBLIOGRAPHY

- “Aš, Lučinskas, – benderdarbis.” In *Giesmė mužikėlio (Iš XVI–XIX a. anoniminės lietuvių poezijos)*, 37–8. Vilnius: Vaga, 1982.
- Bakonis, Evaldas. “Laikinoji sostinė.” In *Lietuvos istorija: iliustruota enciklopedija*, 256–61. Kaunas: Šviesa, 2012.
- Greimas, Algirdas Julien. “Pour une sémiotique topologique.” In idem, *Sémiotique et sciences sociales*, 129–57. Paris: Le Seuil, 1976.

²⁵ For comparison, *Draugystė* [Friendship] by Antanas Venclova, *Patriotai* [Patriots] by Petras Vaičiūnas, *Jis turi mirti* [He must die] and *Raudono Kauno naktys* [The red nights of Kaunas] (1932) by Jonas Marcinkevičius, *Krizė* [Crisis] by Vincas Mykolaitis-Putinas, “Dirbtinės gėlės” [Artificial flowers] and “Žaliasis kaimas” [Green village] by Antanas Miškinis, *Karjeristai* [Careerists] by Juozas Grušas, *Laisvės alėja* [Alley of freedom] by Juozas Visginas, *Ministerijos Rožė* [The Rose of the Ministry] and a satirical poem “Dičius” (1934) by Teofilis Tilvytis, etc.

- Krukauskienė, Eugenija, ed. *Miestiečiai: vilniečių ir kauniečių tapatumo, savivokos ir požiūrių sociologinė analizė*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997.
- Lukács, Georg. *Ausgewählte Schriften*. Vol. 1: *Die Grablegung des alten Deutschland. Essays zur deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt – Taschenbuch – Verlag, 1970.
- Mykolaitis-Putinas, Vincas. *Raštai*. Vol. 4: *Altorių šešely*. Vilnius: Vaga, 1992.
- Simmel, Georg. "Großstädte und das Geistesleben." In idem, *Aufsätze und Abhandlungen 1901–1908*, Vol. 1, edited by Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt, Otthein Rammstedt, 116–31. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.
- Иванов, Вячеслав. "К семиотическому изучению культурной истории большого города." In idem, *Избранные труды по семиотике и истории культуры, искусства, науки*, 165–79. Москва: Языки русской культуры, 2007.
- Топоров, Владимир Н. *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического*: Избранное. Москва: Прогресс, 1995.
- Топоров, Владимир Н. "Петербург и Петербургский текст русской литературы." In idem, *Петербургский текст русской литературы: Избранные труды*, 7–118. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2003.
- Топоров, Владимир Н. "Пространство и текст." In *Текст: семантика и структура*, 227–84. Москва: Наука, 1983.

MYTHOLOGIZATION OF KAUNAS IN THE LITHUANIAN LITERATURE OF THE INTERWAR PERIOD

Summary

The article analyzes the mythologization of Kaunas, the temporary capital of Lithuania, in the Lithuanian literature of the interwar period. The methodological approach of the research is based on the research methods of urban mythopoetics by Vladimir Toporov and that of topological semiotics by Algirdas Julien Greimas.

Due to objective historical and social circumstances, the formation of the Lithuanian urban literature started only at the beginning of the 20th century. The intensive period in the urbanization of the Lithuanian literature was that of the interwar period when literary reflections on Kaunas started gaining certain dominant symbolic images of the city, repeating plots and characters typical of Kaunas. The literary myth of the temporary capital as a pernicious city which becomes a moral trial for an individual is revealed in the article through the analysis of Part III of the novel *Altorių šešely* [In the shadows of altars] by Vincas Mykolaitis-Putinas, the most prominent Lithuanian novelist of the interwar period.

Adj. Izabela Ślusarek

Olga Bartosiewicz

(Jagiellonian University in Kraków)

CONSTRUCTIONS AND DECONSTRUCTIONS
OF CULTURAL IDENTITIES IN GREATER ROMANIA.
B. FUNDOIANU AND THE SELF-COLONIZING METAPHOR

INTRODUCTION

After World War I, Romania achieved the most significant territory in its history. Due to the arrangements of the Treaty of Trianon from 1920, the Kingdom of Romania (the United Principalities of Wallachia and Moldavia, united in 1859–1861, became a kingdom formally in 1881) received the provinces of Transylvania, Banat, Bukovina and Bessarabia, thanks to which the country enlarged its area more than twice, from 130,177 square kilometers in 1913 to 295,049 square kilometers in 1920. Also, the number of inhabitants increased – from 7,160,000 in 1912 to 15,541,000 in 1920.¹ The character of the country remained predominantly rural and agricultural, although the industry slowly started to develop. Furthermore, a remarkable number of ethnic minorities inhabited the newly annexed territories, and the majority of them represented urban elites (mostly Magyars, Germans and Jews), very well educated and professing modern values.² Irina Livezeanu remarks, basing her research on data from the Romanian Institute of Statistics from the 1930s, that “whereas fewer than 8 percent of old Romania’s population had been members of minority groups, the largest of these

¹ Carol Iancu, *Evrei din România. De la emancipare la marginalizare 1919–1938* (Bucureşti: Hasefer, 2000), 23.

² For better understanding of multinational and complicated aspect of nation-building situation in the cultural and literary world of Transylvania, see Adrian Tudurachi, “Réprimer le multilinguisme: la naissance d’un grand écrivain national dans les ruines de l’Empire,” *Neohelicon* (2018), <https://doi.org/10.1007/s11059-018-0425-1>. The author argues that the literary beginnings of Liviu Rebreanu (1885–1944), considered one of the greatest and important Romanian novelists of interwar Romania, should be actually related to German and Hungarian languages, which shaped his literary sensibility and influenced his writing. Tudurachi reveals how the reinvention of Rebreanu as “national writer” implied to re-define his multilingual inheritance. Rebreanu’s dilemmas are particularly visible in his best-known novel *Pădurea spânzuraților* [The Forest of the Hanged (1922)], which narrates the story of a Romanian soldier, who, during World War I, was forced to turn against his own people as a member of the Austro-Hungarian army. When he tries to flee, he is caught and hanged as a deserter. The novel contains autobiographical elements – its tragic plot was inspired by the fate of Rebreanu’s brother.

being Jews, new Romania had a non-Romanian population of close to 30 percent.”³ As a result of all of the changes mentioned above, the government from Bucharest initiated a nationally oriented cultural politics, which aimed to support the problematic and turbulent processes of nation-building and consolidation of newly gained territories. However, we agree with Livizeanu’s opinion that we cannot forget that “the difficulties of state and nation building in Romania (and elsewhere) did not result solely from the presence of the ethnic minorities but also from the diverse identities and aspirations of the Romanians themselves.”⁴

It is worth noting that with the incorporation of Transylvania and Bucovina, Romania entered the geographical and imaginary space of Central Europe, which put it in a bravely new cultural and ideological context.⁵ The annexation also helped to feed one of the essential myths which shaped the Romanian national identity starting from the 19th century: the Dacian descent of Romanians. This idea, indispensable for keeping autochthonous continuity, led to considering Transylvania as “the cradle of Romanian identity,” thus the “return” of “eternally Romanian” territories within the new boundaries legitimated the project of (re)Romanization and the national identity’s reconstitution.

Moreover, while Europe was healing the wounds of the most massive military disaster so far, and the Treaty of Trianon sealed the disintegration of the Austro-Hungarian power, Romanians got the chance to create the largest nation-state in their history. To emphasize the uniqueness of this situation, they started using the symbolical term of Greater Romania (in Romanian, *România Mare*) in order to describe the new political organism. This concept put accent on the national idea dominating in public discourse in the interwar period, according to which all inhabitants should be unified in language, tradition and culture. Erwin Kessler summarizes very clearly these historical circumstances: “Catastrophic as it was, World War I was consistently invoked as a turning point, and also as a cathartic and foundational moment for all the future developments of the Romanian civilization.”⁶ Hereby, after 1918, Romanian intellectuals, placed before the need of self-determination, received from history all the necessary tools to build the national myths,⁷ which has had its ideological and cultural consequences until nowadays.

The chief concern of this article is thus to present a brief sketch of the central assumptions of the most influential opposite tendencies that marked Romanian

³ Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1995), 9.

⁴ Ibidem, 25.

⁵ As Lucian Boia, a Romanian renowned historian, emphasizes – Transylvania did not contribute to the history of Balkans or the East – just like Țara Românească, that is Oltenia, Muntenia (Greater Wallachia) and Dobruja or historical Moldavia (a part of modern Romania and situated beyond its current borders, Bukovina and Bessarabia). Transylvania made, however, the history of Central Europe, first with Hungary, then with the Habsburg Empire (cf. Lucian Boia, *România, țară de frontieră a Europei* (București: Humanitas, 2012), 22–23).

⁶ Erwin Kessler, “Ideas and Ideology in Interwar Romania,” *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 15.

⁷ Romanian national myths are the subject of the most famous Boia’s book, which aroused many controversies in Romanian intellectual milieus: Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească* (București: Humanitas, 1997).

intellectual landscape after 1918. Such an introduction should help to clarify the disagreements between proponents of different paths of evolution. The critical point of references in our study is represented by some chosen essays written in the early 1920s by a young Jewish Romanian author B. Fundoianu. In his texts, the author deconstructs main ideas circulating in interwar intellectual milieus. Hence, the analysis of Fundoianu's counter-narrative will reveal the most important dilemmas in the cultural identity debates at the beginnings of the existence of Greater Romania.

CONSTRUCTIONS OF CULTURAL IDENTITIES

The polemics over the national essence and the Romanian national character occupied the majority of intellectual debates in Greater Romania.⁸ The unification of Wallachia and Moldavia with Transylvania and Bessarabia after the World War I undoubtedly influenced the development of national-centric thought, aroused national consciousness and encouraged the creation of national myths. Intellectual elites were primarily occupied with the "Romanization" of the country, discovering and nurturing the so-called specific național (national specificity) and the identity myth built around the Dacian and Roman past. Such an atmosphere was the basis for the development of all extreme ideologies in a young, multinational state obsessed with its history. As the literary historian Monica Spiridon argues, from the very beginning the signposts of Romanian national identity are the generic categories of European/non-European, where "Europe" means "Occident." Such a perspective introduces a whole series of polarities to the discussion: cosmopolitanism vs. autochthonism, innovation vs. tradition, criticism vs. imitation.⁹ The dilemma mentioned above can be consolidated in two main ideas: "Romania belongs to the East" and "Romania belongs to the West."¹⁰ We borrowed such a division from chapter titles used in a particular issue of the Romanian Cultural Institute magazine *Plural*, which undertook the thematic ideas and ideologies in interwar Romania and represented an anthology of the most significant texts from the interwar period.

⁸ For a general overview of intellectual currents in interwar Romania, see Zigu Ornea, *Traditionism și modernitate în deceniul al treilea* (București: Editura Eminescu, 1980) and *Anii treizeci: Extrema dreaptă românească* (București: Editura Fundației Culturale Române, 1995); Keith Hitchins, *A Concise History of Romania* (New York: Cambridge University Press, 2014); "Identity and Destiny: Idea and Ideology in Interwar Romania," *Plural* 29 (1) (Romanian Cultural Institute, 2007); Marta Petreu, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească* (Iași: Polirom, 2011).

⁹ Cf. Monica Spiridon, "Literature and the Symbolic Engineering of the European Self," in *Literature for Europe?*, ed. Theo D'haen, Iannis Goerlandt (Amsterdam – New York: Rodopi, 2009), 418.

¹⁰ *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007).

EASTERN ECHOS

The first title, “Romania belongs to the East,” refers to the traditional wing in the Romanian debate. One of the most influential conservative Romanian cultural currents was *sămănătorism* (gathered around the magazine *Sămănătorul* [The Sower]) formed at the beginning of the 20th century and represented, among others, by Nicolae Iorga (1871–1940), George Coșbuc (1866–1918) and Mihail Sadoveanu (1880–1961). They believed that the only depositary of permanent national values were Romanian peasants, and the cause of social problems and peasant uprisings was the borrowing of foreign customs, not resulting from the Romanian tradition. It is worth emphasizing the fact that Nicolae Iorga, the leading ideologist of the “sower movement,” opponent of the Westernization of Romania, eagerly reached for the Byzantine tradition, paying attention to its continuous presence in Romanian history, culture and, above all, religion. According to his approach, Byzantium plays the role of a second great cultural mirror for the newly created nation. Iorga, for whom the religion of Romanians is an inseparable part of the Eastern tradition, acknowledges its eastern roots while calling Romania itself *Byzantium after Byzantium*. In his work from 1935, he develops the idea that Byzantium did not fall in the 15th century, with the Turks conquering Constantinople, Mystras and Trebizond since its legacy found refuge in the Danubian principalities. It could continue then to develop thanks to the Romanian rulers, whom Iorga gave the status of “continuators of the Byzantine Empire.”¹¹ Thus, only at the beginning of the 19th century, with the entry of Europe into the era of modernity came the end of Byzantine civilization. Romanian Orthodoxy played a vital role in prolonging the Byzantine tradition as a natural carrier of Oriental thought. Iorga also draws attention to the relations of the Wallachian and Moldovan families with Fanar, the Greek district of Constantinople, which housed the seat of the patriarch of Constantinople. The vision of the Romanian historian is thus an extreme development of the reference in national mythology to the heritage of the Byzantine Empire, making Romania a direct continuator of Byzantium, and therefore one of the leading centers of survival of Eastern Christianity after the fall of Constantinople. According to this vision, Orthodoxy was to help the Romanians to maintain national consciousness and put effective resistance to the Islamic invaders.

Autochthonism characterized by higher level of spirituality, with its inclinations to religious and mystical experiences, was developed within an ideological framework of the movement called Orthodoxism, led by Nichifor Crainic (1889–1972) and gathered around the monthly *Gândirea* [Thought] (it was founded in 1921; Crainic became its director and ideological guide in 1928). This current of thought placed Eastern Orthodoxy in the center of its reflection, rejecting values and ideas identified with Occident – like positivism, rationalism, capitalism, urban development. They saw the essence of Romanian soul in Romanian countryside, Eastern Orthodox mentality and agrarian character of society:

¹¹ Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l’Histoire de la vie byzantine* (Bucarest: L’Institut d’Études Byzantines, 1935), 134. All quotations from French and Romanian are translated into English by the author, unless stated otherwise.

The Orthodoxists, as they were known, insisted that only a return to ancestral, Orthodox spiritual values could relieve the century-long malaise which had weighed down upon Romanian society and had brought it to the brink of “chaos.” They turned to the village as the locus of true spirituality and to the tillers of the soil as the preserves of ancient ethnic traditions. Not surprisingly, they condemned all the hallmarks of modern European society – its embrace of positivism in philosophy, its reliance upon science and the scientific method as means to knowledge, its great urban centers, its heavy industry, its secular spirit, and its capitalist mentality – as destructive of the Romanian’s primordial Eastern heritage.¹²

On the spiritual background of Gândirea circle, some thinkers, among whom was the most influential Lucian Blaga, poet and philosopher (1895–1961), will look “beyond Eastern Orthodoxy in their search for the deeper sources of the native tradition and the proper path of national development.”¹³ Inspired by Spengler’s philosophy, Blaga assumed that history is not a linear progression but a flourishing of several independent cultures. Each of these cultures had a characteristic spiritual climate, defined by the space in which it functioned. For the Romanians, this space is called *spațiu mioritic*¹⁴ (Mioritic space), where the primary national specificity has been preserved intact. According to the philosopher, one can find the purest Romanian spirituality in the village, in the rural world, which offers a deep connection with the universe.

WESTERN ECHOS

Thinkers who opposed this conservative intellectuals movements were the so-called Westerners or Europeanists,¹⁵ supporters of the modernization of the country in a Western manner. The leading voice of this option belongs to Eugen Lovinescu (1881–1943), known otherwise as the “pope of modernism.” In his *Istoria civilizației române moderne* [History of modern Romanian civilization] (1924–1925), he presents *inter alia* the theory of synchronism, which proposes a development of Romanian society and culture according to the “spirit of the age” and the “law of simulation-stimulation,” positioning the source of imitation in West, emphasizing the importance of Occidental influences and believing in a revolutionary development of Romanian civilization:

This process by which we have imported all the structures of Western civilization, with the implied contrast between form and essence, noticed by all researches into Romanian civilization, and criticized by the junimisti,¹⁶ has also been dealt with by Marxists who, believing that all

¹² Keith Hitchins, “Religion and Identity in Interwar Romania: Orthodoxism,” *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 25–26.

¹³ Hitchins, *A Concise History of Romania*, 163.

¹⁴ Cf. Lucian Blaga, *Trilogia culturii* [1944] (București: Humanitas, 2011). Describing Romanian specificity, Blaga is inspired by the old Romanian pastoral ballad “Miorița” [The Little Ewe], considered as one of the fundaments of Romanian folklore (and, consequently, of Romanian soul).

¹⁵ Cf. Hitchins, “Religion and Identity in Interwar Romania: Orthodoxism,” 25.

¹⁶ The cultural and literary society Junimea (Youth), the most influential intellectual association from Romania in the 19th century founded in 1863 by Titu Maiorescu (1840–1917) and other foreign-educated personalities, launched a critique of the superficial import of occidental models in the 19th century, denounced as “forms without substance” (forme fără fond, Titu Maiorescu, *În contra directiei de astăzi în cultura română* [1868]). The expression, used by Maiorescu, a literary

political and social structures are creations of an economic structure, are, essentially, also evolutionists. In reality, the development of our civilization is not evolutionary, but revolutionary, like that of all other nations suddenly coming into contact and solidarity with a highly developed country. [...] The principle may be gathered under the term of synchronicity of modern life, which synchronicity, with all its apparent faults, is the current spirit, while the belief in the possibility of evolution against the spirit of the age is nothing but the starting point of temporary disturbances. Like other underdeveloped countries (and we have studied the case of Russia and Japan), our civilization could not have been formed in any other way except by revolution, that is, suddenly, by full import and without going through the intermediary stages of countries that had developed organically.¹⁷

Although our presentation might be accused of excessive generality, because it does not introduce all the voices which were taking part in ideological debates in Greater Romania, it outlined very clearly the principal object of the central dispute of the time: as we have argued, the cultural identity's construction was seen either as a process based on autochthonous elements (which are non-Occidental), or as a long-term process of full importation of political, cultural, social, and literary structures from "the most developed countries" (which is synonymous with the term of "Western countries"). The traditionalists wanted to prove then by all means that "Romania is herself"¹⁸ and its cultural identity should be built on Orthodox moral values and folkloric heritage, while the modernists were conscious about the necessity of joining the European community through the law of imitation. They believed that once the political and cultural framework will be imposed, it will help to change the local landscape, eventually contributing to the birth of a critical spirit in Romanian society.

Therefore, the presence of an empire is necessary for both – modernist and traditionalistic discourse. Whether it is a synchronous (Lovinescu) or a diachronic (Iorga) approach, in consequence both look for Romania's legitimate presence among European countries, which aims to have a therapeutic effect for the (un)conscious peripheral complexity of the young state. Mythical Rome or mythical Constantinople – these are the two cities with which the ideologues of the young Romanian state identify themselves, trying to find and prove its cultural continuity. Instead, for the followers of the modern paradigm, Paris will become such a "contemporary mythical capital."

DECONSTRUCTIONS OF CULTURAL IDENTITIES – B. FUNDOIANU AND SELF-COLONIZING METAPHOR

The controversy over the question "what path of modernization should our country follow?" in post-World War I Romania started already in the wake of

critique and a prominent politician, who was the proponent of a "traditional" and "organic" development of Romanian culture and civilization, is still deeply ingrained in different intellectual debates in contemporary Romania [O.B.].

¹⁷ Eugen Lovinescu, *History of Romanian Modern Civilization* [1934–1925], trans. Andreea Diaconu, *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 141.

¹⁸ *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 5.

1848,¹⁹ representing a fundamental dilemma for a new-born state, which already by its definition needs some reference point for self-determination. However, after 1918, all these debates became even more alive, because the emergence of Greater Romania immediately created a new founding myth²⁰ and was considered as "a major event, perceived as a culmination of Romanian existence."²¹ However, besides the great ideologies which were looking to consolidate the cultural identity and which dominated the intellectual scene, there were a few thinkers who tried to de-construct the central ideological endeavors, criticizing them and describing, deliberately, their weaknesses. One of them was B. Fundoianu²² (1898–1944; born Benjamin Wechsler), a Romanian Ashkenazi Jewish poet, publicist, critic, essay writer, philosopher, playwright, theater director and an avant-garde filmmaker.

In this study, we have decided to choose his essays as a main critical point of reference for two reasons. Firstly – because he is not a canonical writer, while arguments coming from outside the dominant discourse are often invigorating, allowing new interpretations and solutions. With his deconstructing writing, he wants to show that each ideology is dangerous and full of thinking traps, which one should avoid through critical sense. Secondly – a fact that a young, inexperienced writer with a Jewish background, which in a way doubly excluded him from the dominant discourse at that time,²³ participated in the crucial debate

¹⁹ 1848 is considered as a symbolic year which represents an important turning point in Romanian history and in development of national ideologies. As Monica Spiridon claims, "In 1848, no more than two dozen of the bourgeoisie, nicknamed *les bonjouristes*, most of them writers, philosophers and journalists, turned the national identity project into an issue of the largest public interest" (Spiridon, "Literature and the Symbolic Engineering of the European Self," 418). The historian, novelist and politician Mihai Kogălniceanu, following the Romantic ideology in Herderian terms, founded a literary magazine which aimed to institutionalize Romanian literature and Romanian as a national language and which was entitled *Dacia literară* (Literary Dacia – the land inhabited by the Dacians). After 1848, the Romanian language, written before in Cyrillic alphabet, was consequently subjected to the essential changes, by the introduction of Latin alphabet (officially introduced after 1860 by Alexandru Ioan Cuza, Domnitor (Ruler) of the Romanian Principalities, united in 1859) and a massive import of French neologisms.

²⁰ Until today, the interwar period has functioned uncritically in popular consciousness as the most favorable for Romanian economics, politics and culture, it is viewed by many as a kind of "golden era" in the history of Romania.

²¹ Alexandru George, "E. Lovinescu and the Modernization of Romania," trans. Adrian Solomon, *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 143.

²² B. Fundoianu emigrated in 1923 to Paris and became a French artist (he started to write almost only in French), known under the name Benjamin Fondane. He became one of the most outstanding heirs of the Russian Jewish existentialist Lev Shestov. His most important texts, like existentially oriented poems collected in a volume *Le mal des fantômes* (1933–1944), *Rimbaud le voyou* [Rimbaud the Hoodlum] (1933), *La Conscience malheureuse* [The unhappy consciousness] (1936), *Faux traité d'esthétique* [False treatise of aesthetics] (1938) and *Baudelaire et l'expérience du gouffre* [Baudelaire and the experience of the abyss] (1947, ed. posthumously), were deeply inspired by Shestov's existential philosophy.

²³ For a general overview of the situation of Jews in Greater Romania, see Iancu Carol, *Evrei din România. De la emancipare la marginalizare. 1919–1938* (Bucureşti: Hasefer 2000); Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și "problemă evreiască." Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30* (Bucureşti: Humanitas 1995); Lucian Nastasă, *Antisemitismul universitar în România (1919–1939). Mărturii documentare*, ed. Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale (Cluj-Napoca: Kriterion, 2011).

for modern Romanian identity is not so obvious, and, thanks to this, gives him possibility to achieve a precious external point of view. Thus, the writer feels empowered to take a position at the breakthrough moment of Romanian history when the state faces national self- and cultural identification, pointing out some controversial arguments. In the “Prefață” [“Preface”] to his *Imagini și cărți din Franța* [Images and books from France] and other essays published in many reviews of the time (like *Rampa* [The Ramp], *Sburătorul literar* [The literary winged spirit]), he emphasizes almost colonial dependence on French culture and too fast pace of “transplanting” Western European political, literary, and historical ideas to the local territory. In this article, we will focus mainly on the ideas presented in his “Prefață” to *Imagini și cărți din Franța* and in his essay entitled “Spiritul critic în cultura românească” [Critical spirit in Romanian culture].

The volume *Imagini și cărți din Franța* appeared in 1922 in Bucharest, and it includes a series of mini-essays that outline the literary profile of some French authors (Charles Baudelaire, Stéphane Mallarmé, André Gide, Jules Gaultier, Marcel Proust, Francis Jammes). It is worth noting that the young essayist’s ambition is not to describe and to approach the French authors to the Romanian public, but rather to create a direct dialogue between him and the French critics. Fundoianu considered from the very beginning that he was part of the French culture: “I had, by writing the book, the impression that I was publishing the articles in France in a French magazine and that my purpose was to contribute something modest, but mine.”²⁴ The starting point is thus significant and unequivocal – the critic places himself consciously outside the Romanian cultural environment, which he considers and criticizes in the “Preface.” His identification with the Romanian literary world is thus mediated by the French one, which remains a constant point of references. With this gesture, he seems to anchor his identity in the center of the French literary tradition.

Moreover, the year 1922, in which the Fundoianu’s debut was made loud, is a particular date for the history of Greater Romania. This year, King Ferdinand I of Romania and Queen Maria were crowned as heads of the newly formed state in the specially built for this occasion cathedral of the Holy Trinity in Transylvania in Alba Iulia – a symbolic city, the capital of the Great Union of December 1, 1918, of all three regions: Moldavia, Wallachia and Transylvania. In the context of a state in which, according to officially applicable ideology, Romanians are direct heirs of Dacians and ancient Romans, which testifies to their cultural power and uniqueness on a European scale, the “Prefață” to *Imagini și cărți* may have seemed all the more insolent and shocking. From the very beginning of his text, Fundoianu proceeds to severe criticism of Romanian culture, accusing it of promoting imitation, parochialism, intellectual narrowness, and narrow-mindedness. He calls Romania a French colony, which seems to be involved in the process of Westernization, and in fact promotes only political and cultural parasitism: “Our culture has evolved, has acquired a particular figure and a specific status – it has turned into a colony, a colony of French culture.”²⁵

²⁴ B. Fundoianu, “Prefața la *Imagini și cărți din Franța*” [1922], in *Imagini și cărți*, ed. Mircea Martin (București: Minerva, 1980), 27.

²⁵ Fundoianu, “Prefața la *Imagini și cărți din Franța*,” 25.

Fundoianu uses the concept of a colony, which leads us to the renowned contemporary idea of self-colonization of a Bulgarian historian Alexander Kiossev, created in 1995 and reformulated in 2008:²⁶

The approach is used for cultures having succumbed to the cultural power of Europe and the west without having been invaded and turned into colonies in actual fact. Historical circumstances transformed them into an extricolonial “periphery,” lateral viewers who have not been directly affected either by important colonial conflicts or by the techniques of colonial rule. The same circumstances however put them in a situation where they had to recognize self-evidently foreign cultural supremacy and voluntarily absorb the basic values and categories of colonial Europe. The result might be named “hegemony without domination.”²⁷

The prefix “self” therefore emphasizes the lack of coercion from the outside, the lack of direct force acting on the part of “hegemon,” which is inscribed in the essence of the colonial project.

Although Fundoianu notices the self-colonizing character of Romanian culture, yet he does not have the tools to demystify this discourse and falls victim to it himself entirely; he describes Romanian culture by applying a measure of “normality” to it, which is represented by Western countries (in this case France). To illustrate the relation of Romanian dependence on France, he also applies spatial categories:

We are dependent on French literature because of our bilingualism – at least insofar as the upper-class is concerned [in Romania, as well in 19th century, as later, in interwar period, intellectual elites are using French language even during some personal conversations – O.B.]. We cannot write in French, even though this would be the only logical thing to do. And, writing in Romanian, we are consequently imitating in “our narrow circle,” so we can hardly contribute anything to world culture, to which we are useless. As separate literature, we cannot be of interest to anyone. We will have to convince France that we are, intellectually speaking, a province of its broader geography, and that, in its most significant achievements, our literature is a contribution to French literature.²⁸

He regrets that Romanian artists create in their native language, which immediately puts them “in a subordinate position towards French artists.”²⁹ Also, at the same time, the writer places Romania at the lowest level in “the classification of civilizations,”³⁰ considering that it has a lower status on the scale of development. Fundoianu notes the central problem of the so-called minor literature – it occupies a relatively small geographic and cultural territory.

Therefore, speaking about Romanian literature, Fundoianu defines it as a parasite, which imitates the French model. The orientation and essence of the Romanian literary landscape refer to the themes and the aesthetic solutions used

²⁶ In his article from 2008, Kiossev tries to restrict the emotional load of the self-colonization idea, positioning it in a broader context, in the global colonial condition of the 19th century.

²⁷ Alexander Kiossev, “The Self-Colonizing Metaphor,” *Atlas of Transformation* (2008). Accessed June 20, 2018. <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/s/self-colonization/the-self-colonizing-metaphor-alexander-kiossev.html>.

²⁸ Fundoianu, “Prefața la Imagini și cărți din Franța,” 26.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Cf. Kiossev, “The Self-Colonizing Metaphor.”

by Mérimée, Musset, Mallarmé, Baudelaire, Verlaine and Laforgue,³¹ yet, as Fundoianu claims, they remain only a fair copy of them.

He explains the creation of his book as follows:

When we were born to literary life, its landscape has long been established. Our cultural heritage can be exhausted until the fourth grade of high school. Then we start looking for a new tradition, maybe artificial, but logical. Because everyone needs it. We weave a new tradition next to the old one, as one can weave two separate carpets and see continuity in what is different, thanks to partial amnesia. So we read French as our national writers, seeing in them a valid part of our tradition.³²

Hence, Fundoianu explains the individual stages of self-colonization: he realizes the lack of tradition (which is achieved by comparing to the centuries-old tradition of Western European culture) and the status of “a culture of absences” or “a culture of backwardness.” At the same time, he expresses the need to join this “old, good tradition” (Europe will always be here, as Kiossev explains, the “starting point” in the reference system associated with the most positive values). Finally, he achieves the self-determination in the context of the “empire” culture, that is, following Fundoianu’s metaphor, found in a hand-woven rug continuation of a hegemon carpet pattern. The collective imagination, due to Kiossev’s theory, plays a key role in this process. Fundoianu himself will finally decide to leave his homeland, because “it was logical that as a Romanian author he would rather live in the capital than in the provinces.”³³ It means that Paris is the real capital of Romania.

In fact, Fundoianu believes that Romania’s existence on the map of Europe is the result of a “fecund error, in the service of the conservation instinct, a fixed idea: it is the idea of our Latin origin.”³⁴ According to the essayist, without this cultural mirage, the inhabitants of the Romanian provinces would remain an incoherent and Balkan mass.³⁵ Thus, the author also refers to another cultural identity of the Romanians – the Oriental one, mediated by the Balkans. In his approach, the cultural dimension of the Balkan space receives a negative rating and must be rejected in favor of the Western one. The essay is part of a pro-occidental tendency placed by Vintilă Mihăilescu, a contemporary Romanian sociologist, at the time of the beginning of the Romanian processes of nation-building, “during the constitutional overthrow of the reference from the Orient to the Occident”³⁶ and which is self-defining in terms of Western values, it places them at the center of any activity:

³¹ Cf. Fundoianu, “Prefața la Imagini și cărți din Franța,” 25.

³² Ibidem, 26.

³³ Michael Finkenthal, “M. Sebastian și B. Fondane: despre identitate și opțiuni literare,” *Observator Cultural*, no. 393 (2007).

³⁴ B. Fundoianu, “Spiritul critic în cultura românească I și II” [1922], in *Imagini și cărți*, ed. Mircea Martin (București: Minerva, 1980), 201.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Vintilă Mihăilescu, ed., *De ce este România astfel? Avatarurile exceptionalismului românesc* (Iași: Polirom, 2017), 57.

This relatively late and intriguing entry into the reference sphere of a significant other from West led, on the one hand, to the suppression of the Oriental (Byzantine, Ottoman, Balkan) reference, and, on the other hand, to overpayment, sometimes compulsive, of the Western reference.³⁷

At the same time, Fundoianu supports a very courageous sentence, considering that Romania's entire political and cultural history is based on the illusion that Romanians are the followers of Roman tradition. His boldness lies precisely in the idea of considering the Roman beginning an illusion. Inspired by Jules Gaultier's philosophy, the essayist defines this phenomenon as an act of Bovarism. The young writer notes that this kind of psycho-historical intoxication has become the *spiritus movens* of the whole culture; a mechanism of illusion and lies that gave a newly-formed nation a sense of belonging to European culture due to a collective past. The amplification and distortion of a historical fact, such as the occupation of the Romanian territory by the Romans, allowed the Romanian intellectuals to create a megalomania speech aimed at homogenizing the Romanians' hybrid identity.

CONCLUDING REMARKS

Fundoianu, however, does not criticize the very entry of Romania on the path of imitation. He even believes that this was the only solution that could accelerate the natural evolution of the new state – all the more so because they were mostly European models mediated by France, which for the author, who in the same text admits that he was not so much acquainted with French literature, what he lived through it,³⁸ was probably not without significance. Fundoianu, just like Titu Maiorescu some decades before, is concerned only by the dizzying tempo of “transplantation” of political and cultural values and the lack of criticism that should accompany this process: “we bring culture without any control”.³⁹ According to the young essayist, only a broader, critical view of the whole culture allows understanding of the imitative mechanisms present in it, adapting them to local conditions and mentalities. The primary sin of literary criticism in Romania is combining aesthetic and ethnic categories, which leads to a situation in which writers or poets regarded as significant from the aesthetic point of view almost immediately become representatives of national specificity. The obsessive search for this closes the Romanian elite in the vicious circle of dilemmas of countries with a self-colonial character, leading to many misunderstandings and bringing Romanian critics (and, consequently, also readers) to interpretative misleading.

The intellectual profile of our author seems then to differ from Lovinescu's options that argue that only a direct imitation of the Western model creates a solid skeleton on which one should build a native culture. However, his point of view was undoubtedly closer to Lovinescu's understanding of modernization

³⁷ Ibidem.

³⁸ Cf. Fundoianu, “Prefața la Imagini și cărți din Franța,” 26–27.

³⁹ Fundoianu, “Spiritul critic în cultura românească I și II,” 197.

(nevertheless, Fundoianu participated in meetings organized by Lovinescu's intellectual circle, *Sburătorul!*) than to the ideology promoted by conservative movements. Hence, the latter used identity strategies that aimed to emphasize the uniqueness of the newly created state (but with a nation with centuries-old traditions within its borders) and to defend culture and national consciousness. At the same time, these strategies should provide the intellectuals who created them with the role of guarantors of such comprehended culture. Fundoianu wants to diverge from the dominant tendencies focused on the nation and ethics (which represents the legacy of the romantic paradigm), and he understands the importance of development in aesthetic terms. Greater Romania will not escape the influence of the rest of the homogenized world, but instead of closing itself in an ideological bubble, it can, through the critical sense, use these influences with positive effects both in literature and in the space of social and political life.

BIBLIOGRAPHY

- Boia, Lucian. *România, țară de frontieră a Europei*. București: Humanitas, 2012.
- Finkenthal, Michael. "M. Sebastian și B. Fondane: despre identități și opțiuni literare." *Observator Cultural*, no. 393 (2007).
- Fundoianu, B. "Prefața la Imagini și cărți din Franța" [1922]. In *Imagini și cărți*, edited by Mircea Martin, 23–28. București: Minerva, 1980.
- Fundoianu, B. "Spiritul critic în cultura românească I și II" [1922]. In *Imagini și cărți*, edited by Mircea Martin, 194–202. București: Minerva 1980.
- George, Alexandru. "E. Lovinescu and the Modernization of Romania." Translated by Adrian Solomon. *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 143–45.
- Hitchens, Keith. "Religion and Identity in Interwar Romania: Orthodoxism." *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 25–44.
- Iancu, Carol. *Ebrei din România. De la emancipare la marginalizare 1919–1938*. București: Hasefer, 2000.
- Iorga, Nicolae. *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*. Bucarest: L'Institut d'Études Byzantines, 1935.
- Kessler, Erwin. "Ideas and Ideology in Interwar Romania." *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 7–21.
- Kiossev, Alexander. "The Self-Colonizing Metaphor." *Atlas of Transformation* (2008). Accessed June 20, 2018. <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/s/self-colonization/the-self-colonizing-metaphor-alexander-kiossev.html>.
- Livezeanu, Irina. *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995.
- Lovinescu, Eugen. *History of Romanian Modern Civilization* [1934–1925?]. Translated by Andreea Diaconu. *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 130–42.
- Mihăilescu, Vintilă, ed. *De ce este România astfel? Avatarurile excepcionalismului românesc*. Iași: Polirom, 2017.
- Ornea, Zigu. "Tradition and Modernity in the 1920s: IV. What path shall we choose for our evolution?" [1980]. Translated by Dan Mateescu. *Plural. Identity and Destiny: Ideas and Ideologies in Interwar Romania*, no. 29 (1) (2007): 111–23.

Spiridon Monica, "Literature and the Symbolic Engineering of the European Self." In *Literature for Europe?*, edited by Theo D'haen, Iannis Goerlandt, 417–428. Amsterdam – New York: Rodopi, 2009.

CONSTRUCTIONS AND DECONSTRUCTIONS OF CULTURAL IDENTITIES IN GREATER ROMANIA.

B. FUNDOIANU AND THE SELF-COLONIZING METAPHOR

Summary

The article "Constructions and Deconstructions of Cultural Identities in Greater Romania. B. Fundoianu and the Self-Colonizing Metaphor" proposes a general overview of two dominant narratives in cultural identity discourse in Greater Romania: the traditionalist and the modernist one. Even though the proponents of each of the tendencies have a different vision of constitutive elements which Romanian identity consists of their aspirations are similar: they want to define Romania's place in the changed political system in Europe after World War I. Furthermore, they attempt to answer the following question: what path of evolution should the new-born country follow?

However, the article also presents a critical approach to the ideas and myths circulating in intellectual milieus after 1918. Hence, the second part of the study analyzes two essays: "Preface" to *Images and Books from France* and "Critical Spirit in Romanian Culture," published by a Romanian Jewish author B. Fundoianu (1898–1944). Through his texts, the young essayist builds a counter-narrative which exposes the danger of blind search for national specificity and encourages Romanian intellectuals to use the "critical spirit" as the main tool in the processes of modernization. Denominating Romania "a French cultural colony," Fundoianu draws attention to the dilemmas discussed in the article through the prism of the category of "self-colonization," introduced to the discourse about Central and South-Eastern Europe by the contemporary Bulgarian historian Alexander Kiossev.

Adj. Izabela Ślusarek

Judit Dobry
(Slovak Academy of Sciences)

FORMATION OF A NEW LITERARY IDENTITY WITHIN A NEW STATE. HUNGARIAN LITERATURE IN CZECHOSLOVAKIA

The early 20th century was a very turbulent period of time especially for the countries of Central and Eastern Europe – the Central Powers were defeated in World War I, the Austro-Hungarian Monarchy disappeared from the maps and new states were created. After signing the Treaty of Trianon in 1920, more than one million Hungarian people found themselves living behind the borders of Czechoslovakia. For the Hungarians living in minority, the establishment of specific culture was crucial.

World War I deepened the antagonism between the Germans and the Czechs within the Czech Lands. The Germans lent full support to the war effort of the Central Powers, but among the Czechs the war was unpopular, because they realized that a German victory would terminate their hopes for political autonomy. However, Czech opposition to the war was uncoordinated. The Young Czech leader Karel Kramář, a neo-Pan-Slavist himself, desired Russian troops to occupy the Czech Lands and install a Russian grand duke as the future king of Bohemia. His future political rival Tomáš Masaryk preferred a pro-Western orientation.

In exile in Western Europe, Masaryk was joined by Edvard Beneš and Milan Štefánik. Masaryk, envisioning a political union of the Czechs and the Slovaks, established contacts with Czech and Slovak emigrants living in Allied and neutral countries, especially the United States. In October 1915, in a public lecture at King's College, London, he called for the establishment of small states in East-Central Europe, based on the principles of nationality and democracy and directed against German plans for European hegemony. He argued that divided nationalities, such as the Poles living in three countries and the Czechs and Slovaks living in two, should be allowed to form nation-states and become allies of the West. In 1916, the Czech National Council (later renamed the Czechoslovak National Council) was established in Paris under Masaryk's chairmanship.

The achievements of the Czechoslovak Legion, noticed favorably by the Western governments and press, gave the Czechoslovak cause wide publicity and helped its leaders to gain official recognition. Masaryk left Russia for the United States, where, in May 1918, he gained solid support from Czech and Slovak organizations. A declaration in favor of a political union of the Czechs and the Slovaks, containing a guarantee of Slovak rights to their own parliament, legislation, and administrative language, was issued at Pittsburgh, Pa., on May 31, 1918.

Throughout 1918, dealings with the Allies progressed more successfully. Added to the favorable publicity of the Siberian campaigns were increased activities at home demanding a sovereign state “within the historic frontiers of the Bohemian lands and of Slovakia” (the Epiphany Declaration; January 1918). An anti-Austrian resolution adopted at the Congress of Oppressed Nationalities, held in Rome in April, helped to disarm conservative circles in Allied countries that had opposed a total reorganization of the Danubian region. Eventually, France recognized the Czechoslovak National Council as the supreme body controlling Czechoslovak national interests; the other Allies soon followed the French initiative.

On September 28, Beneš signed a treaty whereby France agreed to support the Czechoslovak program in the postwar peace conference. To preclude a retreat from the earlier Allied declarations, the Czechoslovak National Council constituted itself as a provisional government on October 14. Four days later, Masaryk and Beneš issued a declaration of independence simultaneously in Washington, D.C., and Paris.

Meanwhile, events were moving rapidly toward total collapse of the Habsburg monarchy. The last attempt to avert it, a manifesto issued by Charles on October 16, brought no positive results. Afterward, Vienna had no choice but to accept Wilson’s terms. A domestic political group called the Prague National Committee proclaimed a republic on October 28, and two days later at Turčiansky Svatý Martin (now Martin in Slovakia) a Slovak counterpart, the Slovak National Council, acceded to the Prague proclamation.

When the new country of Czechoslovakia was proclaimed on October 28, 1918, its leaders were still in exile. Masaryk was chosen as president on November 14, while he was still in the United States; he did not arrive in Prague until December. Beneš, the country’s foreign minister, was in Paris for the upcoming peace conference, as was Karel Kramář, who had become Czechoslovakia’s first prime minister. (The Slovak leader and first war minister Štefánik died in an airplane crash in May 1919.) Masaryk and Beneš remained in charge of foreign relations, and the leaders of five major parties dealt with home affairs.

The first task of the new state, to establish its borders, was undertaken at the Paris Peace Conference, where the historical frontiers separating Bohemia and Moravia from Germany and Austria were approved, with minor rectifications, in favor of the new republic. Several disputes soon surfaced, however. The political spokesmen of the Germans in Bohemia and Moravia advocated cession of the area known as the Sudetenland to Germany or Austria, but, because neither Germany nor Austria was in a position to intervene with armed troops, the Czechs, backed by the Allies, occupied without much bloodshed the seditious German-speaking provinces.

The delineation of the Slovak boundary was another serious problem, as there was no recognized linguistic frontier between the Hungarian and Slovak populations in the south. Since none of the successive Hungarian governments was prepared to give up what they considered ancient Hungarian lands, the new frontier had to be redrawn by the force of arms. Hungary’s communist government – which in March 1919 had taken power in Budapest under the leadership of Béla Kun – sent troops to eastern Slovakia, where a sister communist republic was proclaimed. The Hungarian communists and their Slovak allies wished to reattach the Slovak “Upper Lands” to a multiethnic communist Hungary, to which

the Russian Bolsheviks promised military assistance. With Allied help, however, the Czech military asserted itself in Slovakia as well as in the new province of Subcarpathian Ruthenia (comprising the mostly Slavic northeastern portion of prewar Hungary), in December 1918 Kassa (Košice) and Pozsony (Bratislava) were seized by the Czechoslovak Legion led by Italian general Piccione, in mid-January 1919 taking control over the territory of Southern Slovakia was finished.

Speaking of the Hungarian literatures of Hungary, Romania, (Czecho)Slovakia, Serbia, all belong to the literature of one nation: the literature of the Hungarian nation. There is one national literature, just as the historical changes since the constitution of new Central European states did not bring about the development of different Hungarian identities either. On the contrary, every Hungarian community detached from the mother country in 1918–1920 considers itself an authentic part of a Hungarian nation that is homogeneous as regards its language, culture, history, and traditions. Therefore, the polycentric model of Hungarian literary culture derives from the fact that, beside the literature of the mother country, the ethnic Hungarian minorities also developed their own literatures – not the least to preserve their national identity.¹ The minority Hungarian literatures developed in the neighboring countries after the establishment of the new republic had two sources to draw from: regional and universal national literatures. The background of this duality was in part “literary ontological” and, in part, literary historical. On the one hand, the Hungarian minority literatures relied on their own regional traditions, since these traditions – the historical and cultural traditions of Pozsony (Bratislava), Kassa (Košice) – offered solid resources. The richer they were, the more natural the foundation of minority literatures could be. On the other hand, the whole of the Hungarian literary tradition and contemporary literature in Hungary played a fundamental role in the early stages and the development of the Hungarian minority literatures. Not only the former homogeneous national literature but also the values, endeavors, and institutions brought about by their separate development enriched the new, minority literatures.² Given its geographic proximity to Budapest and that most of its talented writers came to settle in the Hungarian capital, the region’s Hungarian literary traditions and institutions were much less developed earlier.

The evolution of literary life was set back also by other factors such as the political uncertainty of the first years of the new republic and the forced exile of intellectuals; Vienna, Paris, Berlin and London became literary centers for Hungarian ethnic literature.

Under minority circumstances, literary criticism, literary history, literary periodicals, readership, and literary societies fulfilled the role of the most important institutions.

In the first decade of its existence, aesthetic and poetic principles were established, literary societies, publishing companies and readership were founded and manifestos were published. As for the Hungarian literature in Czechoslovakia, this literature lacked every institution and also the basic conditions for a functioning literary life. Authors of greater importance did not

¹ Béla Pomogáts, “Hungarian Minority Literature (Hungarian Literature in Transylvania and the Historic Upper Hungary),” *Minorities Research* 7 (2005), 79.

² Ibidem, 80.

live in Czechoslovakia; talented and promising writers had already left the country and had gone to Budapest. Although small local editorial offices existed, they lacked professional editorial staff, so they were not able to take intellectual leadership or impact on literary life. Zoltán Fábry called this period of time the era of “naked freedom.” Since there was no institutionalized book publishing, most of the political newspapers created columns for literature and critical review.

A significant turn in the intellectual life of the Hungarians in Czechoslovakia came with the arrival of the émigrés (Pál Ignatius, Lajos Hatvany, Lajos Kassák, Lajos Barta, Sándor Barta, Illés Kaczér).³ Between 1919 and 1921 progressive thinking and leftist intellectuals were persecuted and forced to exile from Hungary. They found shelter in Czechoslovakia, but most of them stayed there only transitionally and settled down in other countries.

They brought the dilettantes face to face with the their delusions and the low quality of their writings. The émigrés were proclaiming that the literature created under minority circumstances should set an example regarding formal and intellectual niveau; because of its close relation with the culture of other ethnical groups, they were emphasizing the responsibility of written words.

The first decade of Hungarian ethnic literature was characterized by the constitution of literature and the battle against dilettantism and periphery thinking resulting in dilettante/amateur literature.

On the other hand, the important role of regional authors such as Ferenc Sziklay, Pál Rácz, Marcell Jankovics, Sándor Telek A., Gyula Alapy, Károly Szerecsen Gruber and János Kersék in shaping of new literary approach was indisputable.⁴ By means of their literary works, the importance of survival/subsistence of the Hungarian ethnic group was accentuated; to the émigrés this aspect was irrelevant.

The leftist authors became opinion leaders – they wrote sociography, literature of facts, documentary prose, proletarian literature. The “Sarló” [Sickle] Movement was founded by the Hungarian students studying at Czech universities and gathering around “Szent György Kör” [Circle of St. George], as well as by intellectuals gathering around the journal *Mi Lapunk* in order to organize sociographic journeys and self-educational seminars. “Sarló” was a movement of large influence, which mobilized young people in the whole country. Its members organized ethnographic researches across the villages of Czechoslovakia, and findings were published in newspaper articles, journals; sociographic works, such as “Tíz nap Szegényországban” [Ten days in the Land of the Poor, 1930], depicted the common life and everyday reality of the people living in the villages. This type of literary work laid the foundation of the “documentaristic” literature.

³ Their names are linked with newspapers and periodicals such as *Prágai Magyar Hírlap* [Praguer Hungarian Newspaper] (1922–1938), *Bécsi Magyar Újság* [The Viennese Hungarian Newspaper] (1919–1923), *Kassai Napló* [The Kassa Diary] (Kassa/Košice, 1884–1929), *Tűz* [Fire] (Bratislava, 1921–1923), *Fáklya* [Torch] (Košice, May – September 1922), *A Reggel* [The Morning] (Komárno – Bratislava, 1922–1933).

⁴ Regional authors also founded newspapers and periodicals, such as: *Turul* [Turul] – mythological bird of prey, mostly depicted as a hawk or falcon – Bratislava, 1919), *Új Élet* [New Life] (Košice, 1919), *Tavasz* [Spring] (Bratislava, 1919–1921), *Esti Újság* [Evening News] (Košice, 1919–1937), *Hajnal* [Dawn] (Bratislava, 1919–1921), *Híradó* [News] (Bratislava, 1919–1937).

The qualitative aspects of literature came to the front, as a very important attribute of the literary canon which was yet to shape. Ostracism and exclusivity was characteristic for the period between 1926–1932 – according to Pál Szvatkó, these debates were similar to the faith debates of the era of the reformation.⁵

Historical necessity did bring Hungarian literary institutions to life and started the career of several important writers: among them, Dezső Győry and a priest of the Premontré Order, László Mécs. Both, although starting out from different political presuppositions, were promoters of humanism and clearly turned against the expanding fascism during WWII. This approach was also characteristic for the works of Zoltán Fábry, who lived in seclusion in a small mining town near Kassa.⁶ Zoltán Fábry saw the possibility of rejuvenation in peripheries; his idea was based upon the expressionist Stefan George's approach, which washed out the borders between giving voice to the torments of the Self and the manifestation of vital questions related to the fate and future of a community. In his opinion, writers/authors should seek the answers to the most burning social issues, and in their focus of interest/attention should always be the man; he termed this kind of literature "emberirodalom" (human literature). In the 1930s, he stood up to fascism and became aware that cultural values of democracy were in danger, he was concerned with the deteriorative situation of the Hungarian ethnic minority; therefore his essays were written in the name of "vox humana," which he described as the writer's stance in reference to historic events of the time.

The first attempts on canon-building came from publicists; journalism and essays measured up to high standard – the main representatives were: Zoltán Fábry, Rezső Peéry, László Dobossy, László Wass, Rezső Szalatnai, Pál Szvatkó. The importance of the objective literary criticism came into the front. Critical reviews and essays were published about the development of the Hungarian minority literature in Czechoslovakia ("Szempontok a csehszlovákiai magyar irodalom fejlődéséhez," 1937, written by Rezső Peéry), about the contemporary poetry ("A szlovenszkói magyar líra," 1937, the foreword to the anthology of poems: *Az új magyar líra*, 1937 written by Rezső Szalatnai), also literary portraits about the most significant poets of the time – about Dezső Győry, Dezső Vozári, Imre Forbáth, written by Rezső Szalatnai.⁷

According to Balázs Béla Végh, the peripheral culture has a less significant value-generating and value-preserving force, albeit both of them are crucial for creating a canon. Since the peripheral cultures lack historical canon-creating conditions, makeshift solutions were needed; authors, literary historians, critics who were shaping the new literature were trying to create a specific status-consciousness.⁸ They were hoping that local idiosyncrasies of the minority culture will serve as virtual canon-creating values and will become literature-organizing factors. Shared system of values and suitable forum was needed, as well as a new approach which could combine and bring into accord two different aspects, the realistic portrayal of minority life and the modern formal approaches.

⁵ Pál Szvatkó, *A változás élménye* (Pozsony: Kalligram, 1994), 146–7.

⁶ Pomogáts, "Hungarian Minority Literature," 85.

⁷ Zoltán Fónod, ed., *A csehszlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004* (Bratislava: Madách-Posonium, 2004), 377.

⁸ Balázs Béla Végh, "Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban," *Erdélyi Tudományos Füzetek* 253 (2005), 93–4, accessed June 13, 2018, <http://mek.oszk.hu/03200/03202/03202.htm#8>.

This rejuvenation is associated with a new generation of writers who appeared in the middle of the 1920s. Their artistic approach was shaped by the conditions of their minority status, but they became acquainted with the new approaches of Hungarian and modern world literature. Their activities were guided by generational self-awareness creating literature from the vital questions of the fate and future of the Hungarian minority community.

The year 1927 is considered to be a milestone of the Hungarian literature in Czechoslovakia. In this year, the manifesto “Kisebbségi géniusz” [The genius of the minority] of the Hungarian poet Dezső Györy was published in the periodical *Mi Lapunk* [Our Journal], along with his collection of poems called *Újarcú magyarok* [Hungarians with new face].

In his work, “Kisebbségi géniusz” – which became a guideline for the progressive youth – Györy declares the battle against any kind of physical or intellectual exploitation; moreover he claims that the Hungarian ethnic minority has a mission to create universally endorsed culture of the mankind under minority circumstances.

In 1928, intellectuals around the mentioned Szent György Kör [Circle of St. George] compiled a list of artworks which could be considered as the first list of the shaping literary canon. It consists already of canonized works of Hungarian culture (which helped to shape the identity of the Hungarians in Czechoslovakia) – *Poems of Endre Ady*, Béla Bartók – Zoltán Kodály: *Hungarian folksongs*, Lajos Kassák: *Egy ember élete*, Dezső Kosztolányi: *Édes Anna*, Zsigmond Móricz: *Hét krajcár*, Sárarany, *Úri muri*, *A fáklya*; Dezső Szabó: *Az elsodort falu*, *Ölj*, *Egyenes úton*, *Segítség*; Gyula Szekfű: *Három nemzedék* – alongside with three works of Hungarian authors from Czechoslovakia: Dezső Györy: *Újarcú magyarok* [Hungarians with new face] (1927, published in Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag, Hungarian Section), László Mécs: *Hajnali harangszó* [Tolling at dawn] (1923, published in Užhorod), István Darkó: *Szakadék* [Abyss] (1928, published in Košice). The list was created with the strong belief that the Hungarian literature in Czechoslovakia could integrate into universal Hungarian cultural standards. Zoltán Fábry ranks these authors among the representatives of the so-called literature of value, who remained faithful to the collective and qualitative ideals of the minority literature.

Not all of the authors were creating their literary works in terms of the above-mentioned canon. They were following the ideal of the modernist, quality literature in Hungary, represented by the authors gathered around the literary journal *Nyugat* [West]. These authors were among others: the authoress Piroska Szenes, the poetess Erzsi Szenes, and the bilingual (German, Hungarian) writer Pál Neubauer.

Female authors in particular did not publish their works in the Hungarian journals in Czechoslovakia. Despite their remarkable literary works, they were ignored by the Hungarian literary history in Czechoslovakia.

In the 1930s, interpretive communities partly legitimized the status quo of the previous decade; on the other hand, they recognized that ethic- and community-centered canon could set some aesthetic and ideological limitations on authors and recipients, therefore emphasizing the importance of the authors' identity and

the autonomy of freedom, in spite of the practice of minority literatures to create a traditionalist canon, which puts the community on top of its hierarchy of values.⁹

Typically, these literatures go through the process of institutionalization in a more intense way and in a shorter time. As for the Hungarian literature in Czechoslovakia, we are speaking about a period of only 20 years.

The First Vienna Award on November 2, 1938 transferred the territories of southern Slovakia and southern Ruthenia to Hungary. On March 14, 1939 the Slovak State was founded with the help of Nazi Germany – in this territory the literary life of the ethnic Hungarians ceased to exist. After WWII, the whole literary life of Hungarians in the Third Czechoslovak Republic (in February 1948 after the coup d'état of the Communist Party of Czechoslovakia the name of the state was changed to the Czechoslovak Socialist Republic) needed a complete restart.

BIBLIOGRAPHY

- Fónod, Zoltán, ed. *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. Bratislava: Madách-Posonium, 2004.
- Pomogáts, Béla. "Hungarian Minority Literature (Hungarian Literature in Transylvania and the Historic Upper Hungary)." *Minorities Research* 7 (2005): 78–86.
- Szvatkó, Pál. *A változás élménye*. Pozsony: Kalligram, 1994.
- Végh, Balázs Béla. "Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban." *Erdélyi Tudományos Füzetek* 253 (2005). Accessed June 13, 2018. <http://mek.oszk.hu/03200/03202/03202.htm#8>.

FORMATION OF A NEW LITERARY IDENTITY WITHIN A NEW STATE. HUNGARIAN LITERATURE IN CZECHOSLOVAKIA

Summary

The early 20th century was a very turbulent period of time especially for the countries of Central and Eastern Europe – the Central Powers were defeated in World War I, the Austro-Hungarian Monarchy disappeared from the maps and new states were created. After signing the Treaty of Trianon in 1920, more than one million Hungarian people found themselves living behind the borders of Czechoslovakia. For Hungarians living in minority, the establishment of specific culture was crucial. The paper deals with the process of formation and re-creation of Hungarian literature within the newly formed First Czechoslovak Republic, and also attends to introduce the struggle of this newly established ethnic literature in the first decade of its existence, as well as the attempt to define itself.

Adj. Izabela Ślusarek

⁹ Ibidem, 105–6.

Jagoda Wierzejska
(University of Warsaw)

TOWARD THE IDEA OF POLISHNESS: IMPLICATIONS OF 1918 FOR THE FORMER EASTERN GALICIA, 1918–1939

INTRODUCTION

The year 1918 constituted the most important turning point in the history of the Habsburg province, Galicia, since it had been established or – as Larry Wolff suggested – invented¹ in the wake of the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, in 1772. The end of World War I and the collapse of the Dual Monarchy in the fall of 1918 brought an end to the Habsburg rule in the province and paved the way to the Polish-Ukrainian War of its eastern part. The latter conflict turned out to be decisive in terms of fate of the region's dwellers, not only during the course of the warfare but also later, at least up until the outbreak of World War II, in 1939.

Given multiplicity of Galicians' nationalities and denominations, the province should be regarded as an immensely heterogeneous one. On the base of Paul R. Magocsi's studies, it can be estimated that in 1910 Galicia had 7.9 million inhabitants: 45.4% were Poles, 42.9% Ukrainians, and 10.9% Jews. In Eastern Galicia, however, Ukrainians formed a majority as 62% of the population, with 25.5% Polish, and 8.2% Jewish. Other groups present in Galicia were Austrians and Germans, Armenians, Lemko-Rusyns, and Russians.² Rivalry of Poles and Ukrainians for advantage in the province became evident already in the mid-nineteen century. In 1847, Ukrainians raised a request for division of Galicia into Eastern (Ukrainian) and Western (Polish) part.³ The Habsburgs never realized it and in the late 1860s they made a settlement with Galician Poles in the wake of which

¹ Larry Wolff, "Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland," *Slavic Review*, no. 4 (63) (2004): 818–40.

² Paul R. Magocsi, "Galicia: A European Land," in *Galicia: A Multicultured Land*, eds. Christopher Hann and Paul R. Magocsi (Toronto – Buffalo – London: Toronto University Press, 2005), 7–8; Paul R. Magocsi, *Galicia: A Historical Survey and Bibliographical Guide* (Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1983), 225; Paul R. Magocsi, *A History of Ukraine* (Toronto – Buffalo – London: Toronto University Press, 1996), 423–4.

³ Henryk Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe* (Kraków: Wysoki Zamek, 2015), 121–41.

the latter group virtually ruled in the province.⁴ Notwithstanding these facts, the aforementioned request proved Galician Ukrainians' nation-building aspirations, which constantly increased during the second half of the century. When the Monarchy ceased to exist in the fall of 1918, Poles deployed their soldiers and took over power in Western Galicia. Yet, in Eastern Galicia, with the Galician capital Lviv ahead, their interests tragically clashed with Ukrainian ones. Polish patriots perceived the city and surrounding lands as a part of territorial heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the part that, after the epoch of partitions, should belong to renascent Poland. Ukrainian patriots in turn claimed Lviv as a capital of rising Western Ukrainian state or even a regional center of future united Ukraine. As a result of this conflict, on November 1, 1918 the Polish-Ukrainian War of Eastern Galicia broke out. Its most dramatic stage was the Battle of Lviv, which lasted from November 1 to November 22, 1918, the battle known in the Polish national discourse as the Defense of Lviv [Obrona Lwowa] against the Ukrainian usurpation. It was followed by the three-day pogrom of Jews perpetrated by Polish soldiers and civilians after the Polish victory in the city, November 22–24, 1918. After the battle, the war did not run out; on the opposite, it spread throughout entire Eastern Galicia and ended with Polish victory only in mid-July 1919.⁵

The Polish-Ukrainian struggle between 1918 and 1919 entailed incorporation of the former Habsburg province into reborn Poland, the Second Polish Republic, which was sealed by the Peace of Riga (1921) and the international recognition of Polish sovereignty in Eastern Galicia (1923). Yet, the significance of this struggle did not confine to territorial issues. It also determined a fundamental shift within a dominant discourse on Lviv, Eastern Galicia as a whole and the community of the region's inhabitants.

In the Habsburg epoch, the dominant discourse on the province was based on specific Habsburg political culture. This political culture, which Wolff described using the notion of the idea of Galicia,⁶ aimed at presenting the province as a coherent and common territory, which all its dwellers, regardless of nationality, could identify with.⁷ Wolff commented on this phenomenon as follows:

⁴ Ibidem, 179–92; Józef Buszko, "The Consequences of Galician Autonomy after 1867," *Polin* 12 (1999): 86–99.

⁵ Until today, an unsurpassed history of this war is Maciej Kozłowski's *Miedzy Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919* (Kraków: Znak, 1990).

⁶ Larry Wolff, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford: Stanford University Press, 2010).

⁷ I assume that the dominant discourse on the province was of Habsburg provenience. It could be the discourse of the Viennese center or one of provincial discourses which was in line, in dialogue or in polemic – but not in contest – with the Habsburg political culture. It refers also to the so-called epoch of Galician autonomy, because – as Danuta Sosnowska stressed it – even then Galicia was a dominated country, though many commentators criticizing Galicia, especially from abroad, seemed not to take it into account, see Danuta Sosnowska, *Inna Galicja* (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2008). Studies on the Austria's endeavors of neutralizing ethnical differences or, in the second half of the nineteenth century, creating the community of nations in the empire at large constitute a relatively new and perhaps the most innovative field of research on the Habsburg Monarchy. Apart from the monography by Wolff, focused on Galicia, the study by Pieter M. Judson is the newest elaboration stressing this dimension of the imperial politics, see

At the beginning of the nineteenth century, when modern nationalism was still a new and unevenly experienced phenomenon, the construction of provincial identity appeared as a plausible cultural vehicle for reconciling ethnographical, linguistic, and religious heterogeneity. The uncertain idea of Galicia, especially in the early nineteenth century, could function as a transcendent political conception, encouraging the possibility of transnational convergence, while in the latter half of the century it would come to represent multinational coexistence premised upon the distinctive persistence of national differences.⁸

Therefore, the idea of Galicia served to reconcile Polish, Ruthenian/Ukrainian, Jewish, and German elements within the province. It gave rise to creation of Galician identity, which emerged among the dwellers of the region during the course of the nineteenth century. That identity was not non-national in a sense of entire lack of national aspects. However, it can be regarded as supranational because apart from the national dimension it involved other sentiments, contradictory to the national one: the provincial one connecting individuals with the particular province and making them Galicians, and the imperial one binding Galicians with the Habsburg Empire and making them Austrian subjects.⁹

Over time, the idea of Galicia and Galician identity were being progressively undermined by national movements, especially Polish and Ukrainian ones.¹⁰ Moreover, Habsburg administrators of Galicia, who were to suppress national differences between Galicians, sometimes succumbed to national impulses and willy-nilly helped to promote nationalisms in the province.¹¹ Nevertheless, neither development of national projects, nor involvement of Habsburg bureaucrats into them brought about disappearance of the idea of Galicia from the political and cultural imagination of the Habsburg authorities and Galicians themselves. The historian Iryna Vushko seemed to be right when she claimed that the discourse on Galicia in terms of conflict between its national groups was applicable only partly and rather to the second half of the nineteenth century than to the first one.¹² Indeed, the multinational and transnational world of Galicia increasingly hardened after 1848, and especially after 1867, but it remained relatively fluid up until World War I. The war prompted disintegration of that world,¹³ however, only

Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: The New History* (Cambridge – London: Harvard University Press, 2016).

⁸ Larry Wolff, “Kennst du das Land? The Uncertainty of Galicia in the Age of Metternich and Fredro,” *Slavic Review*, no. 2 (67) (2008): 278.

⁹ Ibidem, 280, 291–3; Wolff, *The Idea of Galicia*, 99–110, 188–230.

¹⁰ For a further discussion on the issue of Polish national movement in Galicia see, e.g., Józef Buszko, *Galicia 1859–1914. Polski Piemont?* (Warszawa: KAW, 1989); for further investigation of the issue of Ukrainian national movement in Galicia see, e.g., Paul R. Magocsi, *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine’s Piedmont* (Toronto–London: University of Toronto Press, 2002).

¹¹ The problem is deeply investigated in Iryna Vushko, *The Politics of Cultural Retreat. Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867* (New Haven – London: Yale University Press, 2015).

¹² Ibidem, 155.

¹³ The destructive power of the war was particularly visible with regard to the Jewish idea of Galicia, see Jagoda Wierzejska, “The Pogrom of Jews During and After World War I: The Destruction of the Jewish Idea of Galicia,” in *Personal Narratives, Peripheral Theatres: Essays on the Great War (1914–18)*, eds. Anthony Barker, Maria Eugénia Pereira, Maria Teresa Cortez, Paulo Alexandre Pereira, Otília Martins (Cham: Springer, 2018), 169–84.

the fall of the Habsburg Empire and the subsequent Polish-Ukrainian War of Eastern Galicia entailed its final collapse.

In November 1918, in the face of the fight for Lviv and, then, for the whole province, the discourse based on the Habsburg idea of Galicia turned out to be irrelevant or even conspicuously unsuitable for the new situation. Since Poles tipped the tide of the Battle of Lviv on their side and, in particular, since they won the war, they had clear advantage in creating a vision of the region over its non-Polish inhabitants, especially Ukrainians and Jews. Therefore, after 1918 the dominant discourse on Galicia was (a stream of) the Polish discourse, while the Ukrainian and Jewish narratives on the province found themselves in a situation of counter-discourses, i.e. oppositional discourses which could not withstand the dominant one and which were suppressed in the Second Polish Republic.

In the interwar Polish discourse, the idea of Galicia became a subject of deep subversion. In conditions of the crisis of democracy, the hostile policy of the Second Polish Republic towards national minorities, the antagonism between Poles and Ukrainians and anti-Semitism, the concept of multinational and transnational community of Galicians was disassembled. Its components were ideologically repositioned to reinforce a new vision of the region's community which was to be exclusively Polish. This vision proved to be very appealing to the interwar Poles. Moreover, it was ideologically useful for the Polish authorities and lay at the root of one of foundation myths of the Second Polish Republic – the myth of unity of the Polish nation and the Polish state.

The aim of the article is to highlight two processes taking place in the Polish discourse between 1918 and 1939: first, disassembly of the idea of Galicia and establishment of the vision of the province as a Polish domain; second, ideological functionalization of the hegemonic Polish perspective on the region. The first part of the article discusses the shift from the vision of alleged Polish-Ruthenian brotherhood to the idea of Polish-Polish brotherhood, i.e. the homogenous Polish nation, from which the others were excluded as enemies. The latter part examines elevating this vision to the level of narrative which significantly strengthened the national community of Poles after 1918.

The main focus of investigation in the article is the interwar Polish literature, in particular, the literature presenting the Polish-Ukrainian War with the Defense of Lviv ahead. An abundance of such literary works, ranging from propagandist pamphlets to highly artistic texts, was pronounced in the first decade and substantial in the second decade of the interwar period in Poland.¹⁴ These works reveal decay of multinational community of Eastern Galicia, providing perhaps the widest scope for interpretation of conversion of the idea of Galicia into the idea of Polishness. Other kinds of Polish discourse of that time, as well as Ukrainian and Jewish voices, constitute a context for such an interpretation. In many ways, thus, the article represents a meeting point of literary studies, critical discourse analysis, comparatistics and studies on nations and nationalism.

¹⁴ Stanisław Ułasz, "Wokół narodzin legendy Orląt Lwowskich w literaturze polskiej," in *Literatura – język – kultura*, eds. Czesław Kłak, Marta Wyka (Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995), 79–95.

THE POLISH COMMUNITY IN EASTERN GALICIA AMID FOES

Experts in the field of humanities and social studies agree that individual and collective identity is developed due to establishing the difference between “me” / “us” and “the other(s)”: the more distinctive such a difference is, the stronger the identity is. In the situation of war, when “the others” appear as enemies, this rule seems to be particularly visible. Umberto Eco claimed that war always entails the process of distinguishing and constructing enemies because only clearly defined enemies enable community to enhance a sense of identity and power.¹⁵ The interwar Polish literature concerning the Polish-Ukrainian War depicted the process Eco was writing about in a very meaningful way. It highlighted consolidation of the Polish community in Eastern Galicia due to presenting non-Polish dwellers of the province as unequivocal foes. “The others,” which were presented in such a way, included, obviously, Ukrainians but not only; Austrians, Germans and Jews as well.

UKRAINIANS

In the fall of 1918, Ukrainians constituted the most direct threat for Poles in Eastern Galicia but at the very beginning of the war, they were not distinctly defined foes in Poles’ perspective yet. Polish inhabitants of the province had cohabitated with Ukrainian ones for decades. Moreover, they insufficiently took into account the power of Ukrainian nationalism, especially in the late nineteenth century, when they were at an advantage in Galicia after the settlement with Habsburg authorities and when that nationalism transformed into a serious force. Consequently, on November 1, 1918, the general reaction of Poles to the Ukrainians’ seizure of power in Lviv was a deep shock.¹⁶ It found its meaningful manifestation in the Polish literature. For example, Wilhelmina Adamówna, the author of the youth novel on the Defense of Lviv *Gdy zagrzmił złoty róg...* [When the gold horn sounded...] (1921), presented two protagonists talking on the first day of the battle of the city. One of them sees the Ukrainian flag on the top of the city hall and cries: “Yellow-blue rags hover on the main buildings...” The other one is not able to understand the situation and asks surprised: “In Polish Lviv? By what right?”¹⁷

Poles – just like Adamówna’s protagonists – taken-aback by Ukrainians and not understanding their national and state-building motives, initially took such a perspective on the coup on November 1 that had features of compensation. The historian Christoph Mick noticed that Poles, referring to the dawn of the Polish-Ukrainian War, were eager to divide Ukrainians into small group of aggressive

¹⁵ Umberto Eco, “Inventing the Enemy,” in idem, *Inventing the Enemy: Essays* (New York: Mariner Books, 2012), 1–21.

¹⁶ For the analysis of the issue see Kozłowski, *Miedzy Sanem a Zbruczem*, 126–31.

¹⁷ Wioletta [Wilhelmina Adamówna], *Gdy zagrzmił złoty róg...* (Lwów: Księgarnia Naukowa, 1921), 3.

nationalists and the rest of “folk” – Ruthenians – ethnically related and loyal to Poles.¹⁸ Indeed, Polish authors depicted the first day of the Battle of Lviv, creating an idealistic vision of the “brotherly Polish-Ruthenian nation” which, in the fall of 1918, should have resisted “Ukrainian usurpers” together. The popular drama *Lwów chlubą narodu* [Lviv, the pride of the nation] (1929) by Zofia Lewartowska provided a telling testimony to this vision’s usage. The main protagonist of the drama, Hela, a Polish girl, tries to persuade her relative, Janek, a young man who decided to join Ukrainian ranks, that he and his compatriots should stop violence and become reconciled with Poles. According to her arguments, Ruthenians “can rise up high” only “side by side” with Poles, so they must “give up a branch of criminals who nurtured them with hatred” and “lean on centuries of peaceful coexistence with us [Poles – J.W.].”¹⁹ The ideal of Polish-Ruthenian “brotherhood,” present in the girl’s reasoning, was supposed to suggest that Ukrainians had no reason to fight with Poles for Eastern Galicia. Allegedly, the latter national group was willing to maintain multinational symbiosis in the region, as if the Habsburg idea of Galicia could have functioned without interference under the Polish rule.

Although the aforementioned ideal seemed to Poles innocuous or even beneficial in the face of Ukrainians’ aggression, its tacit ideological background was problematic enough to bring about sharp objection of Ukrainians. This background was connected with Poles’ denial of Ukrainians’ existence as a separate nation who could claim, and claimed indeed, state-building aspirations. Poles perceived Ukrainians as Poles’ ethnic “brothers” for the sake of their national interest. Basing on such a viewpoint, they fostered an idea of encompassing Eastern Galicia, along with Ukrainians – allegedly “brotherly group,” with borders of the Polish state and the Polish nation. To realize this idea, they maintained that Ukrainians needed Polish support and leadership. For instance, Romuald Kawalec, the author of memoirs from the period of the Polish-Ukrainian War, claimed that Ukrainians themselves “had not grown up to have even a local government.”²⁰ Presenting Ukrainians as Poles’ “younger brothers,” i.e. emphasizing their kinship with Poles and, simultaneously, their national underdevelopment or childishness, Polish authors provided Polish power in Eastern Galicia with a sense of civilizing mission. According to their opinion, only being subjects of the Polish state would let Ukrainians successfully confront challenges of socio-political adolescence.

As I mentioned, the vision of Polish-Ruthenian “brotherhood,” tacitly based on the ideology of Polish superiority in Galicia, was not to be accepted by Ukrainians. The Polish literature included scenes which revealed this fact. They always presented Ukrainians as villains who rejected “brotherhood” with Poles and violently destroyed Galician coexistence. This is exactly the way Janek, the young man collaborating with Ukrainians, is depicted in the drama *Lwów chlubą narodu* by Lewartowska. Having heard Hela’s encouragement to Polish-Ruthenian

¹⁸ Christoph Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City* (West Lafayette: Purdue University Press, 2016), 221–2.

¹⁹ Zofja Lewartowska, *Lwów chlubą narodu. Dramat w 4 aktach na tle obrony Lwowa w roku 1918*, słowo wstępne Józef Bialynia Chołodecki (Lwów: nakładem Małopolskiej Straży Obywatelskiej we Lwowie, 1929), 19.

²⁰ Romuald Kawalec, *Wspomnienia z hajdamackiej niewoli* (Kraków: nakładem Harcerskiej Spółki Wydawniczej, 1919), 35.

“brotherhood,” he refuses steadfastly to change his stand and cries: “You Lach! Henceforth you are my enemy!”²¹ Polish protagonists are invariably indignant at such a resistance and turn violently against Ukrainians, just like Hela who threatens that Poles will take hostile actions against them in retribution for Janek and his compatriots’ malevolence. The protagonist of the novel *Gdy zagrzmiął złoty róg...* by Adamówna expresses the same thought more roughly. He meets face to face with crimes committed by Ukrainians in Lviv, in November 1918. Consequently, he changes his attitude towards the enemies and joins defenders of Lviv exclaiming: “What a fool I was! I considered Ruthenians our brothers... and this is why I did not fight with them. But they are not brothers... they are dogcatchers, hangmen, bandits. I will combat them now without mercy, like mad dogs...”²²

Literary representations of acts of the Polish-Ukrainian War, which followed November 1, 1918, established the analyzed change of Poles’ mind. In these representations, Ukrainians ceased to be Poles’ “younger brothers” who erred under the misleading influence of nationalists; instead they became Poles’ explicit enemies. The war, in particular the Defense of Lviv, was presented in the literature under study with use of the poetics of psychomachia, i.e. as a struggle between good (Poles) and evil (Ukrainians) for the innocent (Polish by its nature) city and land. Authors of Polish works did not have doubts that Poles had right to Eastern Galicia, so they portrayed them as defenders running a just war, and Ukrainians as invaders who had started an aggressive war. Wacław Lipiński, a participant of the Defense of Lviv of very moderate political views, wrote in his memoirs: “We [Poles – J.W.] did not begin this war, we did not give an ominous sign to it...”²³ Ferdynand Neumeuer, the author of the youth novel about the Defense, *Jóźko żołnierzem polskim* [Jóźko, a Polish soldier] (1934), attributed the same but more bluntly expressed opinion to one of Polish protagonists of the work: “We did not assault their city, but they assaulted ours!”²⁴ Other authors reached for phraseology even less politically correct, taking into account current standards. For example, the commander-in-chief of the Polish military contingent in Lviv in November 1918 and the author of many publications on the topic, Czesław Mączyński, in a foreword to a volume of children memoirs concerning the fight of Lviv (1921) described the Ukrainian coup as a “hostile invasion of barbarism.”²⁵ Adamówna in the novel *Gdy zagrzmiął złoty róg...* wrote about Ukrainians as “wild Cossacks,” “Kalmyks’ snouts,” or “Russian devils.”²⁶ Juliusz German, the author of perhaps the only fairy tale on the Defense, *O Janku co walczył we Lwowie* [About Janek who fought in Lviv] (1922), regarded Ukrainians as “Hrytses” and

²¹ Lewartowska, *Lwów chlubą narodu*, 19.

²² Wiślawa, *Gdy zagrzmiął złoty róg...*, 138.

²³ Wacław Lipiński, *Wśród lwowskich orły* (Łomianki: LTW, 2015 [1927]), 83.

²⁴ Mirosław Bezłuda [Ferdynand Neumeuer], *Jóźko żołnierzem polskim* (Grudziądz: Pomorska Spółka Wydawnicza, 1934), 78.

²⁵ Czesław Mączyński, *Młodzi w obronie Lwowa*, in *Kajet wojenny dziecka lwowskiego (z przeżyć w czasie oblężenia miasta Lwowa od listopada 1918 do kwietnia 1919 roku)*, ułożył i uwagami opatrzył prof. Edward Horwath, słowo wstępne skreślił Czesław Mączyński (Lwów: nakładem Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1921), 10.

²⁶ Wiślawa, *Gdy zagrzmiął złoty róg...*, 3, 75, 139.

“Ivans”²⁷ who “steal someone else’s property.”²⁸ Prevalence of such a rhetoric was confirmed by the fact that it permeated all kinds of Polish discourse at that time: literature, journalism, everyday language, even the aforementioned children memoirs on the fight for the Galician capital. Polish pupils, describing their war experiences, called Ukrainians “wild haidamakas” (a sixth grader), “hordes of Russians” and “Ukrainian heroye”²⁹ (an eighth grader), and “barbarians” (a fourth grader).³⁰ Another eighth grader added: “Ukrainians are comparable to no one, only to wild Tatars, because a nation that has a little bit higher civilization does not act this way.”³¹ Phrases of this kind, used by various Polish speakers – writers, journalists and regular people, including children – proved that the interwar Poles very quickly started to perceive Ukrainians as aggressors, whose attempt to seize power in Eastern Galicia had no national, cultural or moral legitimacy. Numerous descriptions of Ukrainian atrocities, imbued with analyzed phraseology, aimed to exclude Ukrainians from cultured European nations, in general, and full-fledged citizens of Galicia, in particular.³² Their authors sought to counter the Ukrainian claim that the takeover on November 1 had passed off without bloodshed and that only the armed resistance of Poles had escalated the conflict. This way Poles strived to depict Ukrainians as assassins in order to justify Polish retribution and to foster Polish claims to the territory with mostly Ukrainian population.

AUSTRIANS AND GERMANS

Neither in November 1918 nor in subsequent stages of the Polish-Ukrainian War, the Austrian and German army fought against Poles in Eastern Galicia. Notwithstanding this fact, the interwar Polish discourse, including the Polish literature, presented Austrians and Germans as sides of the conflict, namely, as supporters of Ukrainian aggressors. Polish press called the Ukrainian seizure of power in Lviv a “German-Austrian-Ukrainian machination,” a “Ruthenian-Prussian-Austrian assault,” or an effect of “protectorate of Vienna and Berlin.”³³ Polish literary works constantly used a motif of anti-Polish Austrian-German intrigue,

²⁷ Popular Ukrainian male names in a plural, contemptuous form.

²⁸ Juliusz German, *O Janku co walczył we Lwowie*, illustrated by Zygmunt Radnicki (Lwów – Warszawa: Księźnica Polska, [1922]), 6.

²⁹ An incorrect, contemptuous form of Ukrainian word “heroyi” meaning “heroes.”

³⁰ *Kajet wojskowy dziecka lwowskiego*, 24, 28, 28, 32.

³¹ *Ibidem*, 27.

³² Literary works were full of scenes presenting Ukrainian cruelty, especially killing civilians with children ahead. For example, the short story by Helena Zakrzewska “W obronie swego gniazda” [In the defense of our nest] (1919) showed the death of a thirteen-year-old defender betrayed by a Ukrainian spy and shot next to his house by Ukrainians. This tragedy was followed by the death of his friend, a fourteen-year-old girl fighting in Polish ranks, who was shot by Ukrainians on the street. Apart from literary works, other kinds of Polish discourse spread information on Ukrainians’ crimes. One of the most outrageous publications of this kind was the pamphlet by Władysław Orobkiewicz, *Dlaczego? Rzecz o gwałtach i barbarzyństwach ukraińskich popełnianych na żołnierzach i ludności polskiej we wschodniej części bylego zaboru austriackiego i o ich przyczynach* (Lwów: nakładem Redakcji “Kuriera Lwowskiego,” 1919). Many others can be found in the newspaper *Pobudka*.

³³ Anonym, “Przed listopadową rocznicą,” *Gazeta Lwowska*, no. 251 (1919): 2.

which supposedly made the Ukrainian coup possible. Some of these works confined the aforementioned motif to information that Austrians and Germans had delivered weapons to Ukrainians during the course of the Defense of Lviv. For instance, the protagonist of the fairy tale by a German says: “Disgusting Austrians gave weapons and cannons, rifles and uniforms to Ruthenians and wherever you look there are multitude of Ruthenian ranks.”³⁴ Other works maintained that Austrians and Germans spearheaded the Ukrainian coup or fought in the Ukrainian army, albeit not gratuitously but for bribes. The protagonist of the youth novel by Neumeuer asserts that “it is the Austrian archduke who runs them [Ukrainians fighting for Lviv – J.W.]” and infers from this assumption that Poles’ foes have taken the city with the assent of Austrians.³⁵ In turn, the narrator of the short story by Stanisław Obrzud “Ojciec i syn” [The father and the son] (1919) describes the Polish-Ukrainian battle, in which a Ukrainian rank is led by a German “mercenary soldier.”³⁶

The motif of anti-Polish Austrian-German intrigue was developed the most extensively in *Obrona Lwowa 1918 r.* [The Defense of Lviv 1918] (1928), the historical drama by Ludwik Dąbrowski presenting the battle of the Galician capital along with its putative political background. Venality of the Austrian governor of Galicia, Karl Georg Huyn, who – according to the dramatist – relinquished power in Lviv to Ukrainians,³⁷ and malevolence of the commander of Lviv, general Rudolf Pfeffer, who supposedly armed Poles’ opponents in the fight for the city,³⁸ constitutes one of the most important threads of the work. The main villain of the drama is, however, the German consul, Eduard Heinze, who persuades the governor to support Ukrainians in order to weaken Poles in Galicia: “Why should Poland be powerful and huge? Only to our detriment. It should be small and weak,”³⁹ he reasons. Moreover, it turns out that his action is scarcely motivated in a political way, inasmuch as he, like general Pfeffer, has taken bribes from Ukrainians.⁴⁰

Accusations of Austrian-German-Ukrainian cooperation found confirmation neither in testimonies of Austrian and German diplomats and officers, nor in archive documents – they are also repudiated in contemporary historical accounts⁴¹ – but despite these facts, the interwar Polish discourse endlessly reproduced them. Establishing the accusations in question, creators of this discourse shaped the picture of representatives of all three national groups regarded as hostile towards Poles.

As for Austrians and Germans, the accusations undermined a vision fostered by them in 1918 and later, according to which Austrian and German bureaucrats

³⁴ German, *O Janku co walczył we Lwowie*, 6.

³⁵ Bezluda, *Jóźko żołnierzem polskim*, 53.

³⁶ Stanisław Obrzud, “Ojciec i syn,” *Placówka*, no. 12 (1919): 5.

³⁷ Ludwik Dąbrowski, *Obrona Lwowa 1918 r. (kapitan Wiktor)*. Dramat historyczny w 5 aktach z epilogiem (Lwów: wydawca Władysław Marczewski, 1928), 20ff.

³⁸ Ibidem, 31.

³⁹ Ibidem, 21.

⁴⁰ Ibidem, 31.

⁴¹ See: Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947*, 143–44; Kozłowski, *Miedzy Sanem a Zbruczem*, 117, 143.

and soldiers in Eastern Galicia waited for orders from Vienna and Berlin, respectively, and remained neutral in the Polish-Ukrainian conflict. Their putative support for Ukrainians suggested the opposite, that they were Poles' antagonists who actively resisted Polish seizure of power in the province. Such a perspective on these groups manifests a protagonist of the youth novel *Na progu Polski* [On the threshold of Poland] (1921) by Edward Słoński, an author of patriotic writings connected with the Polish Legions in World War I. The protagonist of the novel explains to his new friend, a newcomer to Lviv, what the national relations in the city and in the region are. Referring to Habsburg authorities, he says: "Austrians rule here and they are the main foes of Poles."⁴² The following action of the novel, showing the Polish-Ukrainian War, confirms his words: Austrians and Germans turn out deeply disgusting people who help Ukrainians with pure passion for wreaking havoc.

As for Ukrainians, the accusations under study additionally distinguished them from the Polish community in Eastern Galicia. Spreading such accusations, Polish authors sought to convince the national and international public opinion that Ukrainians were similar enemies of Poles as Austrians and Germans, the erstwhile partitioners of the Polish-Lithuanian Commonwealth and not Slavic "others" in the province. Moreover, they shed very negative light on the Ukrainian deed on November 1, 1918 as they depreciated or even denied its national motivation. According to the Polish viewpoint, the Ukrainian seizure of power in Lviv – as inspired and prompted by Austrians and Germans – was something worse than an assault; it was a collusion, a betrayal, an act rightly called in Słoński's novel "an awful thing."⁴³ In such a perspective, Ukrainians appeared not as who they were in fact, a self-conscious national group fighting for its state-building dream, but as schemers susceptible to Austrian and German maneuverings.

JEWS

Except for Ukrainians, Austrians and Germans, the Polish discourse concerning the year 1918 in Eastern Galicia ascribed the role of Poles' enemies to Jews. Although the Lviv Jews promulgated their neutrality in the imminent Polish-Ukrainian War, Poles were indignant at the lack of their support and questioned their impartiality.⁴⁴ Poles wildly believed that Jewish militiamen⁴⁵ collaborated with Ukrainians, that Jewish civilians furtively fired and threw axes at Polish

⁴² Edward Słoński, *Na progu Polski*, z inicjałami i rycinami Eligiusza Niewiadomskiego (Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Poznań: nakład Gebethnera i Wolffa, 1921), 17.

⁴³ Ibidem, 38.

⁴⁴ See Anonym, "O neutralność," *Chwila*, no. 2 (1919): 1.

⁴⁵ Jewish militiamen were set up at the beginning of the Battle of Lviv in order to protect Jewish inhabitants and their properties. On November 10, 1918, an agreement between the militiamen and the Command of the Polish Army was signed up. According to the document, the former committed to strict neutrality. See memorandum by Dr. Tobiasz Aszkenazy [November/December 1918], Deržavnij Arkhiv Lvivskoi Oblasti (DALO), f. 257, op. 2, sp. 504, 23–59; Abraham Insler, *Legendy i fakty* (Lwów: "Cofim" Żydowskie Towarzystwo Wydawnicze, 1937), 55–63.

soldiers or poured boiling water from their windows.⁴⁶ They denied the pogromist character of the three-day slaughter brought about by Polish soldiers and civilians after defeating Ukrainians in Lviv, November 22–24, 1918. Moreover, they blamed Jews themselves for provoking “reasonable” Polish anger because of supporting Ukrainians, in general, and shielding their retreat from the city, in particular.⁴⁷ A prominent role in spreading such rumors and escalating anti-Semitic moods amid Poles was played by the Polish newspaper *Pobudka*, issued by the Chief Command of Lviv since November 5, 1918.⁴⁸

Slander aimed at the Galician, especially Lviv Jews was not grounded in reality and representatives of Jewish elite fervently argued with it.⁴⁹ Despite these facts, however, the discourse on the Polish-Ukrainian conflict, presenting Jews as Poles’ foes, was so common in the Second Polish Republic that it penetrated not only Polish press but also texts of historiographical ambitions. A testimony to this phenomenon can be found in some popular interwar Polish memoirs, history essays, and handbooks. For instance, the memoirs by Mączyński,⁵⁰ the essay by the participant of the Defense of Lviv Antonii Jakubski⁵¹ and the handbook by the historian Waclaw Sobieski⁵² presented the anti-Jewish version of the Lviv tragedy without confronting it with any other narrative on the topic.

The interwar Polish literature rarely depicted Jews in the Polish-Ukrainian War but if it did so, it always portrayed them as bribed Ukrainians’ allies. Usually only short references highlighted the attitude that Jews – according to Polish writers – manifested towards Poles in Eastern Galicia in 1918. These references alluded to putative anti-Polish malevolence of Jews, of indirect and direct kind. Both kinds of Jewish hostility were depicted, for instance, in Dąbrowski’s drama *Obrona Lwowa 1918 r.* The work first presents a Jew who deals with profiteering and makes money on dishonest trade during the course of the Defense of Lviv; namely, he sells food and weapon at heavily inflated prices to Poles desperately

⁴⁶ See “Brygada Lwowska. Wypadki w dzielnicy żydowskiej we Lwowie w listopadzie 1918” [no date], DALO, f. 257, op. 2, sp. 1624. That information is presented as rumors in “A sketch about the riot against the Jews in Lemberg from the 22th till 23th of November [1918],” Archiwum Akt Nowych, zespół Komitet Narodowy Polski, ref. no. 159, 29–33.

⁴⁷ Particularly valuable studies on the Lviv pogrom in 1918 are: Alexander V. Prusin, *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2005), 75–91; William W. Hagen, “The Moral Economy of Popular Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918,” in *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, ed. Robert Blobaum (Ithaca, London: Cornell University Press, 2005), 124–47.

⁴⁸ See e.g.: Anonym, “Co słychać w śródmieściu?,” *Pobudka*, no. 3 (1918): 3; Anonym, “Neutralni,” *Pobudka*, no. 12 (1918): 2. On the role of *Pobudka* in spreading anti-Semitic rumors see memorandum by Dr Tobiasz Aszkenazy [November/December 1918], DALO, f. 257, op. 2, sp. 504, 23–5.

⁴⁹ See Insler, *Dokumenty fałszu. Prawda o tragedii żydostwa lwowskiego w listopadzie 1918 roku* (Lwów: I. Jaeger, 1933); Insler, *Legendy i fakty*.

⁵⁰ Czesław Maczyński, *Boje lwowskie. Część I. Osvobodzenie Lwowa (1–24 listopada 1918 roku)* (Warszawa: “Rzeczpospolita,” 1921), vol. 2.

⁵¹ Antoni Jakubski, “Walki listopadowe we Lwowie w świetle krytyk,” in *Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918. T. I. Relacje uczestników*, eds. Eugeniusz Wawrzkowicz, Aleksander Kawałkowski (Lwów: nakładem Towarzystwa, 1933).

⁵² Waclaw Sobieski, *Dzieje Polski lat ostatnich od roku 1865* (Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1925).

lacking these goods.⁵³ Then the work shows a Ukrainian leader Kośc Lewycky, who maintains: “We have Jews’ promise that they will follow us.”⁵⁴ Attributing such words to an authority amid Ukrainians, Dąbrowski overtly suggested that the second in number national-religious group in Lviv was not neutral; on the contrary, it allegedly supported assassins of November 1 and fought side by side with them.

According to my knowledge, only two literary works on the Polish-Ukrainian War developed the threads under investigation more comprehensively. At the same time, they constituted the only two works which mentioned the slaughter in the Jewish district after the Defense of Lviv. Strikingly, both of them remained entirely in line with the dominant – anti-Semitic – Polish discourse on the role of Jews in the Polish-Ukrainian conflict between 1918 and 1919. The first work is the subsequent historical drama by Dąbrowski titled *Jurek [George]* and issued in 1939. It focuses on the heroic fight of Polish defenders, with the title protagonist Jurek ahead. The last act of the drama, whose action takes place “after freeing the city,”⁵⁵ on November 22, refers to Jews’ presence in Lviv during the battle and hints at “unrest” in the Jewish quarter. Nevertheless, it maintains all accusations against Jews prevailing in the Second Polish Republic and depicts the “unrest” as an indispensable pacification of anti-Polish action perpetrated by Jews.

Jewish militiamen were shooting at our army and acting with hostility towards Poles. [...] Polish soldiers came into [the Jewish district – J.W.] – perhaps Jews, loyal to their alliance with Ukrainians, or for other reasons, started fighting with Poles [...] – and Polish soldiers, irritated and provoked, took up self-defense and they have been defending themselves against attacks since then. Such a defense is necessary and ordered to a soldier...⁵⁶

These are words of the protagonists of the work, Mączyński. He maintains a version of the pogrom’s history which is not fact-based yet analogous to the version presented by real Mączyński, the Lviv commander-in-chief of Polish forces, in his memoirs. Falsification and concealment of the slaughter on November 22–24, which both of them – the drama protagonist and the historical figure – committed, constituted a typical feature of the interwar Polish discourse, nearly never referring to that slaughter as a “pogrom.” The second work which mentioned it – the novel *Józko żołnierzem polskim* by Neumeuer – also followed that tendency. Promptly after the battle of the city, the main protagonist of the novel, Józko, and his friend go to the Jewish quarter. The young defenders are lured there by information that “crowds of people take from Jews everything what they can” and that “there are no militiamen there.”⁵⁷ However, they do not try to stop looting, instead they join looters and boldly, proudly appropriate “lost and found goods”⁵⁸ from Jewish shops. Neumeuer’s description of the event was perhaps the most expanded and straightforward in the interwar Polish literature, but it must be

⁵³ Dąbrowski, *Obrona Lwowa 1918 r.*, 48.

⁵⁴ Ibidem, 28.

⁵⁵ Ludwik Dąbrowski, *Jurek (Obrona Lwowa w r. 1918)*. Dramat w 5 aktach na tle historycznym Obrony Lwowa (Miejsce Piastowe: nakładem autora, 1939), 89.

⁵⁶ Ibidem, 93–98.

⁵⁷ Bezluda, *Józko żołnierzem polskim*, 165–6.

⁵⁸ Ibidem, 174.

regarded as deeply outrageous for at least three reasons. First, the description used the poetic of picaresque novel, emphasizing the adventurous dimension of the boys' experience and obliterating the tragedy of Jews. Second, it reduced the slaughter to an incidental pillage. Third, finally, it established rumors popular in Lviv in 1918 (and then disseminated as truth) that robbery had been committed by unidentified criminals who had blamed Polish soldiers for the crime using a "circumstance" that Jews "had acted to our [Poles' – J.W.] detriment."⁵⁹

Constant playing down or negation of the pogrom in the interwar Polish literature inferred from the fact that this kind of the Polish discourse was, first and foremost, entrusted with a task of heroization of the defenders of Lviv.⁶⁰ The Polish fighters for the city were to be presented as flawless heroes and the Lviv "incident," as the pogrom was wildly called in the Second Polish Republic, subverted that image; hence, it was an object of repression. Emphasis on Jewish hostility towards Poles in Eastern Galicia in 1918 was also connected with the need of heroization of the defenders. If Poles were to appear as virtuous people of courage, victims of their aggression must have been depicted as their deceitful and aggressive foes. The literature thus revealed projecting Poles' anti-Jewish violence onto Jews themselves. Such a shift of violent impulses from one group onto another one set Jews in one row with other enemies of Poles, in particular with Ukrainians, and justified anti-Jewish acts as a punishment for Jews, a necessary part of the Defense of Lviv and the war of Eastern Galicia.

*

Identification of Ukrainians, Austrians, Germans, and Jews with opponents of Polish national case in Eastern Galicia in 1918 destroyed the idea of multinational and transnational cohabitation of Galicians and paved the way to an unlike concept of community in the province. According to that concept, the community in question was no longer a heterogenous national-religious group living in relative congruence; instead, it became a part of the Polish nation. Literary visions of such a community's constitution were delivered by many works, for instance, by a romantic thread of the novel *Józko żołnierzem polskim* by Neumeuer. In the ending part of the book, when Poles in Lviv are tipping the tide of the battle on their side, Józko, a Polish urchin [batiar] who has already transformed into a brave defender, makes a significant turn in his private life. He splits up with his former female companion, a Ruthenian girl, because "she speaks of Poles so unfriendly,"⁶¹ and falls in love with a Polish girl who is also into him. The happy Polish-Polish couple, replacing the troublesome Polish-Ruthenian couple, was presented as a synecdoche of the new Polish society in the province. This society gave up the (faked) concept of Polish-Ruthenian "brotherhood" as a thing of the past and perceived itself as a unit, whose coherence was proportional to hostility of its (real or imagined) enemies. According to another work, the poem "Placówka ludu" [The peoples' outpost] (1919) by Jan Rybarski, there still were "brothers" in this new society. The poet depicted them as Lviv defenders loyal to one another: "A faithful brother gave his brother a hand / A true miracle of union / The depth

⁵⁹ Ibidem, 169.

⁶⁰ Uliasz, *Wokół narodzin legendy orły lwowskich w literaturze polskiej*, 86.

⁶¹ Bezłuda, *Józko żołnierzem polskim*, 180.

of former differences disappeared: / ‘We protect the outposts we came from!’”⁶² The last verse of the poem, the allusion to the canonical Polish patriotic lyric “Rota” [“The Oath”] by Maria Konopnicka, openly suggested that the faithful brothers were both Poles. Their ideal union was the union of the Polish nation. Those who did not belong to that nation were excluded from the brotherhood as deadly foes.

IDEOLOGIZATION OF THE POLISH NARRATIVE ON LVIV AND EASTERN GALICIA IN 1918

Replacing the ideal of multinational and transnational coexistence of Galicians with the vision of the Polish nation, the phenomenon closely connected to the Polish-Ukrainian War, can be described as superseding the idea of Galicia with the idea of Polishness in the province. What established such a transformation of the dominant discourse on the region and its dwellers was ideological use the interwar Poles made of the narrative on the Polish-Ukrainian War, especially on the Defense of Lviv. In the 1920s and 1930s, the Defense was effectively interpreted as the most heroic episode in the history of the city. Moreover, it was elevated to the rank of turning point in the process of restoration of Poland’s independence in two respects: as a symbol of national unity and as a symbol state unification. Consequently, it laid the ground for one of the most important foundation myths of reborn Poland and it could be promoted as a role model for future generations of Poles.

NATIONAL UNITY

A very important theme that contributed to great popularity or even cult of the Defense of Lviv in the Second Polish Republic was unity of the defenders, i.e. strengthening of solidarity within the group of Poles that experienced the November fight. This theme was constantly reproduced in the interwar Polish discourse: memoirs, newspaper articles, speeches, sermons and pieces of art. Obviously, it played a pivotal role in the Polish literature as well.

All literary works under investigation presented the Defense of Lviv in a similar way. They maintained that despite a shock induced by the Ukrainian seizure of power on November 1, actions of the defenders of Lviv were fast and efficient; first and foremost, however, that these actions engaged wide masses of Polish dwellers of the city irrespectively of their age, gender, social status and political views. The latter issue became a topos of the Polish literature pertaining to the Polish-Ukrainian War. Writers actualized it creating visions of urchins and intellectuals of all political fractions, children and fathers, men and women fighting together for “their,” Polish Lviv.

⁶² Jan Rybarski, “Placówka ludu,” *Placówka*, no. 3 (1919): 12.

Artur Schroeder, a participant of the Defense of Lviv, used the *topos* in question in his collection of short stories *Orleta* [Eaglets] (1919), one of the most famous literary work on the Lviv fight. Not only did he depict the defenders – usually very young ones – who had disparate social backgrounds yet were equally devoted to the case of Polishness of the city. He also overtly glorified unity of the defenders in a poem, which opened the collection: “A soldier, a child, a woman – everyone knows / that they have to sacrifice their lives now, / that though the soul is already breaking and bending in passion, / we have to fight for the freedom and honor.”⁶³ Helena Zakrzewska, the author of the short story on the Battle of Lviv “W obronie swego gniazda” [In the defense of our nest] (1919), indicated amid the defenders: a professor, a young kid, a dandy, a Lychakiv urchin, a white-haired old man and a young girl. Then she concluded: “Differences in gender, age and state disappeared. Everyone defended the threatened Polish nest and endured all hell of endless fights, sleeplessness, and hunger during these three weeks...”⁶⁴ Lipiński in turn strongly emphasized solidarity of the defenders regardless of their political orientation. According to his memoirs from the period of the Polish-Ukrainian War, in November 1918 military zeal encompassed all young Polish people gathered at the Lviv general academic congress, from nationalists to socialists.⁶⁵ Mączyński recalled the strife in his memoirs in the analogous manner. Although he admitted that the number of Polish volunteers had not been as high as he had expected in the fall of 1918, he maintained: “incredible and rare sacrifice prevailed commonly in Lviv at that time and it embraced everybody, regardless of age, states and social strata – from the smallest ones in terms of age and social position to representatives of the highest strata and the oldest age.”⁶⁶ Absolute dominance of narrative of this kind found a significant confirmation in the Polish public sphere. Already at the very beginning of the 1920s, casting any doubts on the consensus that all the Polish society had defended the city entailed total indignation of the Polish public opinion. For instance, one of the members of the Polish Association of the Defenders of Lviv [Polski Związek Obrońców Lwowa] violated the unspoken rule not to make different opinions on the Defense at the meeting of the organization, on November 21, 1923. His remarks aroused such an outrage of the assembly that the meeting had to be suspended until tempers cooled. When it was resumed, the head of the association officially declared that all Poles had participated in the Defense of Lviv.⁶⁷

According to historical surveys, solidarity of the Lviv defenders had its limits and exceptions as not all the Poles, even in Lviv, supported the Defense actively.⁶⁸ In fact, during the battle, the Polish side could count on support of the vast majority of civilian population of the city, while the Ukrainian side leaned on forces recruited in Eastern Galician countryside. Nevertheless, images of exceptionless participation of Poles in the Defense were somewhat idealized. One can infer this from allusions, present but very rare in the Polish literature,

⁶³ Artur Schroeder, *Orleta (z walk lwowskich)* (Lwów: nakładem Rady Parafialnej, 1919), 8.

⁶⁴ Helena Zakrzewska, “W obronie swego gniazda,” in eadem, *Dzieci Lwowa* (Gdańsk: GRAF, 1990 [1919]), 113.

⁶⁵ Lipiński, *Wśród orłów lwowskich*, 22–3.

⁶⁶ Maczyński, *Boje lwowskie*, vol. 1, 192.

⁶⁷ See Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947*, 224.

⁶⁸ See Kozłowski, *Miedzy Sanem a Zbruczem*, 160–7.

that this or that protagonist, always a secondary one, was trying to wait the war out at home. However, such allusions were always deprived of explicit commentary of narrator or other protagonists. One exception was constituted by Adamówna's novel *Gdy zagrzmią złoty róg...*, which included hints at Polish men at the conscript age who did not grab weapons in Lviv in November 1918. In the novel, a captain asked to send additional forces to a threatened outpost gives a following answer: "Perhaps I can find only a dozen of volunteers and mostly these are young boys, who are unfamiliar with war... But I do not have even one officer. They are to be found there – in the city: by warm stove or maybe in cafeteria."⁶⁹ Another protagonist comments on the Lviv fight in a similar way: "times have changed... men who are capable of [using – J.W.] weapon, but usually avoid it today, had to be replaced with boys and girls..."⁷⁰ Regardless of relative frankness of these statements, disappointment and bitter sarcasm revealed by them left no doubt that such a behavior seemed reprehensible in the opinion of Polish patriots. Moreover, general scarceness of allusions to eschewing military service by some Poles proved that that stand appeared to the majority of the Polish nation as deeply embarrassing and it was treated as a taboo subject in the Polish discourse.

The narrative exposing and glorifying absolute solidarity of Poles at the time when Ukrainians forcibly laid claims to Eastern Galicia fostered an idealistic vision, according to which spilled blood united people across political, social, age, and gender boundaries. This vision, in turn, played a crucial ideological role in the Second Polish Republic. It underscored drama and uniqueness of Lviv events: in fact, they prompted many civilians to fight for the city, which they regarded as Polish and whose different nationality they could not imagine. However, more crucial is that it enabled presenting the Defense of Lviv as an unquestionable imperative, a matter connecting Poles over differences between them. In the situation when the rebirth of Poland required many difficult acts of solidary fight and work, this vision turned out to be priceless. As a proof that Poles were capable of unity when the national good was at stake, it was meant to reconcile the Polish population, ridden with social and political divisions, in the bosom of one nation, so that all conflicting interests would have disappeared. This is why the analyzed theme became a crux of the Polish narrative on the Defense of Lviv. And this is why the Defense became a symbol of unification of the Polish nation after Poland regained independence, in 1918.

STATE UNIFICATION

Besides emphasizing absolute unity of the defenders, the Polish discourse willingly elevated the Defense of Lviv to a symbol of revival of Poland as a coherent whole after the epoch of its partition (1772–1918). It also treated the Defense as a *pars pro toto* of the general fight for frontiers of the Second Polish Republic, between 1918 and 1921.

This thread had disparate manifestations in the Polish literature. In some works, it was connected with the motif of solidarity of Poles, not only from Lviv

⁶⁹ Wisława, *Gdy zagrzmią złoty róg...*, 33.

⁷⁰ Ibidem, 47.

but rather from all over the country, and recalled the case of military relief for Lviv organized outside the city or outside Galicia. Such a theme appeared in the long poem devoted to heroic history of the capital of the province, with the Defense ahead, *Duma o Lwowie* [Duma on Lviv] (1919) by Franciszek Kruczkowski. One can read about November 1918 in the work which follows: “Army is waking up – Poland is in hurry to help / The pupil of its body; from Posen, from Warsaw, / From Cracow armed ranks are coming to glory, / To defense — —.”⁷¹ Unanimity of Poles in the matter of maintaining Lviv in boundaries of the renascent Polish state has a meaningful geographical manifestation here. Detachments are arriving to Lviv from Posen, Warsaw and Cracow, i.e. the cities which played a central role in the Prussian, Russian and Austrian partition, respectively. The detachments’ common aim, to relieve the Galician capital, merges partitioned Poland into one and the same body, of which Lviv is a major spot, “the pupil.”

In other works, the motif of my interest was used in a more direct way: Poles’ fight for Lviv was openly equated there with struggle for Poland as an independent state. For instance, Artur Ćwikowski in a poem devoted to the Defense of Lviv called the fighting Polish city a “watchtower of Poland.”⁷² Ludwik Szczepański in another poem on the same topic appealed to the defenders of Lviv: “Fight!” and juxtaposed their win with revival of their fatherland at large: “Yours [defenders’ – J.W.] victory! The day is already dawning! / The reborn Polish Republic / is rising up!”⁷³ The same perspective on these two historical events had a prosaic manifestation in the novel *Gdy zagrzmiał złoty róg...* by Adamówna. Its protagonists cheer on the day of Poles’ victory in Lviv, November 22, 1918:

— ...defending Lviv, we defended the whole of Poland, because certainly *karaimy*⁷⁴ would have broken into the heart of the country... [...]

— Lviv today is the first festival of the Polish army!

— And we – we are the first soldiers of the Majestic Republic!⁷⁵

The Lviv Poles depicted in the novel identify the defenders of the city with defenders of Poland. Virtually, they identify them with the “Polish army,” although, in fact, in November 1918, it had yet as unformed character as the Polish state itself.

Of course, the process of regaining of Poland’s independence and establishing it as a coherent geopolitical entity did not confine to the Defense of Lviv or even to acquisition of Eastern Galicia. On the contrary, it included multiple conflicts on different fronts, though, indeed, the Polish-Ukrainian War constituted one of the most bloody and long of them. As far as the relief of Lviv was concerned, it also had not been such a straightforward spurt of national energy coming from all Polish lands as Kruczkowski presented it in his poem. In fact, the imperative

⁷¹ Franciszek Kruczkowski, *Duma o Lwowie* (Lwów: nakładem Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1919), 30.

⁷² Artur Ćwikowski, “Lwów,” in *Lwów w pieśni poetów lwowskich. Antologia*, ed. Kazimierz Bukowski (Lwów: nakładem “Placówki,” 1919), 16.

⁷³ Ludwik Szczepański, “Krew rosi bruki miasta,” *Pobudka*, no. 3 (1918): 2.

⁷⁴ A term describing Ukrainians in the Polish dialect of Lviv.

⁷⁵ Wisława, *Gdy zagrzmiał złoty róg...*, 170.

of maintaining Lviv as a Polish city appealed to the Polish nation, especially when the heroic Defense was in progress. Some influential Poles were involved into organizing succor for the defenders. Ultimately, a detachment consisting of a bit less than one thousand four hundred officers and soldiers was sent to the Galician capital; it broke through the Ukrainian siege, arrived to Lviv and helped to repel Ukrainians from the city on November 22, 1918.⁷⁶ However, some Polish social circles, in particular, high officers gathered around Józef Piłsudski, were reluctant to escalate the war with Ukrainians. Although they did not intend to leave the defenders without help and, after all, they contributed, often personally, to the relief of Lviv, they did not perceive the fight on the South-Eastern Front as a Polish priority. An interesting elaboration of this problem was delivered by General Bolesław Roja, who commanded the Operational Group "East" in Eastern Galicia, in December 1918. In his comprehensive memoirs, disputatious towards Mączyński's memoirs, he investigated pernicious consequences of the Polish-Ukrainian War and revealed that sending the detachment to Lviv had been extorted from the military authorities due to agitation, regardless of limitations of the Polish armed forces.⁷⁷

Despite complexity of the war in question and the whole process of restoration of Poland, the tendency to efface the difference between the Defense of Lviv and fights for Poland in the late 1910s and early 1920s was well established in the Polish discourse since the very beginning of the interwar period. However, after the commemoration of the Polish Unknown Soldier this tendency additionally increased. The commemoration took a typical form of erecting the Tomb of the Unknown Soldier, which came into being in Warsaw, in 1925. A place of origin of the Soldier's remains was chosen by lot from one of fifteen battlefields where fights for Polish frontiers had taken place. Interestingly, battlefields from the earlier period of World War I were not taken into account, as the Polish authorities wanted to be sure that the Unknown Soldier had fallen for Poland and not for any foreign power. The youngest Pole awarded the Order of Virtuti Militari drew the lot with the battlefield of Lviv. It meant that the Unknown Soldier would be the one fallen during the fight with Ukrainians between 1918 and 1919. On November 1, 1925, the Soldier's body was taken from Lviv and solemnly laid in the Tomb under the arcades of the Saxon Palace, which was a seat of the Polish Ministry of War at that time.⁷⁸ Since that moment, Poles were particularly eager to identify the idealized image of the defenders of Lviv with the symbol of the Unknown Soldier, and the Defense with the Polish independence struggle. For example, Słoński, who was not only a novelist but first and foremost a poet, made a rhetoric move of this kind in the poem "*Nieznany Obrońca Lwowa*" [The Unknown Lviv Defender] (1925). The lyric was written on the occasion of bringing the body of the Unknown Soldier from Lviv to Warsaw. According to

⁷⁶ Kozłowski, *Miedzy Sanem a Zbruczem*, 160–7.

⁷⁷ Bolesław Roja, *Legendy i fakty* (Warszawa: nakładem księgarń F. Hoesicka, 1932), 70, 83, 155–6.

⁷⁸ For further investigation of the topic see Christoph Mick, "Kto bronił Lwowa w listopadzie 1918 r.? Pamięć o zmarłych, znaczenie wojny i tożsamość narodowa wieloetnicznego miasta," trans. Anna Jachimiak, in *Tematy polsko-ukraińskie. Historia – literatura – edukacja*, ed. Robert Traba (Olsztyn: Wspólnota Kulturowa "Borusia," 2001), 56–79; Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947*, 236–9. See also Joanna Hübner-Wojciechowska, *Grób nieznanego żołnierza* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991).

the work, its lyrical protagonist, the Unknown Soldier, “fell somewhere in Lviv,” however, not only for Lviv but also “for Poland as a coherent whole.”⁷⁹ The same viewpoint was expressed by the President of Lviv Wacław Drojanowski in 1933. On the occasion of the Fifteenth Anniversary of Regaining Independence of the State and the Defense of Lviv – this was the official name of the celebration – he unambiguously identified those struggles and victories with each other, and stressed that their anniversaries should be closely connected.

The Defense of Lviv – he said in his speech – was born from the same spiritual strength of the nation that raised Poland to independence. [...] [The Defense and regaining independence – J.W.] were joined to each other by the purpose, the meaning, the nature and the historical effect common to both phenomena. They form an inseparable whole, they are one and the same historical process.⁸⁰

Such a perspective on the battle of the Galician capital added splendor to Polish Lviv, which “had made the largest sacrifice” for the fatherland,⁸¹ according to Drojanowski’s words. Moreover, it made the November fight into a synecdoche of desired restoration of Poland, i.e. into a rhetorical figure of the biggest success and holiness for Poles. Kornel Makuszyński, an author of youth writings, presented this perspective in an emphatic way in his novel *Uśmiech Lwowa* [The smile of Lviv] (1934) recalling the Defense of the city. The writer stated that the defenders “[had – J.W.] signed a manifesto of inviolability of Polish borders with their own blood and they [had – J.W.] marked out these borders with mounds of their graves.”⁸² The ideological power of the vision, according to which Polish blood spilled in Lviv in November 1918 consolidated all Polish frontiers, was really strong. It raised the Defense to a very high rank – the rank of symbolic indication of the whole process of reintegration of the state, which had been awaited by Poles for more than one hundred twenty years.

*

Between 1918 and 1939, in a period of political and social instability in the Second Polish Republic, the ideological use of the Defense of Lviv as a symbol of social and territorial unification of Poland fostered integration of the Polish nation. First, the Defense offered a story of national solidarity and heroism that encompassed all Poles, regardless of disparities between them. Second, it symbolized reunion of various, competing regions of Poland that had existed in isolation during the epoch of partitions. Due to such an ideological burden, the vision of the Defense became a pivotal aspect of the patriotic education: it served as a role model of pure heroism and solidarity in devotion to the fatherland, as well as a criterion for measuring present consciousness of the Polish nation.

However, the attempt of the Polish authorities – of Lviv and of Poland – to mobilize Poles due to the idealized narrative on the Defense, jeopardized the other goal: reconciliation of miscellaneous groups across national-religious

⁷⁹ Edward Słoński, “Nieznamy Obrońca Lwowa,” in *Wiersze o Lwowie* (Wrocław: [no name of the publishing house], 1988), 20.

⁸⁰ Wacław Drojanowski’s speech, not dated [1933], DALO, f. 266, op. 1, sp. 36, 63.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Kornel Makuszyński, *Uśmiech Lwowa* (Warszawa: nakład Gebethnera i Wolffa, 1934), 57.

divisions. The way of interpretation of the fight for Lviv divided Poles and Ukrainians into two hostile fractions. In the perspective of the former group, it was a defense against the Ukrainian usurpation, while in the optics of the latter, it was a counteraction to the Poles' plans of annexation of Eastern Galicia. The Lviv Jews did not share the Polish viewpoint either, as they associated the battle of the city primarily with the memory of the pogrom on November 22–24, 1918. Therefore, the analyzed narrative on the Defense of Lviv, unifying the Polish nation and establishing the idea of Polishness, simultaneously split the multinational society of the Second Polish Republic and sealed the decay of the idea of Galicia.

CONCLUSIONS

The year 1918, or, precisely speaking, the outbreak of the Polish-Ukrainian War with a special consideration of the Defense of Lviv entailed a substantial change in the dominant discourse on Galicia, especially its eastern part. Before World War I, this discourse referred – directly or indirectly, supportively, dialogically or even polemically – to the Habsburg idea of multinational coexistence of dwellers of the province, which Wolff called the idea of Galicia. Indeed, the idea of Galicia was consistently undermined and weakened during the second half of the nineteenth century. Yet, it remained a crucial factor which affected three interrelated spheres: imperial Habsburg politics, provincial political culture and everyday life of multinational community in the province. In the wake of affairs in Eastern Galicia in November 1918 and in the following months, the dominant discourse on the region became grounded in the idea of Polishness. The interwar Polish literature proved that the central figure of this new – Polish – discourse constituted the community of Eastern Galician, most often Lviv Poles. Representatives of other than Polish nationalities, who had belonged to the multinational collectivity of Galicians before World War I – Ukrainians, Jews, Austrians and Germans – were excluded from the community of Poles, virtually without exceptions. Due to designating them as Poles' enemies, the community in question appeared as a coherent entity, clearly distinguished from other Galician national-religious groups, whose foreignness in the province was to ensue from their hostility towards Poles. The shift from the idea of Galicia to the idea of Polishness was confirmed by a meaningful change of the province's name. After the Polish-Ukrainian War, in particular after 1923, the notion "Galicia" in the official Polish nomenclature was superseded by the term "Eastern Little Poland." Such a term was introduced to legitimate the new administrative division enacted in 1920, but, first and foremost, to underline the exclusively Polish character of the region. Strikingly, it was adopted very quickly and became widespread in all kinds of the Polish discourse on the province.⁸³

⁸³ Katarzyna Hibel, "Wojna na mapy," "wojna na słowa": *Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym* (Vienna – Berlin: LIT, 2014), 254–6.

The Polish community in Eastern Galicia, commonly identified with a group of Poles who experienced the Defense of Lviv, was idealized in the Polish discourse, perhaps the most strongly in the literary one. The prevailing vision of the Polish community, notwithstanding Ukrainian aggression along with Austrian, German and Jewish perfidy, presented it as perfectly united and utterly devoted to struggle for “their” land, i.e. the city, the province and the country as a whole. Such an idealization of the community of Poles not only sealed the decay of the idea of Galicia and established the idea of the region’s Polishness. It also constituted a starting point of ideologization of the Defense of Lviv, i.e. making it into a myth of Poles’ mobilization and solidarity in the face of the need to defend Polish national case. The myth of the Defense – enhanced by merging commemorations of the November fight and rebirth of Poland – effectively strengthened national identity of the interwar Poles. It also played a pivotal role in the state-building discourse in the Second Polish Republic and delivered a role model of patriotism for future Polish generations. However, while integrating Poles, it excluded Ukrainians and Jews from the society of interwar Poland, the country of numerous national minorities and strong tensions between them. Therefore, the narrative on the Defense failed to connect all citizens across national barriers. On the contrary, it showed how rigid and difficult to overcome those barriers were between two World Wars.

The discourse countering the exclusively Polish vision of Eastern Galicia or recalling its Habsburg multinational past did exist in the Second Polish Republic. It manifested itself in great writings by Stanisław Vincenz, Józef Wittlin, and Bruno Schulz, but, despite this fact, it did not provide a counterbalance to the dominant Polish discourse on the province. Undeniably, the latter discourse, in the long term, had negative consequences. It threatened the precarious consensus of the Second Polish Republic as a multinational state and intensified Polish-Ukrainian-Jewish antagonism, which found its tragic finale during World War II. Nevertheless, the discourse symbolizing integration of Poles and restoration of Poland’s sovereignty wildly appealed to the Polish nation, supported Polish power and the reason of the Polish state, as it was understood at that time. Thus, its position could not have been threatened, even by landmarks of the Polish literature, up until 1939.

As a consequence of World War II, the Polish discourse of power on Eastern Galicia was put to flight as the region found itself within boundaries of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Generally speaking, the myth of the Defense of Lviv became confined to Polish literature and art developing in exile because in the Polish People’s Republic, a country situated in the Soviet zone of influence, it was a topic forbidden by censorship. However, the myth under investigation turned out to be strong enough to have its “life after life.” From the mid-twentieth century onward it inspired the Polish discourse commemorating World War II, especially the image of heroic young participants of the Warsaw Uprising (1944).⁸⁴ In the wake of the political turn in Poland (1989), it could officially revive in

⁸⁴ I elaborated this concept in the presentation “Ideologiczne przejęcia narracji o obronie Lwowa po roku 1918” [Ideological takeovers of the narrative on the Defence of Lviv after 1918] at the conference *Spojwa i pęknięcia. Rok 1918 w polskiej pamięci kulturowej* [Binders and cracks. 1918 in Polish cultural memory], University of Warsaw, Warsaw, May 14–16, 2018.

the contemporary Polish discourse, without fears of censorship interference. Although its revival had predominantly nostalgic character, it was not ideologically neutral. Non-neutrality of the myth of the Defense came to the fore not so long ago, in 2017, when the Ministry of Internal Affairs and Administration of Poland, proposed to put an image of the Cemetery of Defenders of Lviv on one of pages in the Polish passport. In the face of both Ukrainians' outrage and some Polish circles' critics, the Polish authorities withdrew from the proposal.⁸⁵ Its very raising in the public sphere revealed, however, a militant dimension of the Polish narrative on November 1918 in Eastern Galicia, particularly in Lviv; the dimension which is irremovable also today.

BIBLIOGRAPHY

- "A sketch about the riot against the Jews in Lemberg from the 22th till 23th of November" [1918], Archiwum Akt Nowych, zespół Komitet Narodowy Polski, ref. no. 159.
- Anonym, "Co słyszać w śródmieściu?" *Pobudka*, no. 3 (1918).
- Anonym, "Neutralni." *Pobudka*, no. 12 (1918).
- Anonym, "O neutralność." *Chwila*, no. 2 (1919).
- Anonym, "Przed listopadową rocznicą." *Gazeta Lwowska*, no. 251 (1919).
- Aszkenazy, Tobiasz. [memorandum November/December 1918]. Deržavnij Arkhiv Lvivskoi Oblasti (DALO), f. 257, op. 2, sp. 504.
- Bezłuda, Miroslaw [Ferdynand Neumeuer]. *Józko żołnierzem polskim*. Grudziądz: Pomorska Spółka Wydawnicza, 1934.
- Brygada Lwowska. Wypadki w dzielnicy żydowskiej we Lwowie w listopadzie 1918* [no date]. DALO, f. 257, op. 2, sp. 1624.
- Bukowski, Kazimierz, ed. *Lwów w pieśni poetów lwowskich. Antologia*. Lwów: nakładem Placówki, 1919.
- Buszko, Józef. *Galicja 1859–1914. Polski Piemont?* Warszawa: KAW, 1989.
- Buszko, Józef. "The Consequences of Galician Autonomy after 1867." *Polin* 12 (1999): 86–99.
- Dąbrowski, Ludwik. *Jurek (Obrona Lwowa w r. 1918). Dramat w 5 aktach na tle historycznym Obrony Lwowa*. Miejsce Piastowe: nakładem autora, 1939.
- Dąbrowski, Ludwik, *Obrona Lwowa 1918 r. (kapitan Wiktor)*. Dramat historyczny w 5 aktach z epilogiem. Lwów: wydawca Władysław Marczewski, 1928.
- Drojanowski, Waclaw. [speech, not dated [1933]], DALO, f. 266, op. 1, sp. 36.
- Eco, Umberto. "Inventing the Enemy." In idem, *Inventing the Enemy: Essays*, 1–21. New York: Mariner Books, 2012.
- German, Juliusz. *O Janku co walczył we Lwowie*. Illustrated by Zygmunt Radnicki. Lwów – Warszawa: Księżnica Polska, [1922].
- Hagen, William W. "The Moral Economy of Popular Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918." In *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, edited by Robert Blobaum, 124–47. Ithaca – London: Cornell University Press, 2005.
- Hibel, Katarzyna. "Wojna na mapy", "wojna na słowa": *Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym*. Vienna – Berlin: LIT, 2014.
- <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1714386,1,cmentarz-orlat-lwowskich-na-nowym-polskim-paszporcie-to-wielki-nietakt.read>. Accessed July 19, 2018.

⁸⁵ See, e.g., <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1714386,1,cmentarz-orlat-lwowskich-na-nowym-polskim-paszporcie-to-wielki-nietakt.read>. Accessed July 19, 2018.

- Hübner-Wojciechowska, Joanna. *Grób nieznanego żołnierza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Insler, Abraham. *Dokumenty fałszu. Prawda o tragedii żydostwa lwowskiego w listopadzie 1918 roku*. Lwów: I. Jaeger, 1933.
- Insler, Abraham. *Legendy i fakty*. Lwów: "Cofim" Żydowskie Towarzystwo Wydawnicze, 1937.
- Jakubski, Antoni. *Walki listopadowe we Lwowie w świetle krytyk*. In *Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918. T. I. Relacje uczestników*, edited by Eugeniusz Wawrzkowicz, Aleksander Kawałkowski. Lwów: nakładem Towarzystwa, 1933.
- Judson, Pieter M. *The Habsburg Empire: The New History*. Cambridge – London: Harvard University Press, 2016.
- Kajet wojenny dziecka lwowskiego (z przeżyć w czasie oblężenia miasta Lwowa od listopada 1918 do kwietnia 1919 roku)*, ułożył i uwagami opatrzył prof. Edward Horwath, słowo wstępne skreślił Czesław Mączyński, Lwów: nakładem Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1921.
- Kawalec, Romuald. *Wspomnienia z hajdamackiej niewoli*. Kraków: nakładem Harcerskiej Spółki Wydawniczej, 1919.
- Kozłowski, Maciej. *Miedzy Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Kraków: Znak, 1990.
- Kruczkowski, Franciszek. *Duma o Lwowie*. Lwów: nakładem Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1919.
- Lewartowska, Zofja. *Lwów chlubą narodu. Dramat w 4 aktach na tle obrony Lwowa w roku 1918*, słowo wstępne Józef Białyńia Choledecki. Lwów: nakładem Małopolskiej Straży Obywatelskiej we Lwowie, 1929.
- Lipiński, Waclaw. *Wśród lwowskich orłów*. Łomianki: LTW, 2015.
- Maczyński, Czesław, Boje lwowskie. Część I. *Oswobodzenie Lwowa (1–24 listopada 1918 roku)*. Warszawa: "Rzeczpospolita," 1921.
- Magocsi, Paul R. *A History of Ukraine*. Toronto – Buffalo – London: Toronto University Press, 1996.
- Magocsi, Paul R. "Galicia: A European Land." In *Galicia: A Multicultured Land*, edited by Christopher Hann, Paul R. Magocsi, 7–22. Toronto – Buffalo – London: Toronto University Press, 2005.
- Magocsi, Paul R. *Galicia: A Historical Survey and Bibliographical Guide*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1983.
- Magocsi, Paul R. *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto – London: University of Toronto Press, 2002.
- Makuszyński, Kornel. *Uśmiech Lwowa*, Warszawa: nakład Gebethnera i Wolffa, 1934.
- Mick, Christoph. "Kto bronił Lwowa w listopadzie 1918 r.? Pamięć o zmarłych, znaczenie wojny i tożsamość narodowa wieloetnicznego miasta," translated by Anna Jachimiak. In *Tematy polsko-ukraińskie. Historia – literatura – edukacja*, edited by Robert Traba. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa "Borusia," 2001.
- Mick, Christoph. *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. West Lafayette: Purdue University Press, 2016.
- Obrzud, Stanisław. "Ojciec i syn." *Placówka*, no. 12 (1919).
- Orobkiewicz, Władysław. *Dlaczego? Rzec o gwaltach i barbarzyństwach ukraińskich popełnianych na żołnierzach i ludności polskiej we wschodniej części bylego zaboru austriackiego i o ich przyczynach*. Lwów: nakładem Redakcji „Kuriera Lwowskiego," 1919.
- Prusin, Alexander V., *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2005.
- Roja, Bolesław. *Legendy i fakty*. Warszawa: nakładem księgarń F. Hoesicka, 1932.
- Rybarski, Jan. "Placówka ludu." *Placówka*, no. 3 (1919).
- Schroeder, Artur. *Orlęta (z walk lwowskich)*. Lwów: nakładem Rady Parafialnej, 1919.
- Słoński, Edward. *Na progu Polski*, z inicjalami i rycinami Eligiusza Niewiadomskiego. Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Poznań: nakład Gebethnera i Wolffa, 1921.
- Słoński, Edward. "Nieznanego Obrońca Lwowa." In *Wiersze o Lwowie*. Wrocław: [no name of the publishing house], 1988.

- Sobieski, Wacław. *Dzieje Polski lat ostatnich od roku 1865*. Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1925.
- Sosnowska, Danuta. *Inna Galicja*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2008.
- Szczepański, Ludwik. "Krew rosi bruki miasta." *Pobudka*, no. 3 (1918).
- Uliasz, Stanisław. *Wokół narodzin legendy Orląt Lwowskich w literaturze polskiej*. In *Literatura – język – kultura*, edited by Czesław Kłak, Marta Wyka, 79–95. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995.
- Vushko, Iryna. *The Politics of Cultural Retreat. Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867*. New Haven – London: Yale University Press, 2015.
- Wereszycki, Henryk. *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. Kraków: Wysoki Zamek, 2015.
- Wierzejska, Jagoda. "The Pogrom of Jews During and After World War I: The Destruction of the Jewish Idea of Galicia." In *Personal Narratives, Peripheral Theatres: Essays on the Great War (1914–18)*, edited by Anthony Barker, Maria Eugénia Pereira, Maria Teresa Cortez, Paulo Alexandre Pereira, Otília Martins, 169–84. Cham: Springer, 2018.
- Wiślawa [Wilhelmina Adamówna]. *Gdy zagrzmią złoty róg...* Lwów: Księgarnia Naukowa, 1921.
- Wolff, Larry. "Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland." *Slavic Review*, no. 4 (63) (2004): 818–40.
- Wolff, Larry. "Kennst du das Land? The Uncertainty of Galicia in the Age of Metternich and Fredro," *Slavic Review*, no. 2 (67) (2008): 277–300.
- Wolff, Larry. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
- Zakrzewska, Helena. "W obronie swego gniazda." In eadem, *Dzieci Lwowa*. Gdańsk: GRAF, 1990.

TOWARD THE IDEA OF POLISHNESS: IMPLICATIONS OF 1918 FOR THE FORMER EASTERN GALICIA, 1918–1939

Summary

The paper analyzes the Polish literary discourse on the former Habsburg province of Galicia, developing after the restoration of Poland's independence (1918) and the Polish victory in the Polish-Ukrainian War of Eastern Galicia (1918–1919). Before WWI, especially before the epoch of Galician autonomy (1867–1914), the prevailing discourse on the province was imbued by the idea of multi- and transnationalism grounded upon the Habsburg political culture. After the war, when Galicia became a part of the reborn Poland, the discourse pertaining to the region underwent a fundamental change. In the interwar Polish literature, the idea of multi- and transnational Galicia was a subject of specific transfers: sometimes in a continuative, usually, however, in a deconstructive version. Namely, it was disassembled and its components, referring to a revised political context, were ideologically used to strengthen the representation of reality from the exclusive, Polish point of view. The paper focuses on literary representations of the Polish-Ukrainian War of Eastern Galicia. It discusses the stages of the aforementioned disassembly, from the idea of Polish-Ruthenian "brotherhood" to the vision of Polish-Polish brotherhood, i.e. the homogenous Polish nation, from which the Others (Ukrainians, Jews and Austrians), depicted as enemies, were excluded with no exception. Such a vision prevailed in the Polish literature up until 1939; it has also had its continuations nowadays.

Adj. Izabela Ślusarek

Z W A R S Z T A T U H U M A N I S T O W

Slawomir Buryła
(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

PRZEMIANY MITU ŻOŁNIERZA NIEPODLEGŁEJ

W ostatniej dekadzie ukazało się co najmniej kilka ważnych publikacji analizujących różne odmiany habitusu żołnierskiego¹. Prace te dotyczą fundamentalnych miejsc na mapie współczesnych losów polskiej państwowości. Prowokują – z jednej strony – do uzupełnienia luk w narracji historycznej i tożsamościowej, z drugiej do zaproponowania spojrzenia całościowego na ewolucję etosu niepodległościowego i żołnierskiego między rokiem 1918 a 1989.

Ze względu na rozległość materiału badawczego i jego wewnętrzną różnorodność, ale też ograniczoną objętość niniejszego szkicu, zamierzam się skoncentrować na wybranych zagadnieniach implikowanych przez kluczowe przedziały czasowe: 1914–1920, 1939–1945, 1945–1989 oraz na roku 1989. Konsekwencją (i dopełnieniem) wydarzeń z lat 1939–1945 jest wojna domowa w kraju, której kres wyznacza epoka stalinizmu i mordy na bohaterach państwa podziemnego.

Mit legionowy, wojny polsko-sowieckiej, a przede wszystkim akowski, to fundamentalne kategorie dla opisu przemian idei niepodległościowej. Ich wyczerpujące omówienie wymagałoby osobnego, obszernego studium. Do legendy legionowej, batalii roku 1920 oraz generacji akowskiej nawiązuję głównie jako do (negatywnego) punktu odniesienia dla władzy komunistycznej. Czynię to przy okazji koncepcji patriotyzmu wojskowego – będącej propagandową odpowiedzią na rozpowszechniony w społeczeństwie obraz akowskiego konspiratora i bohatera.

PRZEDWOJENNY HABITUS ŻOŁNIERSKI

Nie ulega wątpliwości, że tradycję żołnierską w Polsce między rokiem 1914 a 1939 najmocniej uformowały dwa wydarzenia: powstanie Legionów oraz wojna

¹ Zob. Tomasz Tomasik, *Wojna – męskość – literatura*, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku 2013; Sebastian Jagielski, *Maskarady męskości. Pragnienie homospołeczne w polskim kinie fabularnym*, Kraków: Universitas 2013; Wojciech Śmieja, *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominujących fikcji męskości*, Warszawa: IBL PAN – Wydawnictwo 2016; Monika Szczepaniak, *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*, Kraków: Universitas 2017.

polsko-bolszewicka. Odbywa wnosiły pozytywny element wychowawczy, wiązały się z postawami gloryfikującymi i wzmacniającymi znane z epoki dziewiętnasto-wiecznej przymioty polskiego żołnierza i konspiratora. Były pośród nich między innymi: poświęcenie życia dla ojczyzny, odwaga, dezynwoltura wobec śmierci, zawadiackość i brawura.

Odmienne niż w większości krajów zachodnich, polityczne i cywilizacyjne konsekwencje Wielkiej Wojny na ziemiach polskich nie rodziły nastrojów smutku i przygnębienia, lecz euforii. Odzyskanie wolności i obrona państwowych granic nobilitowały czyn zbrojny oraz jego uczestników. Jak bowiem przekonuje Tomasz Tomasiak, „wojna oznaczała **wreszcie** odrodzenie państwa, męiskość mogła rytmicznie potwierdzić swoje męskwo w – zakończonych **wreszcie** sukcesem – czynach żołnierskich, bohaterstwo nie polegało na martyrologii, tylko **wreszcie** na chwale zwycięstwa”². Oznaczała zatem powrót wolnej ojczyzny na mapę Europy. Była to prawda, której wagi nikt nie mógł zakwestionować – nawet najbardziej zatrważające wieści przychodzące z frontu zachodniego i odbijające się echem w kraju.

Szczególnie skomplikowany proces budowania nowej państwości w niczym nie zmienił utrwalonych wyobrażeń społecznych na temat nieskazitelnego moralnie ułana – wojownika i dżentelmena³. Krytycznie przedstawiając społeczne, polityczne i etyczne problemy wolnej Polski, powieści takie jak *Romans Teresy Hennert Zofii Nałkowskiej*, *Pokolenie Marka Świdę* Andrzeja Struga czy *General Barcz Juliusza Kadena-Bandrowskiego* nie były w stanie przykryć podstawowego faktu zrzucenia jarzma zaborcy.

W latach 30. powstawały utwory pacyfistyczne w wymowie, kwestionujące, pomijające lub opatrujące znakiem zapytania tradycję i retorykę niepodległościową. O ile jednak opublikowane w tym czasie dzieła takie, jak *W polu* Stanisława Rebeka czy *Sól ziemi* Jerzego Wittlina podstawą antymilitarystycznej filozofii czynią okropieństwa wojny, o tyle dla Adolfa Rudnickiego (*Żołnierz, Doświadczenie*) czy Zbigniewa Uniłowskiego (*Dzień rekruta*) jest nią prawda o koszarowej rzeczywistości. Gaweł Janik – komentując przywołane teksty Rudnickiego – stwierdza:

Niedojrzali jeszcze młodzieńcy niczym mali chłopcy przebierają się w mundur i udają żołnierzy. Nie traktują poważnie tego, co ma ich spotkać w armii. Ich jedynie dotychczasowe wyobrażenie o wojsku opiera się bowiem na dziecięcych zabawach żołnierzykami⁴.

Szybko się jednak przekonują, że służba w wojsku w niczym nie przypomina ich dziecięcych (młodzieńczych) wyobrażeń, że łączy się z bezmyślnym drylem, poniszczeniem i psychicznym terrorem. Na czele oddziałów złożonych z młodych rekrutów nie stoją zaś charyzmatyczni i odważni dowódcy, lecz bezmyślni podoficerowie, dla których akcentowanie swojej wyższości w hierarchii wojskowej stanowi zasadniczy cel służby.

² Tomasz Tomasiak, *Wojna – męiskość – literatura*, s. 136.

³ Joanna Wieliczka-Szarek, *Żołnierz niepodległości 1914–1918*, Kraków: Wydawnictwo AA 2013.

⁴ Gaweł Janik, *Żydowskie (nie)męskości. O przedwojennej twórczości Adolfa Rudnickiego* (w druku).

WRZESIEŃ I KŁĘSKA NIEPODLEGŁEJ

Peerelowska sztuka i historiografia zazwyczaj przedstawiała Wrzesień jako dowód na katastrofę ideałów II Rzeczypospolitej, jej koncepcji państwa, ambicji militarnych, sposobu uregulowania relacji narodowościowych i rozwiązywania kwestii społecznych. Klęska wojskowa, która nie wygląda aż tak dramatycznie, jeśli porównać ją z klęską potężnej Francji i jeśli pamiętać, że w przypadku Polski uderzono z dwóch stron (wkroczenie Armii Czerwonej 17 września), miała tyleż legitymizować zasadność pojawiения się nowej komunistycznej władzy, co dyskredytować w oczach Polaków obraz przedwojennej armii i jej dowódców – nieudolnych, nieumiejących zapewnić bezpieczeństwa obywatelom. Nie negując ani nieudolności i błędów głównego dowództwa, ani nachalnej w latach 30. propagandy o zwartych, silnych i gotowych, wierzących w szybkie zwycięstwo, trzeba pamiętać, że komunistyczni agitatorzy wykorzystywali ten przekaz do całkowitego skompromitowania dokonań epoki dwudziestolecia, podania w wątpliwość sensu odzyskanego niezależnego bytu państwowego. Legendę czynu zbrojnego Legionów starano się przemilczeć, a realia wolnego kraju widzieć jedynie przez pryzmat tarć narodowościowych, wzrastającej po śmierci Józefa Piłsudskiego fali antysemityzmu oraz konsolidacji nacjonalistycznych nastrojów.

Choć z różnych powodów i z różną siłą, to zarówno komunistyczna propaganda, jak i proza rozrachunków inteligenckich uderzyły w mit niepodległej. Da się wskazać dwa główne cele ataku. Po pierwsze, była to armia II Rzeczypospolitej i jej zdolność militarnego przeciwstawienia się najeźdźcom. Przy czym najeźdźcami były tylko hitlerowskie Niemcy, nie wspominano o Związku Radzieckim. Jeśli pojawiały się jakieś nawiązania do wydarzeń z 17 września, to przedstawiano je jako akt sprawiedliwości dziejowej wymierzony w nieudolny twór państwoowy.

Po drugie, atakowano dziedzictwo niepodległej, dowodząc, że Polska doby międzywojnia była krajem niesprawiedliwości społecznej, zmarnowanych szans i niezrealizowanych obietnic. Znamienne, że w literaturze polskiej lat 1939–1949, ale i później też, rzadko pojawia się obraz Niemca jako sprawcy zła. „Do źródeł katastrofy wrześniowej literatura docierała przede wszystkim przez analizę społecznych i politycznych działań polskich”⁵. Literatura uwypuklała daremność heroizmu polskiego żołnierza, który nie był w stanie zniwelować przewagi technicznej, militarnej przeciwnika⁶. Z czasem rodzą się tendencje antybohaterskie, co widać zwłaszcza w prozie rozrachunków inteligenckich⁷.

Bohater prozy rozrachunków inteligenccjach żył z poczuciem winy i współodpowiedzialności za upadek państwa polskiego:

Główne jego winy polegały niedostrzeganiu zagrożenia wojennego, na uleganiu sanacyjnej propagandzie. Inteligent ten nie pojmował faszystowskiego bezpieczeństwa, a przeceniał równocześnie siłę sanacyjnego państwa. [...] Na jego oczach dochodzi do ruin organizmu państwowego opartego na społecznej krzywdzie, na mitologii i fałszywej kalkulacji politycznej⁸.

⁵ Stanisław Rogala, *Echa września 1939 w polskiej prozie literackiej w latach 1945–1969*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1981, s. 224.

⁶ Ibidem, s. 188.

⁷ Izabela Kozłowska, *Ocalić od zapomnienia – melancholia w prozie tzw. rozrachunków inteligenckich (1946–1948)*, „Przestrzenie Teorii” 2016, nr 25, s. 95–127.

⁸ Stanisław Rogala, *Echa września 1939*, s. 193.

Wojna dla autorów z nurtu prozy rozrachunków inteligenckich, ale i takich twórców jak Wilhelm Szewczyk, Wojciech Żukrowski czy Jerzy Putrament, była okazją do rozprawy ze – stereotypowo pojętą – inteligenckością (*Kleszcze Szewczyka*, *Skrzydło Dedala* Juliusza Żuławskiego) oraz nobilitacji bohatera z ludu (*Luna* Stanisława Piętaka, *Dni klęski Żukowskiego*). Naznaczony piętnem inteligenckości protagonista *Skrzydła Dedala* przechodzi metamorfozę, zrzuca z siebie odium nieudolności, inteligencki defetyzm, wychodzi z pułapki wątpliwości, nierostrzegniętych dylematów i wybiera czyn – zaangażowanie.

W tendencjnym *Wrześniu* Putramenta obserwujemy charakterystyczne przesumienie znaczeniowe. Uosobieniem fałszywego mitu niepodległościowego staje się przedstawiciel sanacyjnych elit, wiceminister Burda-Orzelski, a prawdziwe niepodległościowe dążenia uosabia komunista Walczak. Jego śmierć przypomina śmierć Mariana Buczka. Warto dodać, że ten komunistyczny działacz, który spędził kilkanaście lat w więzieniach II Rzeczypospolitej za propagowane poglądy polityczne, walczył w Legionach. Osoba Buczka służyła komunistom do legitymizowania narracji, wedle której przed rokiem 1939 byli oni orędownikami dążeń niepodległościowych Polaków.

MŁODZI I PIĘKNI (PRZEGRANI)

Mimo iż krytyka dokonywana przez zawodowych publicystów-agitatorów oraz twórców opowiadających się po stronie komunistycznych władz była przesadzona, ideologicznie ukierunkowana, nie ulega wątpliwości, że klęska wrześniowa dla młodego pokolenia – ukształtowanego w etosie siły i zwycięstwa – stanowiła olbrzymi wstrząs. Na oczach młodych obywateli II Rzeczypospolitej dekonstruował się obraz jednociągły naród – wizja herosów niepodległości.

Zdobycze odzyskanej po 123 latach wolności okazały się kruche. Niemniej katastrofa polityczna i militarna nie prowadziła do apatii. Nie skutkowała jedynie obezwładniającym zdziwieniem. Jak powiada świadek tych czasów, „szaleństwo odpowiedzialności za losy kraju” rodziło w głowach dwudziestolatków potrzebę walki, konspiracji, zbrojnego protestu⁹.

Pojawił się inny – konsolidujący się i wypracowany właśnie w gronie osób dopiero wchodzących w dorosłość – mit konspiratora, kontynuatora dziewiętnastowiecznych dążeń narodowo-wyzwoleńczych. Pokolenie Kolumbów było inteligenckie i antykomunistyczne. Nie było łatwo o zakwestionowanie zarówno jego heroicznych czynów z czasów okupacji, jak i społecznie magnetyzującego uroku, jaki wokół siebie roztaczali młodzi chłopcy z podziemia. Wystarczy przywołać *Popiół i diament* Jerzego Andrzejewskiego (nawet jeśli wiemy, że diagnoza historyczna i społeczna autora *Ładu serca* to przejaw życzeniowego sposobu postrzegania rzeczywistości). Andrzejewski żołnierzom z partyzantki poakowskiej odbierał autonomię myślenia, a zarazem czynił ich ludźmi zagubionymi w meandrach historii, nieumiejącymi rozpoznać jej praw i wyborów. Maciek Chełmicki to skrytobójca

⁹ Lesław M. Bartelski, *Genealogia ocalonych. Szkice o latach 1939–1944*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1974, s. 28.

realizujący plany swoich przełożonych – „rozgrywki na górze”¹⁰. W interpretacji Andrzejewskiego konieczność dochowania wierności conradowskemu etosowi to przebrzmiały ton. Dokładnie tak widzieli tę sytuację piewcy nowej władzy – między nimi zaś Jan Kott¹¹. Chełmicki trafił na śmiertnik historii.

Jakkolwiek zatem ideologiczne zakłamanie *Popiolu i diamentu* pozostaje jego grzechem pierworodnym, to trudno nie dostrzec zniewalającego uroku tkwiącego w młodym bohaterze tej powieści. Andrzejewski nie potępia przecież całkowicie akowskiego „sztyletnika”. Wydobywa z niego ukryty czar konspiratora, niepodległościowca wiernego przysiędze. Nie można nie zauważyc, że urok ten jeszcze bardziej wzmacniła filmowa kreacja Maćka Chełmickiego. Zbigniew Cybulski stworzył postać zdecydowanie wyróżniającą się na tle pozostałych. Protagonista Chełmickiego – szlachetny Szczuka – będzie „tylko” szlachetny. Chełmicki zaś pozostań młody, przystojny i tragiczny. Jego straceńczy gest będzie zawsze budził podziw – właśnie dlatego, że jest on straceńczy i skazany na klęskę. W polskiej tradycji narodowej dobrze znane jest uwielbienie, jakim otacza się walczących w przegranej sprawie.

LWP – WYZWOLICIELE BEZ CZARU

Polscy komuniści od początku (a za początek uznaję 16 grudnia 1918 roku, dzień zjednoczenia SDKPiL oraz PPS Lewicy) żyli w cieniu „pacyfistycznego kompleksu”. Nie tyle zresztą idzie o głoszenie pokojowej ideologii (bo przecież podnoszoną stale ideę walki klas trudno do takiej kategorii zakwalifikować), co o ich antypaństwową, a tym samym antyniepodległościową postawę. Głoszony przez ruchy komunistyczne internacjonalizm, deklarowana koncepcja rewolucji wszechświatowej negowała potrzebę istnienia odrębnych struktur państwowych.

W czasie okupacji krajowi komuniści (tak jak i żołnierze armii Zygmunta Berlinga) często odwoływali się do narodowej tradycji niepodległościowej (co niekiedy przybierało groteskową postać)¹². Konsekwentnie jednak rugowali niewygodne dziedzictwo legionowe oraz atmosferę wojny polsko-bolszewickiej.

Czyt zbrojny, zwłaszcza poświęcenie i bitność żołnierzy z armii generała Berlinga, był jednym z filarów budowania zaufania i płaszczyzny porozumienia z narodem. I Armię Wojska Polskiego prezentowano jako zwycięską i naszą, co znaczyło ludową, nie „pańską”. Z lubością włączano ją w tradycję powstańczą, w której bezgraniczne poświęcenie za ojczyznę uzupełniała idea walki za waszą i naszą wolność. Dlatego też w filmie z lat 60. – ale też i później – chętnie

¹⁰ Stefan Chwin, *Mit „patriotycznego skrytobójcy” po roku 1945*, w: idem, *Literatura i zdrada. Od „Konrada Wallenroda” do „Małej Apokalipsy”*, Kraków: Oficyna Literacka 1993, s. 184.

¹¹ Zob. Jan Kott, *Mitologia i realizm*, Warszawa: Czytelnik 1946.

¹² Marcin Zaremba pisze: „Poszczególne oddziały [AL] nosiły imiona księdza Stanisława Brzóski, Bartosza Główackiego, Orla Bialego, Stanisława Żółkiewskiego, Ziemi Podlaskiej, Kazimierza Pułaskiego, Jana Kilińskiego, Zawiszy Czarnego, Stefana Czarnieckiego, Henryka Dąbrowskiego, Romualda Traugutta, Adama Mickiewicza, Emilii Plater”. Marcin Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa: Trio, ISP PAN 2005, s. 132.

wprowadzano konwencje kina batalistycznego, przygodowego oraz „odwołania do kultury narodowej, do tradycji sienkiewiczowskiej”¹³.

Zabiegi propagandowe podejmowane w filmie, poezji, publicystyce, ale i edukacji szkolnej przynajmniej na jednym polu poniosły klęskę. Elegancja właściwa przedwojnemu oficerowi – zadającemu szyku, podobającemu się kobietom, wybierającemu drogę pojedynek, gdy dochodziło do zhańbienia honoru – nie przystawała do siermięźnych „bezpieczeniaków” i nowych berlingowskich oficerów, którzy chętnie odwoływali się do chłopskiego i robotniczego rodowodu. Na przeciwnym biegunie do ideału przedwojennego oficera stoją – dalecy od elegancji, brudni, często odrażający w wojskowych szynelach – sołdaci z Armii Czerwonej. W finałowej scenie *Dni klęski Żukrowskiego* podają oni dłoń i „upychają między siebie” protagonistę powieści¹⁴. Wraz z nimi rodzi się nadzieję na lepszy świat i lepsze życie. Oni też niosą na swoich barkach nową niepodległość i nową ojczyznę. Tworzą nowy mit żołnierzy niepodległości (w czym skrzętnie uczestniczy rodzima literatura i sztuka). Uzupełnia go portret funkcjonariusza policji politycznej.

Trudno powiedzieć, czy funkcjonariusze UB byli przystojni. Zapewne pamięć o szyku i elegancji tliła się jeszcze w głowach części starszych oficerów, ale tych po roku 1945 było już niewielu. Socrealistyczna sztuka konsekwentnie rugowała pańskie zabawy, stroje i zwyczaje, bardziej zainteresowana uniformem robotnika i prostą koszulą chłopa.

Ubowcy na plakacie doby stalinizmu z pewnością nie byli fizycznymi ułomkami. Proza, poezja, film i plakat z lubością eksponowały ich surową, atletyczną budowę. Miała ona zaświadczenie o zdecydowaniu i determinacji.

Zatem to nie amant, *bon vital* generał Bolesław Wieniawa-Długoszowski, był wzorem, lecz utytułany pracą Wincenty Pstrowski. Ubowiec nie był dandysem, sływał raczej z oszczędnego gestów i lakonicznych słowa. Jego czar jest ukryty, w tym jego siła.

Żołnierz LWP – tak jak i towarzysze z bezpieczeństwa – nie myślą o sobie w kategoriach powabu czy podobania się kobietom. Seksualność to wszak oznaka słabości: „Seks jest atawizmem, któremu prawdziwy rewolucjonista nie powinien się poddawać”¹⁵. Badaczka stwierdza dalej: „Władza jest podniecająca, jest przyjemniejsza od fizycznego spełnienia z kobietą. Rządzenie nie zastępuje seksu, ono się nim staje”¹⁶.

Wgląd zewnętrzny – zgodnie z główną linią partii komunistycznej – nie stanowił przedmiotu szczególnych zabiegów ani członków policji politycznej, ani wojskowych. Oficerski *glamour* – jeden z najłatwiej rozpoznawalnych atrybutów międzywojennego żołnierza, który, głównie za sprawą piosenki i filmu, wszedł do kultury popularnej i do powszechniej wyobraźni – propaganda oraz sztuka stalinizmu spychała na drugi plan. Teoretycy i praktycy socrealizmu na różne sposoby i na różnych polach próbowlali dawne, obce im, wzory osobowe kultury ziemianki zastąpić nowymi, mającymi plebejski rodowód. Główny bohater tytułowego

¹³ Piotr Zwierzchowski, *Kino nowej pamięci. Obraz II wojny światowej w kinie polskim lat 60.*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego 2013, s. 109.

¹⁴ Zob. Wojciech Żukrowski, *Dni klęski*, wyd. 8, Warszawa: Wydawnictwo MON 1966, s. 297.

¹⁵ Magdalena Piekara, *Życie erotyczne przodownika pracy*, w: eadem, *Bohater powieści socrealistycznej*, Katowice: Gnome 2001, s. 34.

¹⁶ Ibidem, s. 42–43.

opowiadania z tomu *Krzyż walecznych* Józefa Hena ucielesnia chłopską moralność obleconą w mundur podoficera. Postacie takie stanowiły antidotum dla sytuującego się na przeciwnym biegunie przedwojennego oficera.

Zarówno partyzancki styl życia – sławiony przez grafomańską prozę Władysława Machejka – jak i legenda uczestnika bitwy pod Lenino, walk pod Studziankami, zdobywcy Kołobrzegu stanowiły właściwą i pożądaną legitymację mitu nowych bohaterów Niepodległej. Dodawały splendoru wojownika, niezbędnego w społeczeństwie, w którym mit walki narodowo-wyzwoleńczej, oporu przed obcym najeźdźcą, był niezwykle mocno akcentowany. Aktywnie uczestniczyła w nim sztuka polska – zarówno ta z pierwszych lat po wojnie, jak i z epoki stalinowskiej.

Funkcjonariusze Urzędu Bezpieczeństwa najchętniej zapewne widzieli się w roli żołnierzy, a nie funkcjonariuszy policji politycznej. Tak w każdym razie próbowało ich prezentować w epoce wojny domowej, w pionierskich lata „utrwalania władzy ludowej”. Od początku też sytuowano ich w kontekście heroicznego czynu zbrojnego, a nie kazamatów i sal tortur. Dowodziły tego zarówno opowieści o starciach z „bandami leśnymi”, jak i ukraińskimi nacjonalistami czy niedobitkami Werwoolfu. Do najbardziej znanych i najbardziej wyrazistych należały książka Janiny Broniewskiej *O człowieku, który się kulom nie kłaniał* oraz *Łuny w Bieszczadach* Jana Gerharda.

Komunistyczny panteon nie był zbyt bogaty i nie zawierał nazwisk zbyt wielu herosów, po których można było sięgnąć, by kontrapunktowo zestawić ich biografię z Kolumnami, uczestnikami powstania warszawskiego czy żołnierzami z bitwy pod Monte Cassino. Janek Krasicki i Hanka Sawicka – bohaterowie Gwardii Ludowej (później Armii Ludowej), stawiani jako wzór dla młodzieży – mimo siły i konsekwencji komunistycznej propagandy – nigdy nie zbliżyli się do pozycji, jaką w powszechniej świadomości zajmowali legionisi, uczestnicy wojny polsko-bolszewickiej czy członkowie akowskiej konspiracji.

Do tych nielicznych bohaterów walki o niepodległość, cieszących się pewnym uznaniem w społeczeństwie, należał generał Karol Świerczewski, ps. Walter. Jego legendę zbudowała i ugruntowała wojna domowa w Hiszpanii. Wsławił się w niej odwagą i brawurą.

Generał Walter w oczach stalinistów miał jedną wielką przewagę nad Kolumnami – jego poświęcenie i śmierć nie były bezcelowe, otwierały bowiem bramy epoce komunizmu. Było to cierplenie i poświęcenie uświadomione ideologicznie, co przydawało mu dodatkowej mocy, wyrywało z ram przypadku, ale i – po ludzku rozumianego – nieszczęścia.

Pochodzenie klasowe Świerczewskiego (wywodził się z rodziny robotniczej) stwarzało konkurencyjny obraz wobec akowskiego oficera. Stał za nim reprezentant nizin społecznych, a nie międzywojenny inteligent. I choć wśród wyższych rang oficerów, którzy szlify wojskowe zdobywali jeszcze w latach 20. czy 30., nie był Walter wyjątkiem (wystarczy przywołać majora Henryka Sucharskiego, dowódcę obrony Westerplatte)¹⁷, to miał on jedną ważną zaletę – jasno deklarowane lewicowe sympatie. Jego biografia ucielesniała komunistyczny ideał – realizowała wymogi stawiane wzorowi rewolucjonisty-patrioty i żołnierza wolności,

¹⁷ Na temat legendy majora Henryka Sucharskiego oraz obrony Westerplatte zob. Krzysztof Zajączkowski, *Westerplatte jako miejsce pamięci 1945–1989*, Warszawa: IPN 2015.

żołnierza Niepodległej. Towarzyszyła mu internacjonalistyczna legenda słynnego generała, dzielnie prowadzącego swoich podwładnych do boju. Trzeba jednak przyznać, że Świerczewski znany był z męstwa, a opowieści o jego odwadze nie są jedynie wytworem komunistycznej propagandy. Walter – w socrealistycznej sztuce znany głównie za sprawą *Człowieka, który się kułom nie kłaniał* Broniewskiej oraz *Żołnierza zwycięstwa* Wandy Jakubowskiej – nabierał cech monumentalnych. Był współczesnym ucielesnieniem zalet dawnego wojownika i symbolem żołnierza nowego typu – służącego już nie „panom” (jak sanacyjny legionista), lecz ludowi i jego przedstawicielom, podobnie jak I Armia Wojska Polskiego generała Berlinga¹⁸.

PARTYZANCI OD MOCZARA I „LEŚNI”

Nie tylko tradycja międzywojennego oficera i legionisty, których spadkobiercami byli żołnierze Władysława Andersa bijący się pod Tobrukiem i Monte Cassino, domagała się kontropowieści. Domagała się jej także tradycja partyzancka. Spoglądając na historię wojen podjazdowych w Rzeczypospolitej szlacheckiej, ale też w epoce powstań narodowych (zwłaszcza insurekcji kościuszkowskiej oraz powstania styczniowego), skonstruowanie narracji o ich ludowym rodowodzie było łatwiejsze niż wykazanie ciągłości między żołnierzami Berlinga a narodową tradycją niepodległościową.

Kiedy w 1964 roku prezesem Zarządu Głównego Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) został Mieczysław Moczar, rozpoczęła się nowa era w dziejach tej organizacji. Pod zarządem „Mietka” dochodziło do konsolidacji różnych kombatanckich środowisk niepodległościowych. Zachęcano do wstępowania w szeregi ZBoWiD-u akowców, członków armii gen. Władysława Andersa. Próbowano skonsolidować „żołnierzy niepodległości”, stworzyć jednociągły mit bojowników o wolność. Bez względu na zapatrywanie polityczne, wszystkich miało łączyć pragnienie pokonania Hitlera i jego akolitów:

Gdy nowy kurs nie do wszystkich działaczy docierał, wtedy Moczar odpowiadał osobom mającym zastrzeżenia, że jeśli ktoś powie, iż w pewnym okresie miały miejsca spory z AK, „ofuknijcie tego człowieka, że przecież Polski Ludowej nie będą budować starzy KPP-owcy”, lecz społeczeństwo takie, jakie jest, a „dawne rozróbki są niedopuszczalne”. Hasło o wspólnie przelanej krwi, odznaczenia i honory szybko zaczynały przynosić efekty¹⁹.

Mimo iż ZBoWiD zgromadził w swoich szeregach niemałą grupę byłych działaczy akowskich i podziemia poakowskiego, nie był w stanie zniwelować istniejących różnic w ocenie tego, co się stało po roku 1945, jak wyglądało odzyskanie niezależnego bytu państwowego.

¹⁸ Zbigniew Jarosiński, *Nadwiślański socrealizm. Zarys*, w: idem, *Nadwiślański socrealizm*, Warszawa: IBL 1999, s. 91.

¹⁹ Krzysztof Lesiakowski, *Mieczysław Moczar „Mietek”*. Biografia polityczna, Warszawa: Rytm 1998, s. 278. Jak stwierdza dalej badacz: „W 1965 roku przyznano prawa członkowskie 20 258 osobom, w 1966 roku – 27 825, w 1967 roku – 27 554, w 1968 roku – 32 420” (ibidem).

Od początku też w samej partii istniał konflikt między krajowymi komunistami i „moskalami”. Jak przekonuje biograf, Moczar przejawiał „jeśli nie wrogość, to na pewno głęboką niechęć wobec polityków polskich, którzy wojnę spędzili w ZSRR [...]. Odmawiając tym ludziom monopolu na władzę nad Polską i Polakami, dowartościowywał siebie i tych wszystkich, którzy żyli i walczyli na obszarze okupowanym przez III Rzeszę”²⁰. Szef ZBoWiD-u nie był jedynym, który uważały, iż prawdziwą walkę z hitlerowcami prowadzili „partyzanci” i żołnierze w kraju, „zielone szynele” pojawiły się jedynie po to, by przejąć władzę. Nieufność do ludzi z Moskwy dawała o sobie znać nie tylko w szeregach partii, ale też stanowiła znaczący fragment wyobrażeń społecznych: „W odbiorze społecznym to on, a nie kto inny z elity władzy, był tym, który uhonorował akowców. Również on uchodził za osobę starającą się nadać właściwy sens walce o wolność, poświęceniu dla ojczyzny i patriotyzmowi”²¹. Słusznie jednak stwierdza Krzysztof Lesiakowski, że związek wychodził naprzeciwko osób, „nie z ciężkim bagażem przeszłości, ale tym, z którymi do danej chwili nikt nie rozmawiał, którym nikt nie zaproponował członkostwa w ZBoWiD”²². Zatem możliwość uczestnictwa w dziedzictwie czynu niepodległościowego miała swoje wyraźnie zaznaczone granice. Nigdy nie obejmowała członków NSZ, WiN czy NOW. Stale i mocno podkreślano też główną rolę organizacji komunistycznych i ludowych w dziele zrzucenia jarzma faszystowskiego.

Przez cały PRL – a zwłaszcza w epoce gomułkowskiej – wyjątkowo ceniono i stale podkreślano prymarny udział wojskowych oraz oddziałów partyzanckich w zrzuceniu panowania hitlerowskiego. Walka cywilów zawsze stanowiła zaledwie dodatek do heroizmu partyzantów oraz regularnych oddziałów wojskowych. Wydaje się, że tzw. patriotyzm wojskowy – wedle określenia Łukasza Polniaka²³ – można postrzegać jako lewicowo-narodową odpowiedź na międzywojenny kult munduru, jego szczególną pozycję w hierarchii społecznej, uznanie i szacunek, jakim cieszył się mundur polskiego żołnierza.

HISTORIA WYKŁĘTA

W opisie przemian mitu bojowników o niepodległość i Niepodległą nie można zignorować opowieści o żołnierzach wyklętych albo – jak nazywa te oddziały Rafał Wnuk – żołnierzach drugiej niepodległości²⁴. To oni wszak są dziś głównymi spadkobiercami dziedzictwa niepodległościowego. Oni też – jak przedstawiają to współczesni twórcy polityki historycznej – połączyli w sobie tradycje niepodległościowe z epoki międzywojnia²⁵. Wydaje się zatem, że – jak nieraz

²⁰ Ibidem, s. 335.

²¹ Ibidem, s. 288.

²² Ibidem.

²³ Łukasz Polniak, *Patriotyzm wojskowy w PRL w latach 1956–1970*, Warszawa: Trio 2011.

²⁴ „Żołnierze wyklęci”: między historią a popkulturą, z Rafałem Wnukiem i Tomaszem Łabuszewskim rozmawiali Andrzej Friszke i Zbigniew Nosowski, „Więź” 2016, nr 3, s. 7–27.

²⁵ O obrazie żołnierzy drugiej niepodległości w prozie czasów PRL pisze Mariusz Solecki w książce *Literackie portrety żołnierzy wyklętych. Eseje o literaturze polskiej lat 1948–2010* (Łomianki: LTW 2013).

bywało – historia zatoczyła koło. Czy jednak dokonująca się obecnie nobilitacja uczestników drugiej konspiracji nie odbywa się kosztem pamięci o berlingowcach? Nie o oficerach politycznych, czy o tych, którzy po pokonaniu hitlerowców wstąpili (choć niekiedy wcielano ich siłą) do oddziałów Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, ale o tych, którzy walczyli o Polskę, mając nadzieję, że znowu – jak w 1918 roku – będzie wolna²⁶.

Książka Piotra Semki *My reakcja* pozwala dojrzeć uczucia, myśli, rozterki i wahania tych, którzy tworzyli „historię wyklętą”²⁷. Władza przecież stale wynosiła na piedestał aktywność komunistycznych dymitarzy, żołnierzy, milicjanów lub członków UB i KBW. W krótkim wprowadzeniu do swej pracy Semka stwierdza:

W wielu książkach o dziejach PRL-u na pierwszym planie przedstawia się działania komunistów, a ci, których nowe władze uznawały za wrogów, są zazwyczaj tłem dla psychodramy ludzi, których uwiodł komunizm. Widać to bardzo dobrze w rozliczeniowych opowieściach byłych komunistów. [...] Dlatego zdecydowałem się napisać opowieść, w której to właśnie „reakcja” będzie na pierwszym planie, to jej wspomnienia będą najważniejsze, jej problemy i dilematy najistotniejsze²⁸.

Jak przekonuje Marek Nowakowski, właściwego wymiaru tragedii podziemia niepodległościowego nie oddawała odwilżowa proza popaździernikowa:

W owym literackim obrachunku ze stalinowską przeszłością nie powstał ani jeden utwór dotyczący losów uciemiężonego przez komunizm społeczeństwa, jego cierpień, tragedii, wyrzeczeń. Nie było miejsca dla opisania dramatu ludzi z AK, WiN, NSZ. Nie znalazła się nawet najmniejsza wzmianka o powojennym antykomunistycznym powstaniu i losach niezłomnych żołnierzy walczących bez nadziei, ale z honorem o wolną Polskę. Ci bohaterowie pozostali z odium „bandytów”, „zdrajców”, nawet miejsca ich pochówku były nieznane. Pamiętam swoje wrażenie z lektury *Matki Królów* i innych tego typu utworów, które zaczytałem po 1956 r. Niedosyt. Fałszywy ton. Wrażenie amputacji. Cała splatana, wielostronna rzeczywistość Polski powojennej, którą jakoś poznałem i trochę doświadczyłem, pozostała „terra incognita”²⁹.

Miarą „bezstronności” w ocenie podziemia niepodległościowego w PRL były *Popiół i diament* oraz *Kolumbowie. Rocznik 20*. Powieści te szły najdalej na drodze otwierania się na los antykomunistycznej opozycji. Jedynie *Pierścienek z końskiego włosia* Aleksandra Ścibora-Rylskiego poszedł jeszcze dalej w odkłamywaniu dramatu żołnierzy drugiej konspiracji³⁰.

Nie wszystkie jednak utwory, wydobywające sferę wahań i znaków zapytania, jakie towarzyszyły żołnierzom podziemia, mogły zostać opublikowane. Jeśli zbyt

²⁶ Warto przywołać zapomniany dziś, ale i w PRL niezbyt popularny zbiór opowiadań Ryszarda Liskowackiego *Ballady okrutne* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1979). Ukazuje on niezwykły znój i żołnierski trud kościszówkowców w akcji forsowania Odry. W jej trakcie zginęło więcej żołnierzy polskich niż w bitwie o Monte Cassino.

²⁷ Piotr Semka, *My reakcja. Historia emocji antykomunistów 1944–1956*, Poznań: Zysk i S-ka 2015.

²⁸ Ibidem, s. 7.

²⁹ Marek Nowakowski, *Morze Sargassa*, w: idem, *Tak zapamiętałem*, Poznań: Zysk i S-ka 2016, s. 154.

³⁰ Zob. Tadeusz Drewnowski, *Dzielne, dojrzałe dzieci*, w: idem, *Porachunki z XX wiekiem*, Kraków: Universitas 2006. Tradycję romantyczną w ekranizacji filmowej powieści Ścibora-Rylskiego omawia Mieczysław Dąbrowski w szkicu „*Pierścienek z końskiego włosia*”. A. Ścibor-Rylski i „*Pierścienek z orłem w koronie*” A. Wajdy, w: idem *Dwa wątki*, Warszawa: Elipsa 2015.

wiele uwagi poświęcały akowskiej partyzantce – jak *Rojsty* – a do tego pochodziły od debiutantów, musiały pozostać poza obiegiem wydawniczym do przewrotu październikowego. Powstały w połowie lat 60. *Pierścionek z końskiego włosia* mógł się ukazać dopiero w 1991 roku.

Do najciekawszych dzieł starających się oddać realia i skutki wojny domowej (m.in. moralną deprawację społeczeństwa) należy z pewnością wydany w latach 80. *Popielec* Włodzimierza Kłaczyńskiego. Losy Józusia Garstki – te po wyzwoleniu, za nowej władzy – odsyłają właśnie do jednego z „tematów nieopisanych”: tragedii żołnierzy podziemia niepodległościowego. Jego biografia powojenna brzmi o wiele autentyczniej niż Maćka Chełmickiego. Być może wynika to z tego, że Kłaczyński pisze swoją powieść kilkadziesiąt lat później od Andrzejewskiego.

Współczesne spory i dylematy wokół II wojny światowej mają różne źródła. Jerzy Kochanowski pisze: „Trudno mówić o jednakowym doświadczeniu wojny. Pod okupacją żyło się różnie, w zależności od tego, gdzie się mieszkało i kim się było”³¹. To wiedza, którą stopniowo coraz pełniej sobie uświadamiamy. Nie tylko nie ma jednej prawdy o okupacji. Nie ma też jednej, ogólnie przyjętej prawdy o tym, czym było i co oznaczało uwolnienie się spod nazistowskiej dominacji. W przeciwieństwie do wizji okupacji, co do której przez lata istniał konsensus między społeczeństwem i peerelowską władzą, zgody takiej nigdy nie było, gdy pojawiała się sprawa wyzwolenia (przez jednych pisanego bez cudzysłowu, dla innych zawsze w cudzysłowie).

WYZWOLENIE CZY „WYZWOLENIE”

Zdarzenia i postawy poprzedzające wybicie się na niepodległość po 123 latach niewoli nie budziły w międzywojniu (sztuce, dyskursie społecznym) aż takich dyskusji, nie prowadziły do trwałego podziału (choć ten niewątpliwie istniał i dawała mu wyraz literatura tamtego czasu). Inaczej w przypadku „zdobycia władzy”³². Wyzwolenie dla środowisk niepodległościowych nie było wyzwoleniem, lecz dostaniem się pod wpływów innego najeźdźcy. Narracją o zwycięstwie nad hitleryzmem starano się przykryć prawdę o terrorze i wyniszczającej wojnie domowej. Lata 1944/1945–1948 Andrzej Paczkowski nazywa okresem podboju państwa³³, ale to również okres podboju człowieka³⁴.

W opowieści o „narodzinach systemu władzy”³⁵ zderzają się ze sobą dwie narracje. W pierwszej – eksponowanej szczególnie w polityce historycznej śró-

³¹ Jerzy Kochanowski, *O jaką wojnę walczyliśmy? Teksty z lat 1984–2013*, Gdańsk–Zakrzewo: Muzeum II Wojny Światowej, Wydawnictwo Replika 2013, s. 25.

³² Nawiązuję do tytułu powieści Czesława Miłosza (*Zdobycie władzy*, Paryż: Instytut Literacki 1955).

³³ Andrzej Paczkowski, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1999.

³⁴ Zob. znakomitą książkę Mariusza Mazura, *O człowieku tendencyjnym... Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956* (Lublin: Wydawnictwo UMCS 2009).

³⁵ Nawiązuję tu do tytułu znanej książki Krystyny Kersten *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948* (Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW 1990).

dowisk prawicowych i konserwatywnych – wojna domowa, jaka wybuchła na ziemiach polskich w momencie przejmowania rządów przez komunistów, miała wyraźną linię podziału. Z jednej strony znaleźli się żołnierze niezłomni, dochowujący wierności tradycjom II Rzeczypospolitej, walczący w obronie wolnej i demokratycznej Polski³⁶. Po innej stronie walczyli antenaci Stalina i zwolennicy zniewolenia kraju.

W ramach przeciwstawnej narracji próbuje się komplikować opowieść o żołnierzach drugiej niepodległości, wskazując na przypadki demoralizacji niektórych oddziałów podziemia niepodległościowego. Akcentuje się też rolę formacji lewicowych w procesie walki z okupantem. Wcześniejszta wizja „narodzin systemu władzy” – upowszechniana przez komunistów w epoce PRL – ściśle łączyła fakt odzyskania wolności z działaniami partyzantki lewicowej oraz wysiłkiem zbrojnym armii generała Berlinga.

Upływające tygodnie i miesięcy oddalające Polaków od zakończenia wojny rodziły coraz silniejszą potrzebę stabilizacji i niechęć wobec dalszych działań zbrojnych – w tym do prowadzonego w kraju konfliktu domowego. Diagnozując ten czas, Jacek Chrobaczyński rekapituluje:

Po doświadczeniu wojenno-okupacyjnym ludzie zazwyczaj pragnęli spokoju i pokoju, przywracania rytmowi dnia codziennego raczej normalności niż nienormalności – rytmu szkoły dla dziecka, pracy dla siebie, uprawy kawałka nowo otrzymanej ziemi (reforma rolna), dachu nad głową, radości z tego, co niosła czy mogła przynieść przyszłość³⁷.

Nie tylko społeczeństwo, także artyści mogli czuć się zmęczeni wojną. Prawda o wyzwoleniu w roku 1945 to również prawda o zmęczeniu wojną. Zmęczenie wojną i okupacją rzutowało na losy tych, którzy chcieli prowadzić dalej walkę o niepodległą Polskę. Coraz mniej znajdowali u innych zrozumienia dla własnych działań.

CYWIL I NIEPODLEGŁA

Klęska żołnierzy drugiej niepodległości nie oznaczała klęski starań niepodległościowych. Te jednak przeszły z płaszczyzny wojskowej (militarnej) na cywilną. Zrodził się nowy typ bojownika o niepodległość – opozycjonista. Wojciech Śmieja przekonuje, że w stanie wojennym upada wzorzec żołnierza-obrońcy, „figurą zajmujący jego miejsce jest walczący o wolność pokojowymi metodami opozycjonista”³⁸. Czytamy dalej o konfrontacji cywila z żołnierzami służby czynnej w epoce stanu wojennego:

Ta nowa mędrość przejmuje wiele z cech męskości militarnej. Natomiast pozbawieni jej etosu żołnierze są tchórzami, biernymi wykonawcami rozkazów, zdrajczami. Żołnierska twardość zmienia

³⁶ Zob. m.in. Joanna Wieliczka-Szarek, *Bohaterskie akcje żołnierzy wyklętych*, Kraków: Wydawnictwo AA 2016.

³⁷ Jacek Chrobaczyński, *Konteksty przełomu 1944–1945. Społeczeństwo wobec wojennych rozstrzygnięć. Postawy – zachowania – nastroje*, Kraków: Universitas 2015, s. 450.

³⁸ Wojciech Śmieja, *Hegemonia i trauma*, s. 318.

się w tępotę, inteligencja, dojrzałość i odpowiedzialność właściwie nie występują. Żołnierzom na ogół pozostaje bezczynne sterczenie przy koksowniku i zdziecinnienie, a więc jedno z najsilniejszych zaprzeczeń męskości w ogóle³⁹.

Po raz pierwszy w pozaborowej historii Polski mit Niepodległej tak wyraźnie odkleja się od munduru.

Przedmiotem osobnego studium winien stać się trwający spór o peerelowskie postawy i wybory cywilnych bohaterów „aksamitnej rewolucji”. Prawicowi pisarze i publicyści pytają o intelektualną oraz polityczną drogę, ale i o wstydliwe fakty z biografii opozycjonistów. Bronisław Wildstein w *Cieniach moich czasów* te kwestie stawia w sposób radykalny – na ostrzu noża⁴⁰.

Przemiany ustrojowe w Polsce po roku 1989 – moment ukonstytuowania się III Rzeczypospolitej – stanowiły częsty temat dla twórców średniego i młodego pokolenia, chętnie komentujących, prowadzących analizy i snujących teorie na temat skutków transformacji. Niestety, większość z nich miała charakter dość powierzchowny. Dominował pesymizm⁴¹. Materiału badawczego wystarczyłoby na pokaźnych rozmiarów rozprawę naukową zatytułowaną: *Źródła i oblicza pesymizmu w prozie polskiej po roku 1989*. Od Wojciecha Kuczaka, przez Daniela Odiję, po Sławomira Shutego i Jarosława Maślanka napotykamy „skrzywdzonych i poniżonych”.

Apokalypsis '89 Jarosława Maślanka już w tytule zapowiada katastrofę. Protagonista powieści – Frencz – to jeszcze jedna z bogatych galerii bohaterów rozzgoryczonych, nieudaczników nieumiejących się zmierzyć z nową rzeczywistością. O czym jest ta książka? Prezentuje ją sam autor:

Opowiadam historię lumpeninteligenta, dla którego polityczny przełom osiemdziesiątego dziesiątego roku, dokonany gdzieś tam, daleko, przez ludzi zupełnie mu obojętnych, nie był wybawieniem, ale pierwszym symptomem apokalipsy. To opowieść o udławieniu się wolnością, o mieście, które nie wytrzymało zastrzyku adrenaliny, o naturze, która odebrała to, co jej wydarto⁴².

Apokalypsis '89 jest symptomatyczna dla całego kręgu tekstów traktujących o realiach odzyskiwania i odzyskania niepodległości. Otrzymujemy opowieść o pokoleniu urodzonym w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych w małym mieście, przerażonym radykalną zmianą społeczną.

Obraz rodzinnej transformacji ustrojowej w *Apokalypsis '89* jest symptomatyczny dla części młodej prozy sięgającej po genezę, ale i – częściej – skutki transformacji roku 1989 cierpi na „ogólny nieżyt żołędka”. Jeśli rodzina, to ojciec-alkoholik, jeśli miłość, to nieudana, jeśli biznesmeni i dorobkiewicze, to zawsze złodzieje i malwersanci, jeśli pijak, to niezrozumiany i nadwrażliwy, jeśli ludzie z opozycji, to mali i podli, jeśli szkoła, to przemoc i nauczyciele nieczuli na to, co dzieje się z ich wychowankami.

Zastanawiające, że życiorys głównego bohatera *Apokalypsis '89* nie daje podstaw do socjologicznych uogólnień. Ktoś, kto w końcu lat 80. albo w pierwszej połowie następnej dekady legitymował się wyższym wykształceniem, a nie trafił

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Bronisław Wildstein, *Cienie moich czasów*, Poznań: Zysk i S-ka 2015.

⁴¹ Zob. Ćwiczenia z rozpaczy. *Pesymizm w prozie polskiej po 1985 roku*, red. Jerzy Jarzębski, Jakub Momro, Kraków: Universitas 2011.

⁴² Jarosław Maślanek, *Apokalypsis '89*, Warszawa: W.A.B. 2010.

do szkoły, by uczyć dzieci o poezji, mógł liczyć na przyzwoitą posadę i pracę o wiele łatwiej niż później, gdy rynek nasycił się absolwentami różnych uczelni. Zwłaszcza gdy ten ktoś, jak Frencz, kończył ekonomię (nawet jeśli była to ekonomia marksizmu i leninizmu).

Dramatycznych życiorysów w powieści Maślanka, jak i w najnowszej prozie, znajdziemy wiele. Jest ich tak dużo, że miast empatii budzą przesyty i uczucie odrazy; uczucie naturalne, rodzące się z wszelkiego nadmiaru. Proza najnowsza, próbując uchwycić prawdę o rzeczywistości, często grzeszy sztucznością, brakiem autentyczności i przerysowaniem. Nawet gorliwy miłośnik dokonań młodych adeptów pióra może mieć dość.

Maślanek, Kuczok, Shuty, Odija, ale też nieco starsi od nich twórcy, tacy jak Andrzej Stasiuk (*Biały kruk*) czy Jacek Kaczmarski (*Autoportret z kanalią*), mówią o kraju, który odzyskał wolność nie na drodze działań zbrojnych, a pokojowej rewolucji. Tu widać zasadniczą i trudną do pominięcia różnicę między rokiem 1918 i 1945 a 1989. To była pokojowa rewolucja. Jej uczestnicy byli mniej barwni i powabni niż w latach 1918–1920, nie tak też tragiczni i osamotnieni, jak po Jałcie i Poczdamie.

BIBLIOGRAFIA

- Bartelski Lesław M., *Genealogia ocalonych. Szkice o latach 1939–1944*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1974.
- Chrobaczyński Jacek, *Konteksty przełomu 1944–1945. Społeczeństwo wobec wojennych rozstrzygnięć. Postawy – zachowania – nastroje*, Kraków: Universitas 2015.
- Chwin Stefan, *Literatura i zdrada. Od „Konrada Wallenroda” do „Małej Apokalipsy”*, Kraków: Oficyna Literacka 1993.
- Ćwiczenia z rozpaczy. *Pesymizm w prozie polskiej po 1985 roku*, red. Jerzy Jarzębski, Jakub Momro, Kraków: Universitas 2011.
- Dąbrowski Mieczysław, *Dwa wątki*, Warszawa: Elipsa 2015.
- Drewnowski Tadeusz, *Porachunki z XX wiekiem*, Kraków: Universitas 2006.
- Jagielski Sebastian, *Maskarady męskości. Pragnienie homospoleczne w polskim kinie fabularnym*, Kraków: Universitas 2013.
- Janik Gaweł, *Żydowskie (nie)męskości. O przedwojennej twórczości Adolfa Rudnickiego* (w druku).
- Jarosiński Zbigniew, *Nadwiślański socrealizm*, Warszawa: IBL 1999.
- Kersten Krystyna, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW 1990.
- Kochanowski Jerzy, *O jaką wojnę walczyliśmy? Teksty z lat 1984–2013*, Gdańsk–Zakrzewo: Muzeum II Wojny Światowej, Wydawnictwo Replika 2013.
- Kott Jan, *Mitologia i realizm*, Warszawa: Czytelnik 1946.
- Kozłowska Izabela, *Ocalić od zapomnienia – melancholia w prozie tzw. rozrachunków inteligencji (1946–1948)*, „Przestrzenie Teorii” 2016, nr 25, s. 95–127.
- Lesiakowski Krzysztof, *Mieczysław Moczar „Mietek”. Biografia polityczna*, Warszawa: Rytm 1998.
- Liskowacki Ryszard, *Ballady okrutne*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1979.
- Maślanek Jarosław *Apokalypsis'89*, Warszawa: W.A.B. 2010.
- Mazur Mariusz, *O człowieku tendencyjnym... Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2009.
- Miłosz Czesław, *Zdobycie władz*, Paryż: Instytut Literacki 1955.
- Nowakowski Marek, *Tak zapamiętałem*, Poznań: Zysk i S-ka 2016.

- Paczkowski Andrzej, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1999.
- Piekara Magdalena, *Bohater powieści socrealistycznej*, Katowice: Gnome 2001.
- Polniak Łukasz, *Patriotyzm wojskowy w PRL w latach 1956–1970*, Warszawa: Trio 2011.
- Rogala Stanisław, *Echa września 1939 w polskiej prozie literackiej w latach 1945–1969*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1981.
- Semka Piotr, *My reakcja. Historia emocji antykomunistów 1944–1956*, Poznań: Zysk i S-ka 2015.
- Solecki Mariusz, *Literackie portrety żołnierzy wyklętych. Eseje o literaturze polskiej lat 1948–2010*, Łomianki: LTW 2013.
- Szczepaniak Monika, *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*, Kraków: Universitas 2017.
- Śmieja Wojciech, *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominujących fikcji męskości*, Warszawa: IBL PAN – Wydawnictwo 2016.
- Tomasik Tomasz, *Wojna – męskość – literatura*, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku 2013.
- Wieliczka-Szarek Joanna, *Bohatereskie akcje żołnierzy wyklętych*, Kraków: Wydawnictwo AA 2016.
- Wieliczka-Szarek Joanna, *Żołnierze niepodległości 1914–1918*, Kraków: Wydawnictwo AA 2013.
- Wildstein Bronisław, *Cienie moich czasów*, Poznań: Zysk i S-ka 2015.
- Zajaczkowski Krzysztof, *Westerplatte jako miejsce pamięci 1945–1989*, Warszawa: IPN 2015.
- Zaremba Marcin, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa: Trio, ISP PAN 2005.
- Zwierzchowski Piotr, *Kino nowej pamięci. Obraz II wojny światowej w kinie polskim lat 60.*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego 2013.
- „Żołnierze wyklęci”: między historią a popkulturą, z Rafałem Wnukiem i Tomaszem Łabuszewskim rozmawiali Andrzej Friszke i Zbigniew Nosowski, „Więź” 2016, nr 3, s. 7–27.
- Żukrowski Wojciech, *Dni klęski*, wyd. 8, Warszawa: Wydawnictwo MON 1966.

EVOLUTION OF THE MYTH OF THE SOLDIER OF AN INDEPENDENT POLAND

Summary

This paper discusses the evolution of the Polish military ethic in the time frame from the restoration of independence to 1989. In the conclusions, the author briefly outlines the changes in the image of soldiers after the collapse of communism in the country. The deliberations are conducted mainly with reference to the Polish prose of the 20th century and, to a smaller extent, Polish films.

Trans. Izabela Ślusarek

Włodzimierz Borodziej
(Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego)

Maciej Górný
(Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla)

„WOJNA DUCHA” NA WSCHODZIE. PROPAGANDA I NAUKA W SŁUŻBIE RUCHÓW NARODOWYCH*

Pierwsza wojna światowa zajmuje wyjątkowe miejsce nie tylko w dziejach propagandy, ale i w intelektualnej historii Europy. Nie dlatego, że wniosła do niej nowe tematy (choćż rzeczywiście wprowadziła ich co najmniej kilka). W gruncie rzeczy wojenne przesłanie ludzi pióra i nauki do współbyvateli nie zmieniło się od co najmniej wieku. Wiara we własne zwycięstwo, zohydzenie i ośmieszenie przeciwnika, odwołanie do boskiej opatrznosci – wszystko to znajdziemy już w wystąpieniach patriotycznych profesorów i poetów epoki napoleońskiej. Techniczna nowość polegała na sposobie rozprzestrzeniania informacji i skali jej odbioru, charakterystycznych dla epoki nowoczesności. Pod względem treści natomiast intelektualiści weszli na nowe wyżyny argumentacji, łącząc stare motywy, metafory i inwektywy z nowoczesną nauką. Wszystko to być może nie robiłoby aż tak dużego wrażenia, gdyby nie zastanawiające podobieństwa pomiędzy tym, co w czasie pierwszej wojny można było powiedzieć i napisać, a tym, co w trakcie kolejnej zawieruchy rzeczywiście się wydarzyło. Z perspektywy czasu trudno oprzeć się wrażeniu, że ziarna nienawiści, zasiane po 1914 roku, zaczęły dość szybko kiełkować, a 25 lat później przyniosły obfitły plon masowej śmierci.

KRIEG DER GEISTER

Mobilizacja intelektualistów latem i wczesną jesienią 1914 roku odbyła się równie sprawnie, jak generalny pobór. Wielu z nich zgłaszało się zresztą do służby frontowej i często ginęło już w pierwszych, najbardziej krwawych miesiącach walk na zachodzie. Zwłaszcza niemieckie i brytyjskie uniwersytety dostarczyły swoim armiom wysokiej jakości wykształconego mięsa armatniego. Nie każdy jednak mógł i nie każdy chciał umierać za ojczyznę. Na tyłach pozostały setki takich, którzy ze względu na wiek i pozycję nadawali się raczej do szermierki

* Artykuł niniejszy jest przeredagowanym fragmentem drugiego tomu książki *Nasza wojna*, która ukazała się w 2018 roku nakładem wydawnictwa W.A.B.

słownej niż ataków na bagnety. Niektórzy młodsi i sprawniejsi, jak choćby Tomasz Mann, sami zadali o to, by do wojska nie trafić. Z tym większym zaangażowaniem włączali się w wojnę na artykuły i pamflety. Nie zawsze było to równoznaczne z wstąpieniem na służbę państwownej maszyny propagandowej. Częściej ludzie pióra samorzutnie podejmowali refleksję nad sensem tej wojny i rolą, jaką powinien w niej odegrać ich własny naród. Już wtedy przylgnęła do niej niemiecka nazwa *Krieg der Geister*, „wojna ducha”. Nie bez przyczyny, bo w dalszej perspektywie Niemcy rzeczywiście nadawali w tej dziedzinie ton.

Na prawdziwym froncie inicjatywa w pierwszych tygodniach należała do Niemiec i Austro-Węgier, ale w papierowej wojnie pierwszy cios wyprowadzili Francuzi, Belgowie i Brytyjczycy. Niemiecka agresja na neutralną Belgię stawała pogwałcenie prawa międzynarodowego. Dość pospolita metafora gwałtu nie pierwszy raz znalazła zastosowanie do opisu sytuacji międzynarodowej, jednak we francuskiej i brytyjskiej prasie „gwałt na Belgii” przestał być zwykłą metaforą. Prasa, a także specjalne – często bogato ilustrowane – publikacje zawierały wstrząsające opisy wyjątkowo brutalnych mordów seksualnych, których niemieccy żołnierze mieli się dopuścić na Belgijkach i Francuzkach. Pisano o „żądnych krwi Hunach”, a artykuły ilustrowano odpowiednimi zdjęciami (pośród których pojawiały się również wyciągnięte z gazetowych archiwów zdjęcia z pogromów w Rosji, mające przedstawać niemieckie okrucieństwa w Belgii). Ukuto nawet nowe określenie Niemca: „Germ-Hunn”¹. Skojarzenie z Hunami wskazywało kierunek, w jakim zmierzali propagandyści ententy. Chodziło o odhumanizowanie wroga, pokazanie go jako bestii.

Wybitni pisarze, naukowcy i artyści przyjmowali te rewelacje ze zdumiewającą łatwocią. Niektórzy, tak jak młody filozof i historyk Arnold J. Toynbee, podejmowali regularną współpracę ze swoim rządem, publikując seryjnie antyniemieckie broszury. W *The German Terror in France* Toynbee, subtelnego teoretyka kultury, relacjonował historie o kobietach z porozcinanymi brzuchami, przybitych do drzwi domów, z obciętymi piersiami, odnajdywanych w miejscowościach, które opuścili Niemcy². Zupełnie tak, jakby opis „zwykłego” gwałtu albo morderstwa, jakich Niemcy w pierwszych tygodniach wojny popełnili niemało, nie wystarczał. Z jakiegoś powodu trzeba go było uzupełnić mrożącymi krew w żyłach, ale za to zupełnie niewiarygodnymi okolicznościami. Na przykład takimi:

Młoda matka z okolic Bailleul nie była w stanie naparzyć wystarczająco dużo kawy dla 23 niemieckich żołnierzy, więc jeden z nich wetknął głowę jej dziecka do wrzącej wody³.

Te same przerażające opowieści powtarzali wybitni intelektualiści. Jednym z tych, których głosu słuchano z największą uwagą, był Henri Bergson. I to właśnie francuski filozof jako pierwszy nadał początkowo nieskoordynowanym wyrazom oburzenia i grozy głębszy, metafizyczny sens: 8 sierpnia 1914 roku wygłosił pierwszą ze swoich mów ujmujących wojnę jako starcie cywilizacji (reprezento-

¹ Martin Schramm, *Das Deutschlandbild in der britischen Presse 1912–1919*, Berlin: Akademie Verlag 2007, s. 378–380, 419.

² Cynthia Wachtell, *Encountering the Enemy. Representations of German Soldiers in American World War I Literature*, w: „Huns” vs. „Corned Beef”. *Representations of the Other in American and German Literature and Film on World War I*, Göttingen: V & R Unipress 2007, s. 65–74.

³ J.H. Morgan, *German Atrocities: An Official Investigation*, London: Unwin 1917, s. 100.

wanej przez Francję, Belgię i Angię) z niemieckim barbarzyństwem. Rzeczywiście, choć częściej wyssane z palca wiadomości o wyuzdanym okrucieństwie Niemców (dziś niektóre nazwalibyśmy *fake news*) potraktował jako objaw kondycji psychicznej całego narodu, jako logiczne następstwo niemieckiej kultury. Jego pomysł chwycił od razu. Odtąd tematem uczonych pamphletów coraz częściej stawały się nie tyle niemieckie zbrodnie, ile Niemiec jako taki. 18 września „Times” opublikował pierwszą krytykującą Niemcy odezwę brytyjskich akademików i pisarzy. Podkreślała agresywność charakterystyczną jakoby dla kultury niemieckiej oraz jej tendencję do popadania w samouwielenie⁴. W listopadzie Académie des sciences ogłosiła dokument stwierdzający, że wszystkie wielkie odkrycia w matematyce i naukach przyrodniczych ostatnich trzech stuleci zostały dokonane przez francuskich i anglosaskich uczonych, Niemcom bowiem z natury brak zdolności twórczych⁵. Towarzystwa naukowe we Francji i w Wielkiej Brytanii zaczęły usuwać Niemców z list członków zagranicznych. Niektóre ich odpowiedni w państowach centralnych rewanżowały się tym samym. W grudniu Bergson wygłosił kolejną mowę, nadającą ton późniejszym antyniemieckim wypowiedziom. Dawniej – przyznawał – Niemcy rzeczywiście reprezentowały poetycką i metafizyczną kulturę. Kres temu rozwojowi położyła pruska dominacja. Wprowadził ona z mechanizowaną, nieludzką organizację, podobną do tej, która panowała w niemieckiej armii. Pod wpływem owego drylu lub też – jak dodawał filozof – na skutek cech wrodzonych Prusaków

[...] idea Prus zawsze ewokowała wizję brutalności, surowości, automatyzmu, tak jakby wszystko funkcjonowało tam jak w zegarku, poczynając od gestów ich władców, a kończąc na kroku marszowym ich żołnierzy⁶.

Prymitywni i zadufani w sobie Niemcy bez wyrzutów sumienia i bez głębszej refleksji przyjęli chore teorie francuskiego rasisty Arthur Gobineau, którego – jak bałamutnie przekonywał Bergson – w rodzinnym kraju nikt nie czyta. To one pozwalają im się ludzić, że mordowanie kobiet i dzieci wciąż jeszcze mieści się w ramach cywilizowanej wojny, a nawet że jest zgodne z mistycznym powołaniem Niemiec. Ale to błęd, za który Niemcy zapłacą nie tylko klęską, lecz także wykluczeniem z grona kulturalnych narodów.

Barbarzyńska przemoc, zarzucana niemieckiemu wrogowi, budziła grozę i obrzydzenie. Analizując niemiecką mentalność, znany astronom Camille Flammarion przywoływał całe mnóstwo historycznych wspólnot o pokrewnej psychice – od Hunów Attyli, przez Mongołów Tamerlana, aż po barbarzyńskich Germanów⁷. Poeta André Suarès, aby zilustrować tę samą myśl, sięgnął po postać fikcyjną i porównał Prusaka do „Ali-Baby pośród narodów”⁸. Paradoks polegał na tym, że w 1914 roku barbarzyńcy dysponowali najnowszymi osiągnięciami

⁴ Ibidem, s. 201.

⁵ Ibidem, s. 176.

⁶ Henri Bergson, *The Meaning of the War. Life & Matter in Conflict*, London: T. Fisher Unwin 1915, s. 19.

⁷ Camille Flammarion, *La mentalité allemande dans l'histoire*, Paris: Flammarion 1915, s. 4–8; por. Gerhard Ahlbrecht, *Preußenbäume und Bagdadbahn. Deutschland im Blick der französischen Geo-Disziplinen (1821–2004)*, Passau: Stutz 2006, s. 116–120.

⁸ André Suarès, *Nous et eux*, Paris: Émile-Paul frères 1915, s. 61.

nauki i techniki. Ten kontrast stał się jednym z najważniejszych motywów antyniemieckiej refleksji charakterologicznej. Aby go wytlumaczyć, filozof idealista Émile Boutroux także odwoływał się do historii:

[...] mimo całej swej nauki Niemcy w rzeczywistości są ledwie muśnięci cywilizacją [...]; w XVI wieku wciąż jeszcze byli prymitywni i pozbawieni kultury, a ta ich *Kultur*, ograniczona do specjalistów i uczonych, nie zdołała przeniknąć do duszy narodu ani wpływać na jego charakter⁹.

Niemcom przypisywano pedantyzm, doktrynerstwo i formalizm przy niedowładzie uczuć wyższych i naturalnie zupełnym braku francuskiego *esprit*. Funkcją tych psychicznych deficytów miała być hipertrofia państwa, którą analizował wybitny socjolog Émile Durkheim¹⁰. Symbolem i zarazem najstraszniejszym tworem niemieckiego ducha był, zdaniem francuskich autorów, niemiecki profesor, podporządkowany militarnemu państwu, pozbawiony talentu i moralności – jaskiniowiec z tytułem naukowym.

Niemiecka odpowiedź na te zarzuty nie kazała długo na siebie czekać. We wrześniu 1914 roku 93 profesorów podpisało *Odezwę do świata kulturalnego*. Zarzuty wobec niemieckiej armii zostały w niej zdecydowanie odrzucone. W odpowiedzi na krytykę Bergsona autorzy odezwy odwołali się natomiast do ideologii rasistowskiej, stwierdzając:

To nieprawda, że nasze wojsko narusza prawa człowieka. Niepochamowane okrucieństwo jest mu jak najbardziej obce. Ale na wschodzie leje się krew mordowanych kobiet i dzieci, a na zachodzie pociski dum-dum rozrywają piersi naszych bojowników. Najmniejsze prawo, by stroić się w szaty obrońcy europejskiej cywilizacji, mają ci, którzy sprzymierzają się z Rosjanami i Serbami i serwują światu żenujący spektakl, judząc Mongołów i Murzynów przeciwko białej rasie¹¹.

W październiku 3 tysiące niemieckich akademików podpisało jeszcze radykalniejsze *Stanowisko nauczycieli akademickich Rzeszy Niemieckiej*. Z oburzeniem odrzucili wszelkie próby oddzielania „pruskiego militaryzmu” od niemieckiej kultury¹². Ów militaryzm był w ich opinii czymś pięknym i uduchowionym, fenomenem, którego prymitywni i przyziemni Francuzi i Anglicy nie byli w stanie pojąć. Jego związek z kulturą ostatecznie utrważył Werner Sombart, jeden z najwybitniejszych socjologów europejskich. W 1915 roku opublikował głośne dziełko *Händler und Helden* [Handlarze i bohaterowie] i przeniósł w nim niemiecką „wojnę ducha” na ten sam poziom, na którym dotąd królował Bergson – mistyczemu i filozofii¹³.

Sombart podchwycił jeden z zarzutów pojawiających się we francuskich i belgijskich atakach z początku wojny i uczynił z niego fundament własnej pozytywnej oceny niemieckiego charakteru narodowego. Militaryzm kojarzył się Bergsonowi z tępym okrucieństwem, pruskim drylem i niepotrzebną stratą najlepszych istnień. Sombart wszystkie te skojarzenia uznał za przejawy niskiego ma-

⁹ Émile Boutroux, *Germany & the War*, przeł. Fred Rothwell, London: Nutt 1915, s. 5–6.

¹⁰ Émile Durkheim, «L'Allemagne au-dessous de tout». *La mentalité allemande et la guerre*, Paris: s.n. 1916, s. 44.

¹¹ Cyt. za: Cordula Tollmien, *Der „Krieg der Geister“ in der Provinz – das Beispiel der Universität Göttingen 1914–1919*, „Göttinger Jahrbuch“ 1993, nr 41, s. 173.

¹² Ibidem, s. 144.

¹³ Werner Sombart, *Händler und Helden. Patriotische Besinnungen*, München: s.n. 1915.

terializmu i merkantylizmu francuskich i brytyjskich kupczyków. Tylko w ramach prawdziwego (a więc niemieckiego) idealizmu można pojąć, że czasami warto walczyć i ginąć dla wyższego dobra, dla narodu, państwa i niemieckiego ducha. Niemcy to rozumieją, ich przeciwnicy nie. Dlatego ci pierwsi to urodzeni bohaterowie, nowoczesny naród wybrany, podczas gdy ci drudzy są tylko ograniczonymi i tchórziwymi materialistami.

Za Sombartem poszli inni, wypełniając treścią ustalone przez niego ramy, a czasem starając się w nieco innych słowach oddać tę samą ogólną myśl, że Niemcy nie przystają mentalnie do zdegenerowanego Zachodu. Oczywiście nie dlatego, że są barbarzyńskie, jak utrzymywał Bergson, lecz ze względu na swój idealizm, do którego inni po prostu nie dorastają. Tomasz Mann na przykład ujął to w formule „człowieka niepolitycznego”, czyli fundamentalnego rozdżwięku pomiędzy kulturą Niemiec a demokratycznym porządkiem. Myśliciele mniejszego kalibru rozwijali wątki zawiści i zdrady „kupczyków”, mnożąc pamflety o „perfidnym Albionie” i „chorej z nienawiści” Francji. U zarania pierwszej wojny światowej kryło się – według takich autorów – międzynarodowe sprzyścieżenie przeciw Rzeszy, od lat już szukające się do zdradzieckiego ataku¹⁴. Osią tego spisku była Anglia:

Anglia! Anglia to naród, który dał światu słowo *gentleman*, w jakże niewielu literach zawierające tak dużo godności, że łatwiej to wyczuc, niż wyrazić słowami. Nie dajcie się omamić! Otwórzcie Biblię! To wąż jest pierwszym, który wymawia słowo „Bóg”. Anglia to Mefistofeles tej całej tragedii. Ryszard III mógł być jedynie Anglikiem i Anglia jest dziś sama jednym Ryszardem III¹⁵.

Oficjalnie podawane powody przystąpienia przeciwników do wojny demaskowano jako oszustwo, jak to ujęła Else Hasse, „grymasy”:

Kto narusza krwawą powagę wojny, bawiąc się mimiką – grzmiała – ukazuje tylko grymasy. Preteksty wojenne Anglii i jej pobożność, „świętość” Francji, „misja kulturowa” Rosji, „uczciwa sprawa” Serbii i Włoch to grymasy. Ich mimika z każdym miesiącem wojny przeradzała się w nie-naturalny grymas¹⁶.

Prawdziwym powodem włączenia się Anglii do wojny były – według niemieckich autorów – zawiść i nienawiść do Niemców.

Od dziesięcioleci naród angielski z zawiścią patrzył na gospodarczy rozwój Niemiec, na naszą mocarstwową pozycję w świecie. Nie mógł znieść, że także my walczymy o nasze miejsce pod słońcem¹⁷.

¹⁴ *Aufruf an die evangelischen Christen im Auslande*, „Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung”, 4.09.1914, s. 843; por.: Karl Hammer, *Deutsche Kriegstheologie (1870–1918)*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1971, s. 203; Graf Monts, *Politische Aufsätze*, Berlin: Kronen-Verlag 1916, s. 17.

¹⁵ Gerhard Tolzien, *Die Tragik in des Kaisers Leben. Eine deutsche Zeit- und Kriegsbetrachtung*, Berlin: Vaterländ. Verlags- u. Kunstanstalt 1915, cyt. za: Karl Hammer, *Deutsche Kriegstheologie*, s. 211.

¹⁶ Else Hasse, *Der große Krieg und die deutsche Seele. Bilder aus dem Innenleben unseres Volkes*, München: J. Kösel’sche Buchhandlung 1917, s. 189.

¹⁷ *Wie es kam. Gründe und Vorwände zum Kriege. Von einem Deutschen*, Berlin: Verlag des Evangelischen Bundes 1914, s. 19–20.

Przyczynę szybszego tempa rozwoju Rzeszy stanowił zaś – jakżeby inaczej – charakter narodowy:

[...] nasz handel rósł w ostatnich dekadach kilkakrotnie szybciej niż angielski. Nawet sami Anglii przyznają, że przyczyną tego jest wyłącznie upadek angielskiej siły narodowej, nadmierna przewaga sportu. Solidna naukowa metoda, którą posługuje się niemiecki kupiec i przemysłowiec, nie ma odpowiednika w Anglii¹⁸.

Francusko-brytyjsko-niemiecka „wojna ducha” toczyła się z wielką intensywnością mniej więcej do połowy 1916 roku. Potem entuzjazm intelektualistów wyraźnie osłabł, coraz częściej do głosu zaczęli dochodzić pacyfisi. W Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach działało się jednak zupełnie inaczej.

WSPÓLNY WRÓG

Na wschodzie i południowym wschodzie Europy salwy wystrzelone w „wojnie ducha” odbijały się z początku stosunkowo cichym echem. Okrucieństwa niemieckie w Belgii straszyły z łamów gazet, a ten i ów spośród miejscowych frankofilów powieiał narrację o germaniskim barbarzyństwie i nowoczesnych Hunach. Przed ewakuacją Królestwa Polskiego zdążyły się jeszcze ukazać przekłady niektórych zachodnich broszur propagandowych¹⁹. Na utarczki intelektualistów spoglądano z pewnego dystansu, nie tylko przestrzennego, ale i sytuacyjnego. Antoni Żuk na łamach wydawanej w Królestwie „Myśli Polskiej” traktował je jako coś niezmiernie odległego od nieco sennych stosunków miejscowych:

Od chwili rozpoczęcia wojny Europa cała zachowuje się jak człowiek inteligentny i wykształcony, który zapadł nagle na ciężką, przewlekłą chorobę; opuszcza go od razu wszystkie dotychczasowe zainteresowania umysłowe i potrzeby artystyczne, porzuca zwykłą lekturę, przestaje uczęszczać do teatru i na koncerty, a natomiast wszystkie siły intelektualne poświęca studiowaniu dzieł medycznych, badając przyczyny, przebieg i skutki swego cierpienia w wykładzie teoretycznym patologów, kliników i terapeutów. Taki charakter ma obecnie ruch umysłowy Anglia, Francji, Rosji, a podobno i Niemiec [...]. We wszystkich tych krajach pojawia się mnóstwo wydawnictw poświęconych zarówno samej historii wydarzeń wojennych, jako też – nawiązaniu nici ruchu kulturalnego, przerwanej w pierwszym okresie gorączki i nawijaniu jej na pokrwawiony motek kataklizmu dziejowego. Publikacje te mają wprawdzie cechy, ustalone w porównaniu powyższem: wychodzą z założeń utylitarystmu chwili, zdecydowanej a priori tendencji, a nawet – dążeń propagandy wojennej, świadczą jednak bądź co bądź, że duch w chorem ciele nie zamari²⁰.

Zachodnioeuropejską chorobę, o której pisał Żuk, przywlekli do Europy Środkowo-Wschodniej Niemcy. Począwszy od wiosny 1915 roku, stopniowo zajmowali coraz większe terytoria. Wraz z ofensywą państw centralnych aktywizowali się

¹⁸ Ibidem, s. 21.

¹⁹ Ernest Barker, *Inspiratorzy wojny Nietzsche i Treitschke (część siły w Niemczech współczesnych)*, przeł. Władysław Kierst, Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta 1915 (wyd. oryg. *Nietzsche and Treitschke: The Worship of Power in Modern Germany*, Oxford: Oxford University Press 1914).

²⁰ Antoni Żuk, *Prasa i publicystyka broszurowa, „Myśl Polska” 1915*, nr 1, s. 148.

miejscowi intelektualiści, szukający w ramach niemieckiej narracji niszy dla siebie. Znaleźli ją w postaci rusofobii. Można nawet powiedzieć, że na tym polu autorzy polscy czy ukraińscy, często zresztą piszący po niemiecku, wykazali się większą zaciętością niż ich niemieccy koledzy. Mieli po temu powody. Dla Niemców głównym wrogiem była Wielka Brytania i idąca na pasku Londynu Francja. Myślicieli znad Wisły i Dniepru ten konflikt ani nie dotyczył, ani specjalnie nie interesował. Rosja nie tylko była bliżej, ale i rachunek wyrządzonych przez nią krzywd ciągnął się w nieskończoność.

W niemieckich i austriackich opisach Rosjan obraz wroga był zaskakująco zróżnicowany²¹. Tak jakby przepaść cywilizacyjna dzieląca ich od Europy stanowiła okoliczność łagodzącą: nawet jeśli zarzucano im zbrodnie, to raczej nie z wyrachowania. Jeśli wskazywano na ich rasową obcość, to zwykle po to, by usprawiedliwić odstępstwa od cywilizowanego sposobu prowadzenia wojny. Jak przekonywał Bruno Keyser: „Dominujące, pokojowe idee ludu rosyjskiego już od lat różnią się od krwawych planów Wielkich Kniaziów i ich opłacanych złotem urzędników”²². Keyser nie był wyjątkiem, inni niemieccy publicyści także patrzyli na tego wroga nieco łaskawszym okiem niż na pozostałych. Dokładnie odwrotnie niż publicyści i uczeni polscy, ukraińscy i żydowscy. Wilhelm Feldman przekonywał na przykład, że najgorętszym pragnieniem rosyjskiego ludu jest właśnie wymordowanie wszystkich Niemców²³. Polscy i ukraińscy autorzy odnajdywali w Rosji ten sam fałsz, który Niemcy dostrzegali u Anglików. Tadeusz Grabowski koncentrował się na mimikrze rosyjskiej, pisząc:

Z doskonale udanym żalem do niewdzięcznej „siostrzycy” [Polski], ba, nawet z współczuciem dla jej odwiecznej niemocy rozdziera Rosja szaty na sobie w oczach naiwnych Słowian i skarży się przed nią wspaniałomyślnie na klęski tyłokrotnych wysiłków ku wyzwoleniu, zjednoczeniu i uszcześliwieniu Wszech-Słowiańskiego.²⁴

Max Riwkeß dodawał do listy rosyjskich grzechów jeszcze perfidne prześladowania Żydów, których zaznał na własnej skórze przed emigracją do Rzeszy²⁵. Wtórowali mu inni; polityka narodowościowa caratu zdołała wyprodukować całe zastępy zacieklanych rusofobów.

Tym sposobem, poczynając od 1915 roku, Europa Środkowo-Wschodnia zrobiła się własnej odmiany „wojny ducha”. Szybko znaleźli się także myśliciele, którzy na lokalną skalę dokonali tego samego, co Bergson we Francji i Sombart w Niemczech, czyli przesunięcia uwagi z konkretnych – nawet jeśli wyssanych z palca – zbrodni wroga na jego charakter narodowy. Posłużyła im do tego Azja, traktowana w kategoriach zarówno przestrzennych, jak i symbolicznych.

Różnicę między typami psychicznymi Polaków i Rosjan obszernie przeanalizował choćby Stanisław Przybyszewski, zestawiając następującą antytezę:

²¹ Na podstawie wojennej literatury wschodniopruskiej potwierdza tę opinię Robert Traba w: *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2006, s. 252–256.

²² Bruno Keyser, *Das russische Volk*, Berlin: s.n. 1918, s. 3.

²³ Wilhelm Feldman, *Deutschland, Polen und die russische Gefahr*, Berlin: K. Curtius 1915, s. 26–27.

²⁴ Tadeusz Stanisław Grabowski, *Rosja jako „opiekunka” Słowian. Dwa odczyty wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16. i 17. maja 1916 r.*, Kraków: s.n. 1916, s. 6.

²⁵ Max Riwkeß, *Kann Russland den Krieg gewinnen?*, Berlin: Wolff 1917, s. 19.

Z jednej strony niesłychana aktywność, rzutkość, giętkość i zachłanna prawie zaborczość w dziedzinie ducha. [...] – z drugiej strony bierność, skamieniała oporność, azjatycki konserwatyzm²⁶.

Przybyszewski poruszył w swojej broszurze, wydanej w polskiej i niemieckiej wersji językowej, jeden z głównych motywów wojennej charakterystyki Rosji. W niemal identycznych słowach różnice charakterologiczne między Rosjanami a Ukraińcami opisywał Dmytro Doncow, w okresie międzywojennym ideo- log ukraińskiego nacjonalizmu integralnego:

Z jednej strony aktywność społeczeństwa świadomego swych praw, o nieujarzmionej sile, z drugiej strony ociężałość, brak ducha sprzeciwu, orientalna, niemal azjatycka pokora wobec jakiekolwiek władz²⁷.

Obaj autorzy uważali, że zaszczepiona w Rosji przez Piotra I zachodnia cywilizacja nie zapuściła tam korzeni, że Rosja tylko z pozoru jest krajem cywilizowanym. Pod spodem drzemie prawdziwa barbarzyńska natura.

Teza o „azjatycości” Rosjan, o ile nie miała pozostać czysto filozoficzną spekulacją, musiała się oprzeć na argumentach naukowych. Kolejni polscy autory oparli ją na analizie historii państwa carów, podążając śladem dziewiętnasto-wiecznych idei polsko-ukraińskiego etnopsychologa Franciszka Duchińskiego²⁸. W wydanej w 1917 roku historii Rosji Feliks Koneczny rysował obraz Rosji jako bytu niepewnego i zmiennego:

Przeszłość ziem polskich wydaje się jakby czymś niewzruszenie stałym w porównaniu z tymi przemianami, przez które przechodziły ziemie sprzęgane w Wielkie Księstwo Moskiewskie, następnie w carstwo moskiewskie, w carstwo „wszej Rusi”, w końcu w rosyjskie cesarstwo²⁹.

Burzliwe dzieje wpłynęły na charakter miejscowości ludności. Zdaniem Konecznego składały się na nią krańcowo odmienne etnie: szczepy fińsko-turańskie i Słowianie. W rezultacie:

Wszelka cywilizacja utknęła tam w połowie drogi, nie wykończona, nie wyzyskana należycie. Za gruba była ta mieszanina obcych sobie żywiołów i stała się [...] mieszaniną mechaniczną, a nie chemiczną – w przeciwieństwie do krajów Zachodu³⁰.

Jeszcze bardziej zdecydowanie wiązał Rosjan ze szczepami fińsko-mongolskimi Jan Karol Kochanowski, pierwszy redaktor „Przeglądu Historycznego”. W fundamentalnej dla tego gatunku etnopsychologicznej pracy *Polska w świetle psychiki własnej i obcej* cechy narodowe tłumaczył nie klimatem czy też wpływem krajobrazu, lecz „swoistością” każdej nacji. Rosja była jego zdaniem zaledwie z lekka

²⁶ Stanisław Przybyszewski, *Szlakiem duszy polskiej*, wyd. 2, Poznań: Spółka Wydawnicza Ostoja 1920, s. 18.

²⁷ Dmytro Donzow, *Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland*, Berlin: s.n. 1915, s. 63.

²⁸ Por.: Maciej Górný, „Pięć wielkich armii naprzeciw wrogom naszym”. *Przyczynek do historii rasizmu*, „Kwartalnik Historyczny” 2011, t. 118, nr 4, s. 681–706.

²⁹ Feliks Koneczny, *Dzieje Rosji*, t. 1, Warszawa: nakł. Spółki Wydawniczej Warszawskiej 1917, s. 1.

³⁰ Ibidem, s. 4.

muśnięta jakąkolwiek (europejską bądź azjatycką) kulturą, pod którą trwał w najlepsze właściwy ustrój psychiczny kraju – nomadyzm³¹. Wielka historia toczyła się jedynie na powierzchni, pod którą „naród – nieucywiliowany zgoła przed wiekami, takimże [...] pozostał do dziś dnia”³². Na współczesnych Rosjan składały się „koczowniczy Finowie od Północy, tacyż Mongołowie od Wschodu, nomadzi – Chazarowie od Południa, a później Kozacy”³³.

Pragnienie ostatecznego wykluczenia Rosji z rodziny narodów europejskich okazało się szczególnie silne wśród autorów polskich, ukraińskich i żydowskich, ale kroku dotrzymywali im także mniej liczni, lecz równie zajadli Rumuni i Bułgarzy. Zastępy radykalnych rusofobów gromadziły konferencje mniejszości narodowych, organizowane w Szwajcarii przez Juozasa Gabrysa-Paršaitisa. Wspólna nienawiść połączyła tych ludzi jednak tylko w tej jednej sprawie. Poza nią, poza powszechnym pragnieniem pozbycia się rosyjskiej dominacji, Europa Środkowo-Wschodnia i Bałkany oferowały niekończącą się listę lokalnych waśni i kwestii do rozwiązania. To one przesądzają o wyjątkowym bogactwie „wojny ducha” w tej części świata.

Właśnie dlatego różnice między zachodnią i wschodnią „wojną ducha” szły dalej niż odmienny obraz Rosji. Jak w niemal każdym innym wymiarze również pod tym względem sytuacja na wschodzie i południowym wschodzie kontynentu była znacznie bardziej skomplikowana. Z reguły wrogów było kilku, co zmieniało papierowe walki intelektualistów w wielowarstwowy i multilateralny konflikt. Zawiązywały się także sojusze, ale tylko taktyczne i raczej na krótko. Na przykład publicyści ukraińscy i polscy jednym głosem potępiali „azjatycką” Rosję, sprawiając wrażenie, jakby kierował nimi wspólny polityczny interes. Nie była to jednak prawda – równolegle z atakowaniem Rosji ci sami autorzy publikowali odpowiednio antypolskie i antyukraińskie broszury i artykuły³⁴. Przykład polsko-ukraiński ilustruje jeszcze jedną cechę owego zjawiska. Otóż fronty „wojny ducha” często przebiegały wewnątrz granic państwowych. Chyba na żadnym innym polu etnicyzacja tocząca imperia nie była bardziej widoczna. Ich ostateczny rozpad nie mógł się więc stać końcem „wojny ducha”. Logicznym następstwem takiej sytuacji była ciągłość mobilizacji intelektualistów po 1918 roku. Podobnie jak w prawdziwej wojnie, zawieszenie broni na froncie zachodnim nie zakończyło ich działalności. Niektóre „wojny Pigmejów” przypominały pomniejszoną i uproszczoną wersję Wielkiej Wojny ze wszystkimi medialnymi i intelektualnymi zjawiskami, które jej towarzyszyły: prasowymi kampaniami opisującymi wyuzdane okrucieństwa przeciwnika i głosami oburzonych intelektualistów, wyciągających etnopsychologiczne wnioski z bałamutnych doniesień gazet. Różnicę stanowiła skala zjawiska – proporcjonalna do skali działań frontowych.

Charakterystyczny dla Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkanów był jeszcze jeden wymiar tych działań propagandowych. O ile Sombart czy Bergson mogli

³¹ Jan Karol Kochanowski, *Polska w świetle psychiki własnej i obcej. Rozważania*, wyd. 2, Częstochowa: nakł. Księgarni A. Gmachowskiego 1925, s. 202; pierwsze wydanie ukazało się w 1920 roku.

³² Ibidem, s. 208.

³³ Ibidem, s. 210.

³⁴ Maciej Górný, *War between Allies: Polish and Ukrainian Intellectuals 1914–1923*, w: *Other Fronts, Other Wars? First World War Studies on the Eve of the Centennial*, red. Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger, Gunda Barth-Scalmani, Leiden: Brill 2014, s. 415–435.

argumentować swobodnie, licząc na to, że czytelnik ma wystarczająco dużo wiedzy o Francji i Niemczech, by należycie ich zrozumieć, o tyle ich koledzy ze Wschodu raczej nie mogli liczyć na powszechnie zrozumienie estońskich, bułgarskich czy ukraińskich aspiracji politycznych. Potrzebny był nie tylko zmysł polemiczny, ale i poważny wysiłek edukacyjny nakierowany zarówno na niezorientowanych obcokrajowców, jak i w stronę własnej krajowej publiki. Koniec końców wiele państw Europy Środkowo-Wschodniej istniało w 1914 roku wyłącznie w sferze marzeń działaczy narodowych. Nawet ich rodacy nie zawsze dysponowali wyrobionym poglądem na temat narodowego charakteru i terytorium. Albo też – częściej – myśleli nie tak, jak oczekiwali polityczne elity. Trzeba ich było przyuczyć do niepodległości.

DUCH I KOŚĆ

Jeśli chcielibyśmy szukać większych różnic pomiędzy „wojną ducha” na Zachodzie i na Wschodzie, to odnajdziemy je właśnie w tej sferze. Intelektualiści z Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkanów, zanim zaczęli snuć wizje na temat narodowego charakteru, musieli się upewnić, że ich czytelnicy w ogóle rozumieją, o kim i o czym mowa. Ta okoliczność wpływała zarówno na skład uczestników papierowych bojów, jak i na styl ich pracy. Ludzie nauki w tym regionie Europy mieli niewiele okazji do wykonywania symbolicznych gestów w rodzaju rezygnacji z członkostwa w zagranicznych gremiach. Inaczej niż we Francji czy w Wielkiej Brytanii towarzystwa naukowe nikogo nie usuwały. Częściej same zawieszały działalność z powodu działań wojennych. Za to przedstawiciele nauk przyrodniczych, antropolołdzy i geografowie chwytyali tu za pióro nieco częściej niż na Zachodzie. Głos pisarzy i filozofów był z kolei słabszy. Siłą rzeczy również argumentacja używana w regionalnej „wojnie ducha” częściej opierała się na tym, co wówczas uchodziło za nowoczesną naukę, niż na filozoficznych spekulacjach. Nie bez wpływu na nią pozostawało praktyczne doświadczenie, zdobywane na przykład przez polskich i ukraińskich uczestników austro-węgierskich badań rasowych na jeńcach wojennych. Wszystko to nadawało owemu gatunkowi specyficzny charakter. Przyjrzymy się najbardziej interesującym przejawom tego rodzaju paranaukowej publicystyki.

Wydawałoby się, że chcąc udowodnić swoje prawa do terytorium i cywilizacyjną dojrzałość, wystarczyło się odwoać do argumentów historycznych. Rzeczywiście w wojennych publikacjach Bułgarów, Serbów, Polaków czy Ukraińców tysiącletnie tradycje własnej państwowości często legitymizowały postulaty ruchu narodowego. Czy robi to jednak wystarczająco dobrze?

Lektura tych książek, broszur i artykułów wskaazywałaby, że raczej nie. Mało kto bowiem poprzestawał na stwierdzeniu historycznych faktów. Na przykład ukraińskie wojenne publikacje z reguły posuwały się o krok dalej. Autorzy tacy jak wybitny historyk Mychajło Hruszews’kyj, poseł wiedeńskiego Reichsratu L’onhin Cehels’kyj albo geograf Stepan Rudnyc’kyj podkreślali oczywiście, że wbrew powszechnemu mniemaniu Ruś Kijowska nie miała żadnego związku z początkami współczesnej Rosji. Była to wyłącznie kolebka państwowości ukraińskiej.

Dopiero wysiłek kolonizacyjny i cywilizacyjny Ukraińców w późniejszym okresie doprowadził do utworzenia księstwa moskiewskiego, które następnie bezprawnie przypisało sobie cudzą przeszłość³⁵. W tym momencie można by zapewne postawić kropkę i uznać rzeczą dowiedzioną. Ukraińscy autorzy sięgali jednak coraz głębszej i głębszej w przeszłość, przenosząc się z historii na pole antropologii rasowej.

W takich właśnie chwilach „wojna ducha” na Wschodzie ukazywała swoją specyfikę. Co prawda znakomity uczony, absolwent Uniwersytetu Lwowskiego i Uniwersytetu Berlińskiego Stepan Rudnyc’kyj przyznawał, że – tak jak wszystkie inne narody – Ukraińcy byli rasowymi mieszkańców. W zasadzie – powtarzał za konsensusem obowiązującym wówczas wśród europejskich antropologów fizycznych – żaden naród nie odpowiada jakiemuś specyficzemu typowi rasowemu, każdy jest historycznie narosłą mozaiką najrozmaitszych wpływów. A jednak, przekonywał, że rasowa mieszkańców na terytorium jego narodu różni się zasadniczo i od mieszkańców rosyjskiej, i od mieszkańców polskiej. W ogóle – jak pisał, kwestionując zupełnie mimochodem niemal powszechnie przekonanie – Europa Wschodnia jest w dużo mniejszym stopniu heterogeniczna pod względem rasowym niż Europa Zachodnia. Mozaika narodowościowa, o której tyle się mówi na Zachodzie, to tylko powierzchowne wrażenie. Pod spodem tkwi prosta i prawie niezmieniona struktura antropologiczna, zapisana w kościach mieszkańców. Nawet na tak stosunkowo jednolitym tle, jak pisał Rudnyc’kyj, Ukraina musi uderzać swoją czystością rasową, utrzymywanaą przez wieki nawet pomimo takich katastrof jak najazdy mongolskie. Najeźdzy, przekonywał, przebywali na Ukrainie co najwyżej chwilowo i nie wywarli żadnego wpływu na miejscową ludność. Co innego Rosja i Polska – tam pozostały po sobie nie tylko straty materialne, ale i trwały ślad w genach miejscowej ludności³⁶. Dowodem w przekonaniu Rudnyc’kiego jednoznacznie obalającym twierdzenia o pokrewieństwie Ukraińców z Polakami, Rosjanami bądź Mongołami były dane biometryczne, najczęściej zaczerpnięte przezeń z dawniejszych publikacji poświęconych rosyjskiej Ukrainie. Kiedy nie pokazywały tego, co trzeba (czyli praktycznie zawsze), uczony dopowiadał, jak należy je rozumieć. W komentarzu do niezwykle skromnej tabelki, zestawiającej podstawowe statystyczne dane dotyczące budowy ciała Polaków, Ukraińców i Rosjan, między którymi trudno było dostrzec jakiekolwiek poważniejsze odchylenia, pisał:

Te trzy rzędy liczb, uzyskanych przez naukę ścisłą i przyrodniczą, mówią więcej niż grube tomy. [...] Tych kilka liczb dowodzi niezbicie, że my, Ukraińcy, jesteśmy samodzielnym narodem, że jesteśmy nie spolonizowanymi Moskalami czy zrusyfikowanymi Polakami, lecz narodem samodzielnym także pod względem rasowym, czego z kolei nie da się powiedzieć ani o Polakach, ani o Moskalach³⁷.

Rudnyc’kyj przekonywał swoich czytelników, że pamięć o Rusi Kijowskiej wcale nie stanowi fundamentu ukraińskiej świadomości. W porównaniu z typem

³⁵ Michael Hruschewskyj, *Geschichte der Ukraine*, t. 1, Lemberg: Verlag des „Bundes Befreiung der Ukraine“ 1916, s. 33 i.n.; L’ohin Cehels’kyj, *Rus'-Ukraina a Moskowszcyna-Rossija. Istotyczno-polityczna rozwidka*, wyd. 2, Carhorod: s.n. 1916, s. 30.

³⁶ Stefan Rudnyc’kyj, *Ukraina und die Ukrainer*, Wien: Allgemeine Ukrainische Nationalrat 1914, s. 12–13.

³⁷ Stepan Rudnyc’kyj, *Czomu my chcemy samostojnoji Ukrajiny*, wyd. 2, Lwiw 1994, s. 47.

rasowym odziedziczonym po praprzodkach była tylko epizodem w historii narodu, ważnym, ale nie najważniejszym. Prawo do własnego bytu politycznego nadawała Ukraińcom nie historia, lecz biologiczna odmienność od sąsiadów. Ci sąsiedzi z kolei zlewali się Rudnyc'kiemu w jedną, niezbyt atrakcyjną masę. Te same dane pomiarowe, które miały uzasadniać ukraińską odrębność, pokazywały też, zdaniem geografa, jak podobni rasowo są Polacy i Rosjanie. Podobni i bezdyskusyjnie gorsi od Ukraińców, bo skaziły ich wpływy mongolskie. Stwierdziwszy, że zarówno polscy, jak i rosyjscy sąsiedzi są pod względem rasowym bezwartościowi, Rudnyc'kyj poświęcił kolejną, pisaną już po wojnie, rozprawę programowi narodowej eugeniki, zwracając się z nim do ukraińskiej inteligencji. Program higieny społecznej uzupełnił apelem, by unikać małżeństw z przedstawicielami narodów bezwartościowych pod względem rasowym: Polakami, Rosjanami, Rumunami, Żydami, Turkami i Tatarami. Pożądane były natomiast związki z nordyckimi Germanami, dynarskimi południowymi Słowianami oraz Czechami³⁸.

Nie tylko Rudnyc'kyj próbował wybić się na niepodległość za pomocą antropologii rasowej. Uprzedził go między innymi Słoveniec pracujący w Serbii Niko Županić. Począjąc od pierwszej wojny bałkańskiej, ten etnograf i antropolog prowadził badania antropologiczne na tureckich i bułgarskich jeńcach przetrzymywanych w Belgradzie, a równocześnie rozwijał teorię serbskiego typu rasowego. Typ ten mieli jego zdaniem reprezentować przede wszystkim Serbowie, Czarnogórcy i Chorwaci, ale także Macedończycy i Albańczycy, nawet jeśli niektórym z nich mogło się wydawać, że z Serbami nie mają nic wspólnego. Równie istotne wydaje się to, kogo z całą mocą wykluczał z tej rasowej rodziny – Bułgarów³⁹. Pod piórem Županicia program jugosławiański przestawał być politycznym projektem, a stawał się odbiciem biologicznej rzeczywistości.

W podobny sposób argumentowali litewscy działacze narodowi, zgłaszający pretensje do terytoriów zamieszkanych przez ludność mówiącą po białorusku i po polsku. Jeden z nich, Andrzej Rondomański, częściej używający litewskiej wersji swego nazwiska: Rondomanskis, wyrażał przekonanie, że ostateczne litewskie zwycięstwo jest zdeterminowane biologicznie. Polska kultura na Białorusi i Litwie wyrosła bowiem na „litewskim typie”, który – jako najlepiej przystosowany do miejscowych warunków – musiał w końcu przeważyć⁴⁰. Etniczną litewskość należało dopiero odsłonić spod pokrywających ją polskich naleciałości.

Intelektualiści z Europy Środkowo- i Południowo-Wschodniej odwoływali się do rasy i wtedy, kiedy pragnęli wyraźnie rozgraniczyć swoich od obcych (tak jak Rydnyc'kyj), i wówczas, gdy przyświecała im wizja powiększenia ojczyzny poprzez przyłączenie ludności, której trzeba dopiero wy tłumaczyć, kim jest (tak jak Županić). Obie linie argumentacji łączył normatywny charakter wypowiedzi uczzonego. Na kartach wojennych publikacji to on stawał się prawodawcą, decydującym o „prawdziwej” tożsamości człowieka. Na Węgrzech ten nurt publicystyki wojennej spełniał jeszcze inną funkcję – ratował Madziarów przed

³⁸ Ibidem, s. 300–307.

³⁹ Christian Promitzer, *Die Kette des Seins und die Konstruktion Jugoslawiens*, w: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, red. Johannes Feichtinger, Ursula Prutsch, Moritz Csáky, Innsbruck: StudienVerlag 2003, s. 294–295.

⁴⁰ Andrzej Rondomański [Andrius Rondomanskis], *Litewska krew*, Wilno: s.n. 1921, s. 14.

rasową samotnością i dawał nadzieję na przyszłą wielkość. W tej dziedzinie szczególną aktywnością wykazywali się działacze ruchu panturańskiego, głoszący braterstwo ludów od Japonii aż po Węgry. Czołowy działacz ruchu Alajos Paikert, zupełnie inaczej niż Rudnyc’kyj i większość antropologów rasowych, widział w Turanach (a więc między innymi Mongołach) element szczególnie wartościowy cywilizacyjnie:

Rosyjscy Turko-Tatarzy są znani jako bardzo inteligenci, pracowici i zdolni kupcy, bankierzy i przedsiębiorcy. Nie powinniśmy również zapominać, że w czasie, gdy zostali podbici przez Rosjan, zdążyli już rozwijać wyższą kulturę niż zdobywcy. [...] Nie da się z wyglądu odróżnić rosyjskich Tatarów od europejskich południowców; nie mają oni cech mongolskich, lecz są pięknymi ludźmi o brązowych oczach, brązowych lub czarnych włosach, często z klasycznie szlachetną fizjoniemi, o skórze niemal zupełnie białej⁴¹.

W tym ujęciu to słowiańska Rosja okupowała tereny zamieszkiwane przez szlachetnych Turanów i korzystała z płodów ich geniuszu. Paikert podkreślał na przykład, że Piotr Wielki legitymował się tatarskim pochodzeniem. Zresztą Buddę także zaliczał nie do Ariów, lecz do Turanów. Wszystkie te cechy predestynowały tych ostatnich do współpracy z Germanami, skierowanej przeciw zarówno słowiańskiej Rosji, jak i Anglii, która „stoi w tak ostrym kontraście z germańskim i turańskim rozumieniem honoru, męskości i otwartości”⁴².

Geopolityczny urok takiej wizji wynikał z liczebności wyimaginowanej wspólnoty. Paikert oceniał grupę narodów turańskich na 610 milionów ludzi, co – jak wprost zauważał inny działacz ruchu panturańskiego Lajos Sarsi Nagy – dawało Węgrom poczucie siły⁴³. Już nie samotna wyspa w morzu Słowian i Rumunów, lecz przyczółek największej światowej potęgi – rzeczywiście takie nieoczekiwane odwrócenie losów mogło korzystnie wpływać na pogarszające się nastroje w Zalitawii. Wśród ludów turańskich Paikert wymieniał między innymi: Turków europejskich i azjatyckich, Bułgarów, Finów, Estów, Tatarów, Chińczyków, Japończyków, ludy Kaukazu i Syberii, Tybetańczyków i Koreańczyków. Sarsi Nagy widział ich także wśród mieszkańców Indii i Persji. Doprawdy w tak liczonym towarzystwie nie było miejsca na poczucie samotności, wcześniej często dokuczające węgierskim publicystom. Wreszcie pojawiła się też panidea, którą można było śmiało przeciwstawić groźnym dla węgierskiej przeszłości fantazmatom panslawizmu i pangermanizmu. Praktyczny skutek panturańskich mrzonek odczuły przede wszystkim rosyjscy jeńcy wojenni. Budapeszt zażądał, by tych spośród nich, których zaliczano do narodowości „turańskich”, kierować na Węgry. Na miejscu wyznaczano im w miarę możliwości lekkie prace, a przede wszystkim porządnie karmiono. W tym jednym wypadku rasizm ewidentnie przysłużył się ludziom.

Z perspektywy czasu największą karierę wśród wojennych teorii antropologicznych zrobiła klasyfikacja rasowa rozwinięta przez polskiego uczonego Jana Czakanowskiego. W punkcie wyjścia uznał, podobnie jak Rudnyc’kyj, że Europa Środkowo-Wschodnia różni się pod względem struktury rasowej od zachodniej

⁴¹ Alois v. Paikert, *Der turanische Gedanke, „Turán”* 1917, t. 1, nr 4–5, s. 185.

⁴² Ibidem, s. 297.

⁴³ Lajos Sarsi Nagy, *A turánizmus, mint nemzeti, faji és világeszme. A győzelem, a jó béke és a szebb jövő alapja*, Budapest: s.n. 1918, s. 5, 10.

części kontynentu. Podziały przyjmowane dotąd przez zachodnich antropologów jego zdaniem nie sprawdzały się na Wschodzie. Czekanowski stwierdził, że ziemie polskie zamieszkują cztery główne typy rasowe: nordyczny, subnordyczny (nazywany przezeń także sarmackim), dynarski i prasłowiański⁴⁴. Większość etnicznych Polaków zaliczała się do subnordyków, choć kiedyś, w zamierzchłych czasach, ich słowiańscy przodkowie byli nordykiem⁴⁵. Polski typ ewoluował przez wieki, idealnie dostosowując się do warunków panujących na zamieszkiwanym terytorium. Nie był ani zupełnie zamknięty na obce przymieszki (jak Ukraińcy według Rudnyc'kiego), ani podzielony tak wyraźnymi granicami etnicznymi jak Serbowie i Albańczycy (o których pokrewieństwie pisał Żupanić). Czekanowski nie przyznawał mu też absolutnej wyższości nad wszystkimi innymi typami rasowymi (tak jak niemieccy piewcy teorii nordyckiej). Prawdopodobnie właśnie ta zręczność w tworzeniu typu rasowego „skrojonego na miarę” własnego narodu przesądziła o powojennej popularności Czekanowskiego. W Finlandii, niedługo po krwawej wojnie domowej, która zachęciła niektórych antropologów do rasiowych interpretacji (fińsczo-mongolscy „czerwoni” przeciwko nordyckim „białym”), wzorowane wyraźnie na Czekanowskim badania posłużyły do odbudowy jedności narodowej. Jak dowodził antropolog Yrjö Kaarlo Suominen w podsumowaniu tych badań, szwedzkojęzyczni mieszkańcy kraju różnili się od pozostałych wyłącznie językiem, nie zaś rasą. Zarówno oni, jak i większość pozostałych Finów zaliczali się do typu wschodniobałtyckiego. W praktyce oznaczało to, że tak samo jak subnordycy Czekanowskiego, pierwotni fińscy nordycy dostosowali się do panujących w ojczyźnie warunków, tworząc typ pod każdym względem godny podziwu, a przy tym idealny w danym miejscu i czasie⁴⁶. W okresie międzywojennym klasyfikacja rasowa Czekanowskiego stała się najbardziej chodliwym towarem eksportowym polskiej antropologii fizycznej. Ciepło przyjmowano ją na przykład w Jugosławii⁴⁷. W Polsce i krajach ościennych jej wpływy utrzymywały się jeszcze długo po 1945 roku.

WALKA O CZYTELNIKA

W czasie Wielkiej Wojny międzynarodową popularność zdobywali jednak raczej inni autorzy. Czekanowskiego wyprzedzili wówczas między innymi Rudnyc'kyj oraz serbski geograf Jovan Cvijić. Obaj porządnie zapracowali na ten sukces. Rudnyc'kyj sam przekładał swoje prace na język niemiecki, niestrudzenie wydając coraz to nowe, dopracowane lub skrócone, wersje swojego przedwojennego

⁴⁴ Jan Czekanowski, *Beiträge zur Anthropologie von Polen*, „Archiv für Anthropologie” 1911, nr 2–3, s. 187–193.

⁴⁵ Idem, *Anthropologische Beiträge zum Problem der slawisch-finnischen Beziehungen*, Helsingfors: Puromie 1925, s. 12–13.

⁴⁶ Y[rjö] K. Suominen, *Physical Anthropology in Suomi (Finland)*, „Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland” 1929, nr 59, s. 209.

⁴⁷ Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd: Kosmos 1939, reprint: Beograd: Prosveta 2000.

dzieła o geografii Ukrainy⁴⁸. W nieco skróconej wersji ukazało się po włosku, węgiersku, angielsku, czesku i rosyjsku. Z tego samego źródła czerpali także inni ukraińscy publicyści oraz ich niemieccy i austriacy sojusznicy⁴⁹. W większej części kryptocytatem z prac Rudnyc’kiego była między innymi odezwa Związku Wyzwolenia Ukrainy opublikowana w 1915 roku w Monachium⁵⁰. Co istotniejsze dla politycznych interesów ukraińskich działaczy, prace geografa spotkały się z dobrym przyjęciem niemieckich kolegów po fachu⁵¹. Cytaty i parafrazy najważniejszych fragmentów książki Rudnyc’kiego trafiły do opracowań niemieckojęzycznych autorów, pragnących przybliżyć rodakom sytuację na Wschodzie. Tuż po oficjalnym uznaniu ukraińskiej państwowości przez Rzeszę w traktacie brzeskim w Berlinie ukazało się dzieło zbiorowe opisujące najnowszego sojusznika Niemiec. Sporządzona przez Maximiliana W. Meyera-Heydenhagena charakterystyka rasowa jego mieszkańców jest wyraźnym świadectwem daleko idących za pożyczek z Rudnyc’kiego:

Nawet jeśli Ukraińcy stanowią mieszkańców rasową z przewagą pierwiastka słowiańskiego, to w każdym razie są odrębną, dawną mieszkańców, która różni się zasadniczo od mieszkańców polskiej albo rosyjskiej. Nie są ani spolonizowanymi Rosjanami, ani zrusyfikowanymi Polakami, ani tym bardziej Słowiano-Mongołami tak jak Rosjanie⁵².

Właśnie owa skuteczność, z jaką niemieckie tłumaczenia książek i broszur Rudnyc’kiego przebiły się do świadomości niemieckich ekspertów od Europy Środkowo-Wschodniej, wywołała olbrzymie zaniepokojenie polskich działaczy politycznych w Wiedniu, Berlinie i Krakowie. O ile mało kto zadawał sobie trud, by reagować na jego ukraińskojęzyczne publikacje, o tyle sprostowania i polemiki z tymi niemieckimi można spotkać w wielu polskich publikacjach z okresu wojny, przede wszystkim skierowanych do czytelnika niemieckojęzycznego. Czasami widać wyraźnie, że chodziło o interwencje dokonywane w ostatnim momencie, tuż przed publikacją, zapewne pod wpływem lektury najświeższej z licznych prac Ukraińca. To przypuszczalnie przypadek historyka i współpracownika NKN Stanisława Smolki. W niemieckim wydaniu szkiców historycznych z dziejów Rusi, przygotowanych dla Naczelnego Komitetu Narodowego, Rudnyc’kyj pojawia się w obszernym przypisie wprowadzonym prawdopodobnie już po złożeniu części książki:

Nigdy dość powtarzać, że ze względu na to, co wykazują najnowsze doświadczenia w kwestii tak zwanych „wyników” przeprowadzonych do tej pory badań antropologicznych, powinno się

⁴⁸ Stefan Rudnyc’kyj, *Ukraine und die Ukrainer*; bibliografia jego wojennych prac znajduje się w biografii: Pawło Sztojko, *Stepan Rudnyc’kyj 1877–1937. Żyttepysno – bibliohraficzny narys*, Lwiw: s.n. 1993, s. 159–163.

⁴⁹ Np. Longin Cehelskyj, *Die großen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage*, Berlin: s.n. 1915.

⁵⁰ Die Ukraine und der Krieg. Denkschrift des Bundes zur Befreiung der Ukraine, München: Lehmann 1915.

⁵¹ Por.: Hugo Hassinger, Zu Landeskunde Osteuropas. Rudnyc’kyjs Werk über die Ukraine, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 1918, s. 246–251; Max Friederichsen, rec. z: Stepan Rudnyc’kyj, *Ukraine. Land und Volk*, „Dr. A Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes’ Geographischer Anstalt” 1917, t. 63, nr 10, s. 314–315.

⁵² *Ukraine*, red. Heinrich Lenz, Berlin: s.n. 1918, s. 22.

uniakać tego, co czyni na przykład Rudnyc'kyj w swojej książce *Ukraine. Land und Volk*, Wien 1916, na stronie 179 i kolejnych, gdzie uśrednione wskaźniki poszczególnych cech antropologicznych (wzrost, obwód klatki piersiowej, długość ramienia i nogi, kształt czaszki i nosa, szerokość twarzy, kolor oczu i włosów) przelicza na całe terytorium krajów zamieszkanych przez ludy ruskie. To całkowicie bezwartościowa praca, służąca jedynie zaciemnieniu całego zagadnienia, zwłaszcza kiedy chodzi o taki temat jak ten właśnie, gdzie poważne badania naukowe, mimo iż jeszcze nie dość zaawansowane, i tak wystarczają już do wykrycia uderzających różnie pomiędzy poszczególnymi regionami Rusi pod względem wymienionych wyżej cech budowy ciała⁵³.

Rudnyc'kyj nie poprzestawał jednak na argumentacji antropologicznej. Z wykształcenia był geografem i jego wojenne publikacje miały przede wszystkim charakter geograficzny. Rasa stanowiła w nich tylko jeden z wielu argumentów przemawiających za niepodległością Ukrainy. Poza nią Rudnyc'kyj posługiwał się całym arsenalem argumentów dotyczących niemal każdego przejawu przyrody ożywionej i nieożywionej:

W Europie Wschodniej naturalne regiony i całości antropogeograficzne rozdzielają nie morza czy góry, lecz morfologiczne odcień, granice hydrograficzne i klimatyczne, stosunki pedologiczne i geografia roślin⁵⁴.

Każdemu z tych czynników poświęcił Rudnyc'kyj dłuższe fragmenty swoich licznych wojennych publikacji. Wszystkie łączył jednak jeden wspólny wniosek: Ukrainę można rozpoznać nawet z zamkniętymi oczami, po temperaturze, wilgotności powietrza albo zapachu roślin. Na przykład o klimacie pisał:

Środkowoeuropejska strefa klimatyczna kończy się na zachodniej granicy Ukrainy. Podobnie chłodny wschodnioeuropejski klimat kontynentalny, panujący na całym terytorium Białorusi i Rosji, pokrywa jedynie nieznaczne rejony graniczne na północy terytorium ukraińskiego. Klimat ukraiński zajmuje całkowicie samodzielne stanowisko. Jest w większym stopniu kontynentalny niż klimat środkowoeuropejski, a od wielkoruskiego odróżnia go większa łagodność. Ukrainę i Francję łączy ta sama szczęśliwa okoliczność, że na ich terytoriach dokonuje się przejście od umiarkowanego klimatu Europy Wschodniej do śródziemnomorskiego klimatu Europy Południowej. [...] Wielka jednolitość ukraińskiego klimatu skłoniła ostatnio francuskiego geografa de Martonne'a do uznania go za jeden z samodzielnych typów klimatu na ziemi⁵⁵.

Odrębność Ukrainy od sąsiadujących z nią krajów wyznaczała nawet tektonika. Zdaniem Rudnyc'kiego krajobraz leżał na odrębnej płycie i miał za sobą zupełnie wyjątkową historię geologiczną. Dla podkreślenia tej odrębności wprowadzał zresztą nowe, własne nazwy tworów geologicznych⁵⁶. Także pod względem hydrografii miał to być jednolity i dobrze wyodrębniony obszar⁵⁷. W dłuższej perspektywie

⁵³ Stanislaus v. Smolka, *Die reussische Welt. Historisch-politische Studien. Vergangenheit und Gegenwart*, Wien: Zentral-Verlagsbuero des Obersten Polnischen Nationalkomitees 1916, przypis na s. 192.

⁵⁴ Stephan Rudnyc'kyj, *Ukraine. Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde*, Wien: Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina 1916, s. 5.

⁵⁵ Ibidem, s. 94, 108.

⁵⁶ Por. Guido Hausmann, *Das Territorium der Ukraine: Stepan Rudnyc'kyjs Beitrag zur Geschichte räumlich-territorialen Denkens über die Ukraine*, w: *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*, red. Andreas Kappeler, Köln–Weimar–Wien: Böhlau 2011, s. 150.

⁵⁷ Stephan Rudnyc'kyj, *Ukraine. Land und Volk*, s. 10.

czasowej o ukraińskiej odrębności decydowało to, że nie uległa ona ostatniemu zlodowaceniu⁵⁸.

O ile jego argumentacja dotycząca rasy, ku zmartwieniu polskich działaczy politycznych, trafiała do przekonania niemieckich i austriackich ekspertów, o tyle na polu geografii Rudnyc’kyj miał naprawdę godnych konkurentów. Bezpośrednim i najgroźniejszym okazał się znakomity polski geograf i kolega Ukraina z Uniwersytetu Lwowskiego Eugeniusz Romer. Jego *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* z 1916 roku na wiele sposobów dowodził naturalnej jedności terytorium znacznie większego niż najbardziej śmiałe postulaty polskich irredentystów. Na wschodzie geograf przyjął za punkt wyjścia dla atlasu granice I Rzeczypospolitej z 1772 roku, na zachodzie i północy dodał do nich tereny zamieszkane przez ludność posługującą się językiem polskim takie jak Górnny Śląsk, Warmia i Mazury. Podobnie jak Rudnyc’kyj, Romer osobisto zadbał o popularyzację wyników swojej pracy. Bardziej niż na przychylności Niemców (na którą i tak nie mógł liczyć) zależało mu na oddźwięku na Zachodzie⁵⁹. Na przeszkołdzie aż do 1918 roku stał jednak zakaz wywozu publikacji poza granicę Austro-Węgier i Niemiec⁶⁰. Blokada okazała się na tyle skuteczna, że aż do zakończenia pierwszej wojny światowej atlas recenzowali wyłącznie specjalisci polscy, niemieccy i austriacy. Entuzjastyczne recenzje w fachowych czasopismach francuskich i anglosaskich miały się pojawić dopiero później.

Najciekawszej wśród tych wczesnych niemiekojęzycznych recenzji atlasu przedstawia się bez wątpienia omówienie, które ukazało się w połowie 1918 roku na łamach „Geographische Zeitschrift”. Autor Max Friederichsen bez sympatii odniósł się do politycznej tendencji atlasu. Przyjęcie granic z 1772 roku jako punktu wyjścia do prac statystycznych i kartograficznych uznał za niedorzecznosć, projekcję radykalnego nacjonalizmu Romera. Z tego względzu uważał dzieło za szkodliwe, ponieważ zamiast mitygować polskie nastroje, podbiął bębenek narodowej tromtadracji⁶¹. Wszystkie te zastrzeżenia kończyły się jednak w momencie, gdy recenzent przechodził od omówienia tendencji politycznych do oceny poziomu technicznego atlasu. Tu jedna pochwała goniła drugą, nawet jeśli niekiedy wydawało się, że z trudem przechodzą przez zaciśnięte zęby. Mapy Romera okazały się przejrzyste, wygodne w użytkowaniu, a decyzja o rozszerzeniu terytorium poddanego badaniom poza Kongresówkę przyniosła ciekawe skutki.

W podobnym tonie wypowiadały się geografowie austriacy. W recenzji na łamach „Kartographische und schul-geographische Zeitschrift” wiedeński profesor Hugo Hassinger, skądinąd niemiecki nacjonalista, pisał:

I choć można w tym [wyborze granic z 1772 roku] widzieć tendencję polityczną, od której niewolna jest także zamieszczona w atlasie mapa stosunków etnicznych, w sumie podczas realizacji tej wymagającej najwyższego wysiłku pracy dominowała obiektywna nauka. Cieszymy się zatem,

⁵⁸ Guido Hausmann, *Das Territorium der Ukraine*, s. 149.

⁵⁹ Eugeniusz Romer, *Poland: The Land and the State*, „Geographical Review” 1917, t. 4, nr 1, s. 6–25.

⁶⁰ Stanisław Marian Brzozowski, *Eugeniusz Mikołaj Romer*, PSB, t. 31, s. 639.

⁶¹ Max Friederichsen, rec. z: Eugenius v. Romer, *Geographisch-statistischer Atlas von Polen*, „Geographische Zeitschrift” 1918, t. 24, nr 5–6, s. 190–191.

żeśmy otrzymali koherentne opracowanie kartograficzne stosunków fizyczno- i antropogeograficznych owego istotnego regionu Europy, który należy do trzech różnych państw⁶².

Polityczny ciężar atlasu zwiększyły tłumaczenia. Najpierw, jeszcze w 1918 roku, wyselekcjonowane mapy opatrzone angielskim komentarzem ukazały się w Stanach Zjednoczonych. Tym razem, inaczej niż w wersji z 1916 roku, już wstęp informował czytelnika, że chodzi o naukowe uzasadnienie polskich roszczeń terytorialnych po zakończeniu wojny. Pozostałe zmiany dotyczyły map; na niektóre Romer nawiąsał linie mające uzmysłowić strategiczne znaczenie naturalnych (w jego mniemaniu) granic Polski⁶³. Kolejne wydanie, tym razem z obszerniejszym francuskim komentarzem do map, ukazało się w 1921 roku⁶⁴. Oba spotkały się z bardzo pozytywnym przyjęciem czytelników, na których Romerowi najbardziej zależało – amerykańskich, francuskich i brytyjskich naukowców i ekspertów rządowych. Wszystko to oznaczało, że Polakowi udało się dokonać wyjątkowo trudnej sztuki: wpłynąć na międzynarodową sytuację swojego kraju i jednocześnie pozostać w ramach profesjonalnej nauki.

Rudnyc'kyj i Romer wyróżniali się na tle innych uczestników regionalnej „wojny ducha” umiejętnością połączenia eksperckiej wiedzy z przekazem politycznym. Dowodem uznania stały się międzynarodowe reakcje na ich wojenne i powojenne publikacje. Pod tym względem obu przebił jednak serbski geograf Jovan Cvijić, prawdziwa gwiazda ostatnich lat wojny i pierwszych lat pokoju.

W 1914 roku, kiedy Rudnyc'kyj i Romer uciekali z zajmowanego przez Rosjan Lwowa, Cvijić także był zmuszony opuścić własny dom, a wkrótce potem kraj. Belgrad stał się miastem frontowym, wielokrotnie ostrzeliwanym przez austro-węgierską artylerię. W dodatku w czasie walk zniszczono bibliotekę uczonego. Jego drogi na obczyźnie okazały się znacznie bardziej kręte i wyczerpujące niż Polaka i Ukraińca. Jako największy serbski autorytet w kwestiach etnograficznych i kartograficznych stał się cennym współpracownikiem rządu. Z ramienia i na prośbę premiera Nikoli Pašicia od 1915 roku przebywał w Londynie, Paryżu, Szwajcarii, a także przez pewien czas w USA. Na jego zlecenie przygotowywał też pierwsze mapy przyszłej Jugosławii⁶⁵. Rozchwytywali go francuscy i brytyjscy specjaliści od Bałkanów; był niestrudzonym dostarczycielem studiów drukowanych w czasopismach poświęconych tym regionom⁶⁶. Na dłużej zatrzymał się na Sorbonie, zaproszony tam przez samego Vidala de la Blache'a, najwybitniejszego wówczas francuskiego geografa. W roku akademickim 1917–1918 wykładał tam na swój ulubiony temat: o etnicznych i kulturowych podziałach Półwyspu Bałkańskiego. Owocem tych wykładów była właśnie jedna z najbardziej wpływowych

⁶² Hugo Hassinger, *Neue Methoden der Darstellung der Volksdichte auf Karten*, „Kartographische und schul-geographische Zeitschrift” 1917, t. 6, nr 3–4, s. 62–64.

⁶³ Guntram Henrik Herb, *Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda 1918–1945*, London–New York: Routledge 1997, s. 21.

⁶⁴ Eugène de Romer, *Atlas de la Pologne (geographie et statistique)*, Léopol–Varsovie: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych 1921.

⁶⁵ Ljubinka Trgovčević, *Nauka o granicama: Jovan Cvijić na konferencji mira u Parizu 1919–1920*, w: *Zbornik Janka Pleterskega*, red. Oto Luther, Jurij Perovšek, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2003, s. 314.

⁶⁶ Antonia Bernard, *Le Monde Slave, première revue française consacrée aux pays slaves*, „Revue des Études slaves” 2002–2003, t. 74, nr 2–3, s. 397–409.

prac geograficznych okresu wojny: *La Péninsule Balkanique. Géographie humaine*, opublikowana ostatecznie w 1918 roku.

Skąd brała się ta popularność Cvijicia? Na renomę wybitnego geografa zapracował już przed wojną. Zwrócił na siebie uwagę nie tylko pionierskimi pracami z dziedziny geomorfologii, ale także sposobem, w jaki podchodził do kontrowersyjnych kwestii etnicznych. Przedmiotem najgorętszych sporów z udziałem bałkańskich geografów była wówczas Macedonia. Zdając sobie sprawę ze znużenia zachodnioeuropejskiej opinii publicznej sporami o granice na Bałkanach, zamiast próbować narzucić jej własną interpretację, Cvijić poszedł z prądem. Sam przyłączył się do grona narzekających na pstre, zmienne i podejrzane statystyki i mapy. W krytyce nie rozróżniał narodowości starszych kolegów; maksymalistyczne postulaty serbskich autorów potraktował z taką samą złośliwością jak greckie i bułgarskie. A także zachodnioeuropejskie, ponieważ jego zdaniem powiełyły ten sam błędny schemat, starając się narzucić klarowny podział etniczny w regionie, choć było to niemożliwe. Wszystkim wcześniejszym geografom i etnografom przeciwstawił tezę, zgodnie z którą mieszkańców Macedonii, Słowianie macedońscy bądź Macedo-Słowianie, nie wykształcili jeszcze żadnej świadomości etnicznej. Byli jak masa, z której szkoła, urzędy i armia dowolnego państwa mogły ulepić dobrych Serbów albo dobrych Bułgarów, a nawet Greków. Cvijić dezawuował także typowe argumenty zwaśnionych stron, wysuwane najczęściej przez Sofię, że bułgarskości prowincji najlepiej dowodzą tysiące bułgarskich nacjonalistów, wywodzących się właśnie z Macedonii:

Co więcej – pisał – wszystkie nieuprzedzone, wykształcone osoby mieszkające w Macedonii, czy to wychowane na Serbów, czy na Bułgarów, zdają sobie sprawę, że populacja Słowian macedońskich nie ma utrwalonego poczucia narodowości serbskiej czy bułgarskiej. Wiedząc o tym, możemy bez szkody czytać tych szwiniestycznych pisarzy, którzy starają się dowieść, że Macedończycy to oczywiście Serbowie albo przeciwnie, czystej krwi Bułgarzy⁶⁷.

Poza innymi zaletami tezy Cvijicia urzekały prostotą. Wydawały się wprowadzać porządek w dziedzinie, w której dotąd niepodzielnie panował chaos. Ponadto sprawiały wrażenie wolnych od nacjonalistycznego zaciętrewienia. Zamiast spierać się o etniczną przynależność tego czy innego skrawka terytorium, Cvijić pisał o typach psychicznych i kulturze ludowej. Na podstawie własnych obserwacji (a poprzednich kilkadziesiąt lat w dużej mierze strawił na wędrówkach po Bałkanach) opisywał typy cywilizacji zbliżające niektóre narodowości (na przykład Serbów i Albańczyków) albo je od siebie oddalające (na przykład Macedończyków i Bułgarów).

Cvijić podkreślał, że wszelkie próby rysowania precyzyjnych granic na Bałkanach były z góry skazane na niepowodzenie. Zwłaszcza tam, gdzie religijna i językowa bliskość ułatwiała porozumienie, zamiast wyraźnych granic istniały raczej szerokie pasy przejściowe, zamieszkane przez ludność mieszaną. Przykładem takiego pogranicza była dla geografa strefa łącząca Serbów i Bułgarów. W takich wypadkach – zauważał na początku 1913 roku, a więc jeszcze w chwili, gdy Serbia i Bułgarię łączył sojusz wojskowy – możliwe wydaje się jedynie przyłączenie do Bułgarii i Serbii tych części pogranicza (włączając Macedonię), w których

⁶⁷ Jovan Cvijić, *Remarks on the Ethnography of the Macedonian Slavs*, London: s.n. 1906, s. 3.

mieszkańcy mają już rzeczywiście serbską bądź bułgarską tożsamość. W tej wielkodusznej ofercie rozbioru Macedonii tkwił jednak pewien haczyk. Otóż rozważając podobieństwa językowe i kulturowe obu narodów słowiańskich, Cvijić, jakby mimochodem, zauważał, że ludność zachodniej Bułgarii i Macedonii do Serbów zbliża podobna kultura ludowa:

Serbowie zdecydowanie przeważają nad Bulgarami bogactwem swych pieśni i melodii ludowych. Bez wchodzenia w szczegóły tego skomplikowanego i interesującego zjawiska z własnego doświadczenia mogę stwierdzić, że Macedończycy, zwłaszcza na zachód od Wardaru, oznaczają się wielką obfitością jednych i drugich, podobnie jak Serbowie⁶⁸.

W stosunku do Albańczyków geograf zastosował nieco bardziej skomplikowaną strategię – wyróżnił wśród nich takie grupy etniczno-kulturowe jak załbanizowani Serbowie czy prawosławni Serbowie mówiący po albańsku. Takie pośrednie kategorie wynikały z przyjętego już wcześniej założenia, że granica pomiędzy tożsamością albańską a serbską jest płynna. Nawet jeśli różni je język, są sobie bliskie kulturą ludową i typem psychicznym ludności. Ta bliskość nie przemawiała oczywiście za powiększeniem terytorium niepodległej Albanii, lecz – jak wywodził Cvijić – za zaokrągleniem granic przyszłej, powojennej Serbii.

Cvijić, Rudnyc'kyj i Romer wybijali się wśród dziesiątek podobnych autorów – intelektualistów z Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkanów, włączających się w „wojnę ducha”. Postępowali podobnie, jak ich zachodnioeuropejscy koleldzy, prawdopodobnie kierowali się też takimi samymi pobudkami. Wyróżniała ich jednak specyficzna sytuacja krajów, z których pochodziły. Z jednej strony było im trudniej. Życie zmuszało ich do emigracji i narażało na liczne nieprzyjemności. W swoich publikacjach musieli zatrzymać nie tylko wojenny program polityczny, ale i podstawowe informacje o kraju i ludziach. Raczej nie mogli liczyć na to, że zagraniczny czy krajowy czytelnik dysponuje jakąkolwiek zakorzenioną wiedzą o historii i teraźniejszości regionu. Z drugiej strony jednak właśnie to nadawało ich pracy szczególnie znaczenie, a z nich samych czyniło osoby ważne dla kształtu powojennych granic i narodowych ideologii. Po 1918 roku wojenne publikacje Sombarta, Bergsona czy Manna nie były już przez nikogo traktowane jako poważne źródło wiedzy o tym, jacy właściwie są Niemcy i Francuzi. Jeśli pozostają interesujące do dziś, to raczej jako świadectwo czasu, w którym powstały, i marginalny fragment twórczości intelektualistów zawdzięczających sławę zupełnie czemu innemu. W wypadku wschodniej odsłony „wojny ducha” stało się inaczej. Tu idee przelane na papier w czasie Wielkiej Wojny rezonowały jeszcze długo, a niektóre co jakiś czas na nowo pojawiały się w dyskursie publicznym. Wojny bałkańskie w latach dziewięćdziesiątych były świadkiem renesansu teorii rasowych Źupanicia. Najbardziej ekscentryczne teorie Rudnyc'kiego trafiły do skarbczyka ukraińskiej skrajnej prawicy. Poczynając od okresu międzywojennego, do Romera, Rudnyc'kiego i Cvijicia nawiązywały rozwijające się dynamicznie lokalne wersje geopolityki.

Regionalna odmiana „wojny ducha” zasługuje na uwagę i pamięć co najmniej z kilku względów. Zaangażowała intelektualistów naprawdę wybitnych, chociaż reprezentujących nieco inne środowisko niż ich zachodnioeuropejscy koleldzy, raczej świat nauki niż kultury. Wpływ, jaki ich wojenna twórczość wywarła na losy

⁶⁸ Ibidem, s. 187.

narodów i państw w XX wieku, okazał się być może jeszcze większy niż wzajemne filozoficzne połajanki Bergsona i Sombarta. Na froncie wschodnim nie tylko opisywano i teoretyzowano. Powstające tu teorie rasowe i geograficzne nieraz przyoblekały się w ciało politycznych rozstrzygnięć. Ich siła sprawcza była więc większa niż zachodniej „wojny ducha”. Z perspektywy czasu widoczna staje się jeszcze jedna cecha tej regionalnej twórczości paranaukowo-politycznej. Otóż o ile w wypadku Manna, Sombarta czy Bergsona żadnych trudności nie przedstawia oddzielenie ich wartościowej twórczości od niesławnych produktów wojennego zacietrzewienia, w odniesieniu do Rudnyc’kiego, Romera, czy Cvijicia przeprowadzenie podobnego rozróżnienia byłoby nad wyraz trudne. Nauka i nacjonalizm wymieszały się w ich pracach tak dokładnie, że nieraz nie sposób powiedzieć, gdzie kończy się jedno, a zaczyna drugie.

BIBLIOGRAFIA

- Ahlbrecht Gerhard, *Preußensäume und Bagdadbahn. Deutschland im Blick der französischen Geodisziplinen (1821–2004)*, Passau: Stutz 2006.
- Barker Ernest, *Inspiratorzy wojny Nietzsche i Treitschke (część siły w Niemczech współczesnych)*, przel. Władysław Kierst, Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta 1915.
- Bergson Henri, *The Meaning of the War. Life & Matter in Conflict*, London: T. Fisher Unwin 1915.
- Bernard Antonia, *Le Monde Slave, première revue française consacrée aux pays slaves*, „Revue des Études slaves” 2002–2003, t. 74, nr 2–3, s. 397–409.
- Boutroux Émile, *Germany & the War*, przel. Fred Rothwell, London: Nutt 1915.
- Brzozowski Stanisław Marian, *Eugeniusz Mikołaj Romer*, PSB, t. 31, s. 635–645.
- Cehels’kyj L’onhin, *Rus'-Ukraina a Moskowszcyna-Rossija. Istoyczno-polityczna rozwidka*, wyd. 2, Carhorod: s.n. 1916.
- Cehelskyj Longin, *Die großen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage*, Berlin: s.n. 1915.
- Cvijić Jovan, *Remarks on the Ethnography of the Macedonian Slavs*, London: s.n. 1906.
- Czekanowski Jan, *Beiträge zur Anthropologie von Polen*, „Archiv für Anthropologie” 1911, nr 2–3, s. 187–193.
- Czekanowski Jan, *Anthropologische Beiträge zum Problem der slawisch-finnischen Beziehungen*, Helsingfors: Puromie 1925.
- Donzow Dmytro, *Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland*, Berlin: s.n. 1915.
- Durkheim Émile, «*L’Allemagne au-dessous de tout*. La mentalité allemande et la guerre, Paris: s.n. 1916.
- Dvorniković Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd: Kosmos 1939, reprint: Beograd: Prosveta 2000.
- Feldman Wilhelm, *Deutschland, Polen und die russische Gefahr*, Berlin: K. Curtius 1915.
- Flammarion Camille, *La mentalité allemande dans l’histoire*, Paris: Flammarion 1915.
- Friederichsen Max, rec. z: Stepan Rudnyckyj, *Ukraina. Land und Volk*, „Dr. A Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes’ Geographischer Anstalt” 1917, t. 63, nr 10, s. 314–315.
- Friederichsen Max, rec. z: Eugenius v. Romer, *Geographisch-statistischer Atlas von Polen*, „Geographische Zeitschrift” 1918, t. 24, nr 5–6, s. 190–191.
- Górny Maciej, „*Pięć wielkich armii naprzeciw wrogom naszym*”. Przyczynek do historii rasizmu, „Kwartalnik Historyczny” 2011, t. 118, nr 4, s. 681–706.
- Górny Maciej, *War between Allies: Polish and Ukrainian Intellectuals 1914–1923*, w: *Other Fronts, Other Wars? First World War Studies on the Eve of the Centennial*, red. Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger, Gunda Barth-Scalmani, Leiden: Brill 2014, s. 415–435.

- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Rosya jako „opiekunka” Słowian. Dwa odczyty wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16. i 17. maja 1916 r.*, Kraków: s.n. 1916.
- Hammer Karl, *Deutsche Kriegstheologie (1870–1918)*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1971.
- Hasse Else, *Der große Krieg und die deutsche Seele. Bilder aus dem Innenleben unseres Volkes*, München: J. Kösel'sche Buchhandlung 1917.
- Hassinger Hugo, *Zu Landeskunde Osteuropas. Rudnyckyjs Werk über die Ukraina*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 1918, s. 246–251.
- Hassinger Hugo, *Neue Methoden der Darstellung der Volksdichte auf Karten*, „Kartographische und schul-geographische Zeitschrift” 1917, t. 6, nr 3–4, s. 62–64.
- Haussmann Guido, *Das Territorium der Ukraine. Stepan Rudnyc'kyjs Beitrag zur Geschichte räumlich-territorialen Denkens über die Ukraine*, w: *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*, red. Andreas Kappeler, Köln–Weimar–Wien: Böhlau 2011, s. 145–158.
- Herb Guntram Henrik, *Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda 1918–1945*, London–New York: Routledge 1997.
- Hrushevskyj Michael, *Geschichte der Ukraine*, t. 1, Lemberg: Verlag des „Bundes Befreiung der Ukraine” 1916.
- Keyser Bruno, *Das russische Volk*, Berlin: s.n. 1918.
- Kochanowski Jan Karol, *Polska w świetle psychiki własnej i obcej. Rozważania*, wyd. 2, Częstochowa: nakł. Księgarni A. Gmachowskiego 1925.
- Koneczny Feliks, *Dzieje Rosji*, t. 1, Warszawa: nakł. Spółki Wydawniczej Warszawskiej 1917.
- Monts Graf, *Politische Aufsätze*, Berlin: Kronen-Verlag 1916.
- Morgan J.H., *German Atrocities: An Official Investigation*, London: Unwin 1917.
- Paikert Alois v., *Der turanische Gedanke*, „Turán” 1917, t. 1, nr 4–5, s. 6–7, 183–190, 291–297.
- Promitzer Christian, *Die Kette des Seins und die Konstruktion Jugoslawiens*, w: *Habsburg post-colonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, red. Johannes Feichtinger, Ursula Prutsch, Moritz Csáky, Innsbruck: StudienVerlag 2003, s. 294–295.
- Przybyszewski Stanisław, *Szlakiem duszy polskiej*, wyd. 2, Poznań: Spółka Wydawnicza Ostoja 1920.
- Riwkeß Max, *Kann Russland den Krieg gewinnen?*, Berlin: Wolff 1917.
- Romer Eugeniusz, *Poland: The Land and the State*, „Geographical Review” 1917, t. 4, nr 1, s. 6–25.
- Romer Eugène de Romer, *Atlas de la Pologne (geographie et statistique)*, Léopol–Varsovie: Księźnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych 1921.
- Rondomański Andrzej [Rondomanskis Andrius], *Litewska krew*, Wilno: s.n. 1921.
- Rudnyckyj Stefan, *Ukraine und die Ukrainer*, Wien: Allgemeine Ukrainische Nationalrat 1914.
- Rudnyckyj Stephan, *Ukraine. Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde*, Wien: Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina 1916.
- Rudnyc'kyj Stepan, *Czomu my chcemo samostijnoji Ukrajiny*, wyd. 2, Lwiw: s.n. 1994.
- Sarsi Nagy Lajos, *A turánizmus, mint nemzeti, faji és világeszme. A győzelem, a jó béke és a szébb jövő alapja*, Budapest: s.n. 1918.
- Schramm Martin, *Das Deutschlandbild in der britischen Presse 1912–1919*, Berlin: Akademie Verlag 2007.
- Sombart Werner, *Händler und Helden. Patriotische Besinnungen*, München: s.n. 1915.
- Smolka Stanislaus v., *Die reussische Welt. Historisch-politische Studien. Vergangenheit und Gegenwart*, Wien: Zentral-Verlagsbüro des Obersten Polnischen Nationalkomitees 1916.
- Suarès André, *Nous et eux*, Paris: Émile-Paul frères 1915.
- Suominen Y[rjö] K., *Physical Anthropology in Suomi (Finland)*, „Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland” 1929, nr 59, s. 207–230.
- Sztojko Pawło, *Stepan Rudnyc'kyj 1877–1937. Żyttepysno – bibliohraficzny narys*, Lwiw: s.n. 1993.
- Tollmien Cordula, *Der „Krieg der Geister“ in der Provinz – das Beispiel der Universität Göttingen 1914–1919*, „Göttinger Jahrbuch” 1993, nr 41, s. 137–210.
- Tolzien Gerhard, *Die Tragik in des Kaisers Leben. Eine deutsche Zeit- und Kriegsbetrachtung*, Berlin: Vaterländ. Verlags- u. Kunstanstalt 1915.
- Traba Robert, *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2006.

- Trgovčević Ljubinka, *Nauka o granicama: Jovan Cvijić na konferenciji mira u Parizu 1919–1920*, w: *Zbornik Janka Pleterskega*, red. Oto Luther, Jurij Perovšek, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2003, s. 314.
- Ukraina*, red. Heinrich Lenz, Berlin 1918.
- Die Ukraine und der Krieg. Denkschrift des Bundes zur Befreiung der Ukraine*, München: Lehmann 1915.
- Wachtell Cynthia, *Encountering the Enemy. Representations of German Soldiers in American World War I Literature*, w: “Hunns” vs. “Corned Beef”. *Representations of the Other in American and German Literature and Film on World War I*, Göttingen: V & R Unipress 2007, s. 65–74.
- Wie es kam. Gründe und Vorwände zum Kriege. Von einem Deutschen*, Berlin: Verlag des Evangelischen Bundes 1914.
- Żuk Antoni, *Prasa i publicystyka broszurowa, „Myśl Polska”* 1915, nr 1.

“THE WAR OF THE SPIRITS” IN THE EAST. PROPAGANDA AND SCIENCE IN THE SERVICE OF NATIONAL MOVEMENTS

Summary

The article discusses the issue of the political involvement of people of science and culture in Central and Eastern Europe during World War I and in the immediate aftermath. In comparison with the phenomenon of the “war of the spirits” known in the historiography, so far observed mainly in France, Germany and Great Britain, the regional variation of this phenomenon was characterized by a greater informational value and a stronger relationship between journalistic writing and professional science. In particular, the representatives of such disciplines as physical (racial) anthropology and geography in the service of their national movements and governments engaged the whole arsenal of scientific means of persuasion: they used the language of a particular science, created coherent and logical, formally correct theories, argued, while maintaining the appropriate forms, with ideological opponents. These features of the discourse, among other things, contributed to the viability of their scientific theories from World War I, which – unlike analogous creations of Western European luminaries of art and science – still retain the right to exist in a professional academic and journalistic communities in Central and Eastern Europe.

Adj. Izabela Ślusarek

MYŚLIWSKI ODCHŁOPIONY*

Literatura nurtu chłopskiego, do której wybitnych przedstawicieli należy Wiesław Myśliwski, stanowi jeden z najbardziej niedoczytanych obszarów polskiej literatury powojennej. Pod wpływem historyczno-sociologicznych dyskusji nad społeczną genealogią powojennego polskiego społeczeństwa zainteresowanie nią zaczyna jednak wzrastać, za czego przejaw można uznać monograficzny numer „Tekstów Drugich” (nr 6/2017) poświęcony chłopskości, a także konkretne kierunki interpretacji pojawiające się na marginesach nowych odczytań polskiej literatury w ogóle¹.

Tymczasem kwestię społecznych uwikłań literatury z rozmysłem pomija najnowsza rozprawa poświęcona w całości prozie pisarza, książka *Powieściowe światy Wiesława Myśliwskiego* paryskiego literaturoznawcy Piotra Biłosa. Kolejne po monografiach Jana Pacławskiego i Bogumiły Kaniewskiej *Powieściowe światy...* można uznać za podsumowanie interpretacyjnych wysiłków zmierzających nie tyle do pogłębiania refleksji nad społecznymi kontekstami tej prozy, ile ich przekroczenia i uniwersalizacji. Książka, adresowana jednocześnie do francuskich i polskich odbiorców, ambitnie stawia sobie za cel wpisanie powieści Myśliwskiego w kanon europejskiej prozy XX wieku spod znaku Tomasza Manna oraz przeciwstawienie Myśliwskiemu-elegikowi polskiej kultury chłopskiej Myśliwskiego na wskroś europejskiego, nowoczesnego i uniwersalnego.

Zasadniczą tezą rozprawy jest uznanie prozy autora *Nagiego sadu* za spójny cykl powieściowy, którego poszczególne motywy, bohaterowie i tematy stale ewoluują i powracają w zmienionej postaci, układając się w coraz to nowsze senso-twórcze konstelacje. Zastosowana metafora odbić zniekształconego echa pozwala badaczowi objąć i wyczerpująco opisać zarówno sposób istnienia w dorobku Myśliwskiego konkretnych motywów, takich jak labirynt, pożegnanie zmarłych czy fotografia, jak i strukturalnych powiązań między postaciami czy konkretnych zabiegów narracyjnych. Zainteresowanie skomplikowaną wewnętrzną dynamiką

* Piotr Biłos, *Powieściowe światy Wiesława Myśliwskiego*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2017, 525 s., fotografie.

¹ Na przykład inspirującą propozycję zbadania literatury nurtu chłopskiego pod kątem konstruowania męskości wysuwa Wojciech Śmieja w pracy *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominujących fikcji męskości*, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN 2016, s. 22.

rządzącą strukturą dzieła pisarza to wynik nieskrywanej inspiracji badacza poststrukturalizmem i filozofią Jacques'a Derridy, która choć potraktowana migawkowo i stricte kontekstowo, stanowi w książce wyrazisty i trafnie dobrany układ odniesienia.

Założenie o spiralnej strukturze omawianej prozy jest podstawą interpretacji luźno pogrupowanych wokół trzech głównych wątków: podmiotowości, słowa oraz „ja” w relacji z innymi. Ich zwornikiem jest figura „ja”-opowiadacza będąca sprężyną wprawiającą w ruch tytuowe powieściowe światy. Badacza interesuje przy tym antropologiczny i egzystencjalny wymiar prozy Myśliwskiego, co (być może nieświadomie) zbliża go do analiz prozy Tadeusza Nowaka dokonywanych przez Rocha Sulimę pod koniec lat 80. Solidną podstawą interpretacji Biłosa jest nieobszerna, ale reprezentatywnie dobrana bibliografia polskich interpretatorów dzieł Myśliwskiego, od klasyków, takich jak Henryk Bereza, po Przemysława Czaplińskiego. Polemika z ich interpretacjami, zwłaszcza z socjologiczną wizją literatury tego ostatniego, chociaż wnikliwa, nie przesłania jednak nigdy zasadniczego wątku wywodu.

O ile sama teza o wewnętrznej integralności prozy Myśliwskiego nie jest nowa i należy do ugruntowanej tradycji interpretacji, wiodącej od Berezy do współczesnych interpretatorów i interpretatorek, o tyle zasadniczy wkład *Powieściowych światów...* w wiedzę o dziele pisarza tkwi w niuansach, które wydobywa lektura prozy pisarza przez pryzmat koncepcji wypracowanych na gruncie francuskiej filozofii. Należy do nich przede wszystkim Derridianańska teoria różni (*différance*), która pozwala badaczowi dostrzec w relacji syna z ojcem – lejtmotywie prozy Myśliwskiego – wymiar konstruktywny. Przezwyciężenie różnicy między ojcem a synem poprzez przyjęcie na siebie roli opowiadacza jest bowiem zdaniem Biłosa podstawowym mechanizmem wprawiającym w ruch podmiotowość „ja”-opowiadacza, a przez to i powieściowe światy. To spojrzenie, akcentujące produktywność różnicy, przekracza, ale i uzupełnia dotychczasowe wykładnie wątku relacji z ojcem w duchu klasycznej psychoanalizy freudowskiej przede wszystkim przez Czesława Dziekanowskiego.

Jako przykład mniej udanego momentu książki można wskazać analizę motywu fotografii w kategoriach ontologii obrazu Rolanda Barthes'a, która, jak większość prób funkcjonalizacji uwag zawartych w *Świetle obrazu*, przynosi przewidywalne i samopotwierdzające się wnioski. Rozczarowaniem jest także nieuwzględnienie w rozważaniach liczącego zaledwie cztery utwory dorobku dramaturgicznego Myśliwskiego. Niestety autor nie podaje przekonującego argumentu za tą decyzją (s. 11). Tymczasem wydaje się, że na gruncie holistycznego podejścia przyjętego w *Powieściowych światach...* (które mogłyby być po prostu *Światami Wiesława Myśliwskiego*) wpisanie niebudzących zainteresowania badaczy dramatów pisarza w całość jego dzieła mogłoby przynieść ciekawe wnioski, zwłaszcza biorąc pod uwagę kluczowe miejsce, jakie przypisuje on w swojej prozie dialogiczności i słowu.

Fundamentalne wątpliwości budzi w końcu metainterpretacyjna perspektywa zawężająca pojęcie tego, co uniwersalne, do horyzontu doświadczeń męskiego podmiotu poszukującego i odnajdującego przynależne sobie miejsce w męskim kontinuum. Trudno w XXI w. pogodzić skądinąd słuszne stwierdzenie, że proza Myśliwskiego w całości „stanowi opowieść o tym, jak przedzej czy później i w taki czy inny sposób syn przekształca się w ojca” (s. 500), z uznaniem pisarza za

twórcę prozy o „maksymalnej rozpiętości poruszanych zagadnień” (s. 7). Niestety ucieczka do przodu przed „piętnem” lokalności (specyficznie utożsamianej przez badacza z tematyką zakorzenioną nie tylko w chłopskim, lecz także, ogólniej, w polskim uniwersum kulturowym) w tak rozumianą „uniwersalność” raczej nie przyczyni się do szerokiej recepcji prozy Myśliwskiego we Francji, gdzie od co najmniej tylu lat, ile liczy twórczość Myśliwskiego, jednym z centralnych zagadnień teoretycznych nie jest kwestia konstrukcji męskiego podmiotu, ale jego dekonstrukcji. Utrata z pola widzenia fundamentalnej właściwości „ja”-opowiadacza, jaką jest jego płeć, to tylko jedno z wielu ograniczeń, jakie niesie ze sobą gest radykalnego zerwania z interpretacjami zakorzeniącymi prozę Myśliwskiego w kontekście społecznym.

Mimo tych zastrzeżeń książka Biłosa zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na wartość poznawczą, odwagę spojrzenia z ukosa na znane dzieła przez zanurzenie ich w tradycji myśli francuskiej czy wyczerpujące opisanie zawiłych mechanizmów rządzących pisarstwem Myśliwskiego bez nadużywania fachowej terminologii. Cenne jest przede wszystkim dostrzeżenie i wydobycie obecności w prozie pisarza konstruktywnego potencjału rodzącego się w zetknięciu z innością (jakkolwiek rozumianą), którą można chyba uznać za najważniejszą i najbardziej trwałą wartość wpisaną w *Powieściowe światy Wiesława Myśliwskiego*. Miejsca, w których interpretacje Biłosa ujawniają swoje ograniczenia, oflagowują natomiast tereny niedoczytane, czekające na badaczy i badaczki niewahających się dostrzec skomplikowanej struktury nie tylko wewnętrz-, lecz także zewnętrztekstowej rzeczywistości.

Małgorzata Tarnowska
(Uniwersytet Warszawski)

INFORMACJE DLA AUTORÓW

Uprzejmie prosimy wszystkich Autorów przesyłających po raz pierwszy swoje teksty o dokładne podanie imion, nazwisk, tytułów naukowych, miejsc afiliacji, adresów prywatnych i numerów telefonów.

Teksty należy dostarczyć drogą mailową na adres: przegladhumanistyczny@uw.edu.pl

W celu zapobieżenia zjawiskom tzw. *ghostwriting* i *guest autorship*, w przypadku artykułów napisanych przez więcej niż jednego autora, prosimy o staranne wymienienie wszystkich współautorów oraz ich afiliacji.

Prosimy o dołączenie do tekstu artykułu bibliografii załącznikowej (według poniższego wzoru zapisu), krótkiego (do 700 znaków) streszczenia w języku polskim lub angielskim oraz oświadczenie, że tekst nie był publikowany ani nie został skierowany do druku w innym czasopiśmie lub tomie zbiorowym.

Bibliografia załącznikowa:

Książka autorska

Kowalski Jan, *Tytuł*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 1999.

Autor z redaktorem

Benardete Seth, *Encounters & Reflections. Conversations with Seth Benardete*, red. Ronna Burger, Chicago: The University of Chicago Press 2002.

Zbiorówka (z redaktorem)

Ancients and Moderns: Essays on the Tradition of Political Philosophy in Honor of Leo Strauss, red. Joseph Cropsey, New York: Basic Books 1964.

Tłumaczenie polskie

Bloom Allan, *Umysł zamknięty. O tym, jak amerykańskie szkolnictwo wyższe zawiodło demokrację i zubożyło dusze dzisiejszych studentów*, przeł. Tomasz Bieroń, Poznań: Wydawnictwo „Zysk i S-ka” 1997.

Artykuł (rozdział itp.) w książce

Davidson Paul, *Keynes and Money*, w: Keynes, *Money and Monetarism*, red. Roger Hill, London: Macmillan 1989, s. xx–xx.

Artykuł w czasopiśmie

Dannhauser Werner J., *Na powrót stać się naiwnym*, przeł. Paweł Marczewski, „Przegląd Polityczny” 2007, nr 84, s. 138–143.

Internet

Butterworth Charles, *Leo Strauss in His Own Write: A Scholar First and Foremost*, http://www.bsos.umd.edu/gvpt/Theory/Transcript_Butterworth.pdf [dostęp dd.mm.rrrr].

Prosimy o przestrzeganie następujących zasad przy przygotowywaniu tekstu:

- * Objętość artykułu nie powinna przekraczać 17 stron (30 000 znaków ze spacjami), recenzji – 6 stron (10 000 znaków ze spacjami).
- * Tytuły książek, rozdziałów i artykułów oraz zwroty obcojęzyczne należy wyodrębnić kursywą.
- * Tytuły czasopism oraz cytaty należy umieścić w cudzysłowie.
- * Przypis bibliograficzny powinien w sposób jednoznaczny odsyłać do przywoływanego źródła.
- * Przypis bibliograficzny powinien zawierać: imię i nazwisko autora, tytuł (kursywą), miejsce wydania, wydawnictwo, rok wydania, stronę. W przypadku artykułów z czasopism: imię i nazwisko autora, tytuł (kursywą), nazwa czasopisma (w cudzysłowie), rok wydania, numer, strona. Opis bibliograficzny publikacji internetowej: imię i nazwisko autora, tytuł (kursywą), protokół dostępu (miejsce, ścieżka, nazwa), data dostępu w formacie [dostęp 15.05.2015]. Przy pracach tłumaczo-nych po tytule skrót przeł., imię i nazwisko tłumacza. Cytując to samo źródło, które było przywo-łane w poprzednim przypisie, piszemy: Ibidem, s. Cytując utwór tego samego autora, co utwór przywołyany w poprzednim przypisie, zamiast imienia i nazwiska piszemy: Idem. Cytując źródło, którego pełen opis bibliograficzny znalazł się w którymś z wcześniejszych przypisów, po imieniu i nazwisku podajemy tylko skróconą wersję tytułu. Prosimy nie stosować przypisów w syste-mie oksfordzkim. Wzory zapisów na stronie <http://www.przegladhumanistyczny.pl/> w zakładce Informacje dla autorów.

Każdy tekst nadesłany do redakcji jest recenzowany przez redaktora tematycznego. Artykuły wstępnie zakwalifikowane przez redakcję do druku są następnie poddawane recenzji zewnętrznej.

W związku z procesem recenzyjnym przewidywany czas na decyzję o publikacji wynosi co naj-mniej 4 miesiące.

Autor opublikowanego tekstu otrzymuje jego wersję elektroniczną oraz egzemplarz autorski pisma.

Redakcja nie zwraca tekstów niezamawianych.